

Füüdőzők és turisták

Csatlós Judit, Josef Djordjevski, Halász Imre,
Katona Csaba, Mód László, Pál Viktor,
Schleicher Vera és Törő Balázs tanulmányai

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2021. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2021-ben még a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

85. Globalizáció-történet

86. Mobilitás a rendi társadalomban

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.
Egyéves elektronikus előfizetés 3500 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
 BÓDY ZSOMBOR
 GRANASZTÓI PÉTER
 KÁRMÁN GÁBOR
 KLEMENT JUDIT
 KOLTAI GÁBOR
 LENGVÁRI ISTVÁN
 MAJOROSSY JUDIT
 RING ORSOLYA
 SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Beluszky Pál, Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor,
 Kovács I. Gábor, Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla,
 Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna

A „Fürdőzők és turisták” című blokkunkat Granasztói Péter és Koltai Gábor szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Németh Orsolya

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg. The journal is published with the support of the Eötvös Loránd University Faculty of Humanities.

Címlapon: Fürdőzők. Abbázia, 1903 (Fortepan, 9416)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
 Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
 korall@korall.org, www.korall.org
 Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
 Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
 Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

DOI: 10.52656/KORALL.2021.02

TARTALOM

FÜRDŐZŐK ÉS TURISTÁK

Schleicher Vera	Odi profanum vulgus. A balatoni strand	5
Katona Csaba	A füredi Savanyúvíz. Rendi és polgári normák ütközése a 19. századi Balatonfüreden	24
Törő Balázs	Befogadott turizmus? Formálódó terek, közelítő felek Balatonakali nyaralókultúrájának korai időszakában	55
Mód László	A munkások strandjától a „Sárga” üdülőtelepig. Adalékok a tiszai fürdőkultúra változásához	81
Csatlós Judit	Turisták a tilos táblák árnyékában. A szabadidő átpolitizálódása a munkáskultúrában	104
Halász Imre	Egy szocialista kori zöldmezős beruházás. Zalakaros fürdőjének első évtizedei	122
Josef Djordjevski – Pál Viktor	Az idegenforgalom környezettörténete a hidegháborús Magyarországon és Jugoszláviában	144

KÖNYVEK

V. László Zsófia: Példás asszonyok. Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825).	– Fehér Andrea	163
A filmhíradó és a nemzeti ügy Barkóczy Janka: Ezerszemű filmhíradó. Vizuális propaganda Magyarországon, 1930–1944.	– Habó Áron	170
Elkerülni az elkerülhetlent? Jörg Baberowski: Az erőszak terei.	– Szabó Róbert Károly	178
Deák Ágnes: Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867.	– Bodnár Krisztián	184
Schleicher Vera: Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között.	– Kemecsi Lajos	188
Szerzőink		192
Contents		194
Abstracts		196

Schleicher Vera

Odi profanum vulgus*

A balatoni strand

A modern nagyvárosi tömegkultúra és tömegturizmus egyik ikonikus terméke a strand. A mai fogalmaink szerinti strandok az 1880-as években jelentek meg Magyarországon, jellegzetes infrastruktúrájuk fokozatosan, mintegy ötvenéves időtávtatban alakult ki és szilárdult meg, bár részleteiben a mai napig folyamatosan változik. Maga a kifejezés (strand, strandolás) és annak ma is érvényes jelentéstartománya azonban csupán az 1920–1930-as évekre kristályosodott ki. „De mi a strand?” – teszi fel a kérdést egyik tárcájában Laczkó Géza, *Az Est* újságírója 1932-ben. „A strand kérem, nagy városok közelében egy kis víz, valamivel több homok, kavics és meztelen ember, akik csak egy darab tapadó, oly mértékben egyre kissebbedő ruhadarabot hordanak magukon, amily mértékben azt a rendőrség megengedi.” Az ironikus, helyenként társadalomkritikai regiszterben szóló cikk a strandolás ma ismert valamennyi jellemzőjét bemutatja a heveréstől („különböző helyzetekben guzsorodás”) az udvarláson, olvasáson, evésen, unatkozáson keresztül a hűsölésig és sütkérezésig. A strandjelenség terjedését Laczkó „a tömegek lázadásával” hozza összefüggésbe, a tengerpartok, illetve tengerpartpótlékok élvezetére irányuló modern igénnyel: „London köd nélkül s Velence gondola nélkül éppúgy nem képzelhető el, mint a mai kor strand nélkül”.¹

Tanulmányomban a magyarországi strandolás jelenségének egyik változatát s egyben ősmintáját: a balatoni strandot vizsgálom, különböző források – a sajtó, turisztikai kiadványok és etnográfiai adatgyűjtés – segítségével.² Kérdésfeltevésem a strand határszerepére irányul, kétféle megközelítésben. Elsősorban az érdekel, hogy a strand mint a kultúra és a natúra, a szárazföld és a víz közötti határon megszülető, kitüntetett státuszú tér hogyan képes a társadalmi különbségek ki egyenlítésére és egyúttal újratermelésére.

* A Horatiustól származó latin mondás (*odi profanum vulgus et arceo* – gyűlölöm a hitvány tömeget és távol tartom magam tőle) rövidített változata Cholnoky Jenő *Balaton* című ismeretterjesztő könyvének – a későbbiekben részletesen idézett – bevezető gondolataiban olvasható, a balatoni strandok illetmanáról szóló elmélkedés csattanószerű összefoglalásaként. Cholnoky 1936: 1.

¹ Laczkó 1932.

² A tanulmányban is ismertetett számos adat és összefüggés az OTKA-támogatással folytatott (T48831), a Balaton térségét átfogóan érintő kutatás keretében került napvilágra. A kutatás a térséget jellemző kulturális kölcsönhatásokra irányult az 1821–1960 közötti időszakban, eredményei tanulmányokban, illetve önálló kötetben is megjelentek (Schleicher 2018). A strandok történetét és értelmezését e korábbi írások csak annyiban érintették, amennyiben azok a turizmus szereplői és az őslakosság kapcsolatrendszerének és konfliktusainak terepül szolgáltak.

A STRAND SZÜLETÉSE

A Balaton vizében történő, tisztálkodási célú fürdés történetének kezdetét adatok híján nem ismerjük, mindössze feltételezni tudjuk, hogy évezredes gyakorlatról van szó. Ezzel szemben a nem – vagy nem kizárólag – funkcionális (tisztálkodási célú) fürdőzés viszonylag új gyakorlat, vélt vagy valós kezdő pillanatát (1788³) a fürdőzés kultuszára különösen érzékenyen figyelő balatoni történetírás rögzítette. Ennek a mára mintegy kétszázötven éves történetnek a közepén, a 20. század első éveiben született meg a *balatoni strand* kifejezés, amelynek használata – írásmódja és kontextusa – eleinte a jelentés és értelmezés feltűnő bizonytalanságáról árulkodik. Ez új nyelvi jelenségek esetében természetes: a nyelvi változatok azt az értelmezési bizonytalanságot jelzik, amely az új kulturális jelenség társadalmi illesztési pontjain szükségszerűen kialakul. A balatoni strand kifejezés évtizedekig elhúzódó hely- és jelentéskeresése, megszilárdulása, majd karrierje azonban arra is utal, hogy a strand kifejezés holdudvarában az átmenetiség, a kulturális határátlépések olyan rétegei is rejtőznek, amelyek túlmutatnak egy kulturális-szabadidős divat felfutásának nyelv- és kultúrtörténeti eszközökkel megragadható századfordulós epizódján.

Maga a szó a művelt magyar olvasóközönség számára nem volt ismeretlen. Bár szerepelt többek között egy 1817-ben megjelent helynévlexikonban „a’ tengernek többnyire homokos partja” jelentésben,⁴ a 19. században a magyarok elsősorban a híres londoni utca (Strand; the Strand) formájában találtak vele sajtóhíradásokban és külföldi úti beszámolókbán. A szó eredeti jelentése (óangol ’part’) a társasági pletykák, kulturális és üzleti hírek kereszttüzében álló utca esetében ekkorra már elhalványult, hiszen a terület a Temze szabályozásának köszönhetően régen elveszítette folyóparti pozícióját, és új jelentéstartalmakkal telítődött, az angol anyanyelvű beszélők számára is.

A magyar nyelvi közegben a strand kifejezés használata 1895 körül vált gyakoribbá, ekkor még kifejezetten a keleti-tengeri és belgiumi üdülőhelyekhez, illetve – egyre gyakrabban – az Abbáziához köthető úti beszámolókbán, fürdőlevelekben.⁵ Jelentése egyértelműen tengerparti fürdőhelyi szolgáltatásként⁶ kezdett megszilárdulni, érthető tehát, hogy balatoni kontextusban eleinte magyarázatra szorult. A balatoni idegenforgalmi kiadványokban, egyes üdülőhelyeket népszerűsítő hirdetésekben 1906-tól egyre sűrűbben használták, de sokszor szerepelt

³ Az elsőként számon tartott kísérlet Szili József Pest vármegyei alispán nevéhez kötődik. Szili füredi nyaralására Budáról hozott magának egy zárt fürdőházikót. Az esetet Pálóczi Horváth Ádám *Balatoni hideg-fürdő* című, 1788-ban kiadott verse örökölte meg. Kollár 2007: 47.

⁴ ’Strand’ szócikk. In: Hübner 1817: 64.

⁵ Ebben az időszakban egyre többen kapcsolódtak be a korábban a felsőbb társadalmi rétegek kiváltságának számító külföldi utazásokba. A legnépszerűbb célpontok az osztrák és cseh fürdők, a németországi tengerparti nyaralóhelyek, a belgiumi Ostende, Velence, illetve 1882-től Abbázia voltak. Hankó é. n.; Kósa 1999: 53–54.

⁶ „Nevezetes kelléke a T.-nek, hogy alkalmas homokos partja, u. n. Strand-ja is legyen”. ’Tengeri fürdők’ szócikk. In: *Pallas Nagy Lexikona* 1897: 86.

zárójelben, például „hidegfürdő (strand)” formában, szóösszetételben („strand-fürdő”, „fürdőstrand”, „strandpenzió”) vagy jelzővel szűkített jelentéstartományban („belső strand”). Ez utóbbi kifejezés bizonyítja, hogy ebben a korai időszakban nemcsak a fürdésre alkalmas területet, hanem a (korabeli kifejezésekkel) a „partszépítés” és „fürdőfejlesztés” alá vont teljes partszakaszt értették strand alatt. Sűrűn találkozunk idézőjeles változattal is, amellyel a hirdetést fogalmazó penziótulajdonos vagy a balatoni viszonyokról hírt adó publicista feltehetően arra próbált utalni, hogy a boglári vagy a zamárdi „strand” messze nem az, amit a világlátott közönség elvárhat a létesítménytől. Jó példa erre a *Pesti Hírlap* tudósítása 1909 nyarán. A *balatoni „strand”* című rövid írás a partszakasz átalakulásának definíciós nehézségeit a következő elmésséggel érzékelteti: „Ha egészen idegen vagy és a Balaton partján elragadtatva sétálgatva elragadtatva szólasz: – De pompás sétány ez! – Úgy társad, az állandó vendég rád szól, de mélységes íróniával a hangjában: – Strand ez uram, strand és nem sétány!”⁷

A strand kifejezésnek kezdettől fogva volt tehát egyfajta normatív jelentés-árnyalata, amely rendszerint tipográfiai eszközök (idézőjel, zárójel, kurzív szedés) használatával, jelzésszerűen és rendkívül sűrített formában jutott kifejezésre. Ugyanakkor a stranddal mint fürdőhellyel kapcsolatos elvárások megértését elvértve egy-egy részletesebben kifejtett álláspont is segítette. Ilyen volt a B. G. monogrammal jelzett szerző írása 1889 nyarán, amely jelenlegi adataim szerint elsőként használta a sajtóban hazai és egyúttal balatoni összefüggésben a strand szót. A publicisztika indító gondolatként – a balatoni fürdőfejlesztés e korszakában szinte közhelyesnek számító retorikai fordulatokkal – külföldi analógiák segítségével pozicionálta a Balatont:

„A korintheta öböl, mely óriáshosszu tóhoz s pár helyen a Balatonhoz hasonlít, isteni magasságban van felette. A Bóden-tó fenséges hozzá képest. Átalában a svájci tavak hideg aristocraticus göggel nézhetik le a mi szerény Balatonunkat. Maga a közel wörthi tó, Balatonunknak még a hazai publikum elragadásában is concurrence s úgy kulturai, mint természeti szépségekben többet nyújt ami [sic!] elhanyagolt, letarolt környékü hazai büszkeségüknél. De egyben nem versenyezhet vele Európa semmiféle tava. A tengeri fürdőt nem lehet egyiknél sem utánozni és pótolni, csak is a Balatonnál. És pedig a teljes gyógyhatású tengeri fürdőt, úgy, hogy akiknek az északi tenger erős, az északi klíma zord, vagy a kik számára Norderney, Helgoland, Blankenberghé, Ostende messze van, a Balatonon megtalálják ezek surrogatúmat. Oly hosszú homokpartja, nagyszerű Strandja, mint a németek, vagy plage-ja, mint a francziák mondják, még tengernek is alig, tónak pedig egynek sincs.”

A „Strand” szó még egyszer előfordul a cikkben, ezúttal erős társadalomkritikai kontextusban:

⁷ A balatoni „strand”. *Pesti Hírlap* 1909. augusztus 10. 9.

„[...] annak, hogy a Balaton, szépsége daczára sok helyen szomorú, lesújtó panoráma; hogy van balatoni samum, vakító, forró homokzivatarával, hogy a világ egyik legszebb Strandján, fényes közönség helyett, a sertés-, bivaly- vadlud- falkák sétálnak; hogy a legszebb panoráma nézőpontjára, a Badacsony tetejére még járható ut sem vezet fel; végre, hogy a Balaton szépségeit még a hazai közönség sem ismeri, mindennek – ismételjük – nagyrészt a dunántúli társadalom az oka.”⁸

Bár a „Strand” szó fenti kontextusban való használata merőben újszerű és hosszú időn – majd másfél évtizeden – keresztül szinte párja nélküli, B. G. érvrendszere korántsem az. Az írás a balatoni turizmus korszakolásában a második Balaton-kultusz⁹ időszakaként jellemzett mintegy fél évszázad második szakaszában született, abban a válságidőszakban, amely a balatoni halászat megtorpanását és a filoxeravérszt követően a Balaton fejlesztésére már nem csupán mint az elitek passziójára, hanem mint a helyi társadalom jövőjének zálogára tekintett. A Balaton-part infrastruktúra-fejlesztése és a körülötte kibontakozó kultúrharc nem ebben az időszakban kezdődött. Ez a két évtized (az 1880 és 1900 közötti időszak) mégis döntő jelentőségűnek bizonyult abból a szempontból, hogy a fejlesztések mintáit hol, milyen külföldi előképekben keresték és találták meg a turizmus önzetlen apostolai (jellemzően a dunántúli értelmiség képviselői) és önzetlenséggel nem jellemezhető befektetői (bankok, parcellázó és fürdő-részvénytársaságok). A tét azonban a fent idézett újságcikk sugallatával ellentétben nem a – tévesen és erős túlzással – holtnak tételezett vidék civilizálása volt, hanem e civilizálási folyamat irányváltása: a fürdőzés tengerparti mintáinak adoptálása a térségbe.

Az 1880-as évek végére a 195 kilométer hosszúságú Balaton-parton hét bejegyzett fürdőtelepet tartottak nyilván, bár a helytörténeti kutatásoknak köszönhetően tudjuk, hogy ennél jóval több, mintegy tizenöt településen voltak már jelen nyaralóvendégek, akiket kifejezetten a nyári fürdőidény vonzott a tó partjára. A három legnagyobb fürdőhelyen, Füreden, Keszthelyen és Siófokon a fürdésre alkalmas partszakasz tulajdonosa vagy bérlője gondoskodott a szükséges infrastruktúráról, a kisebb helyeken azonban a fürdőzés spontán keretek között zajlott, alkalmi kabinokkal, pallószerű bejárókkal. A partszakaszok többségét az őslakosság és a nyaraló fürdőzők együttesen használták, mert különösen a nádasokkal szabdalts, sáros, iszapos, helyenként köves északi parton kevés volt a jól megközelíthető terület. Az első „strandok”, kezdetben minimális infrastruktúrával éppen a „helyiek” által századok óta használt területeken alakultak ki. Itt

⁸ B. G. 1889: A Balaton. *Nemzet* 1889. június 16. Melléklet.

⁹ A 19. század utolsó évtizedeiben született Balaton-kultusz kifejezés a sajtóban, valamint különbözőféle közéleti és politikai fórumok nyelvhasználatában azokra a civilizációs-modernizációs kísérletekre utalt, amelyek a Balaton-part fizikai és társadalmi átalakítását célozták. A fürdőtelep-alapítók és a turizmus népszerűsítői a maguk kultúrharcának előzményeként tekintettek a füredi reformkori fürdőletre, amelyet a Balaton-kultusz „első” korszakaként azonosítottak, míg a maguk kortárs mozgalmára mint „második” Balaton-kultuszra tekintettek. Részletesebben: Schleicher 2018: 72–84, 292–300.

volt megfelelően sima a talaj (például mert az itt itatott és fűrösztött állatokkal rendszeresen beletapostatták a nádtorzsákat az iszapba), és idevezettek a községek felől használható, szekérrel is járható utak. Ekkoriban még kezelhető, a későbbiekben azonban egyre fokozódó konfliktushelyzeteket eredményezett, hogy ezeket a partszakaszokat a halászok, a pásztorok, a kendert áztatók, a nagymosást végző helyiek és az aratás után kocistól-lovastól, ruhástól fürdő *pógárok* közösen használták a városi vendégsereggel.

A sok szempontból patriarchális és sok spontaneitást mutató fürdőéletnek a 19. század utolsó évtizedeiben a fürdőalapítási láz és ezzel együtt a Balatonban való fürdőzés intézményesülése és ritualizálódása vetett véget. A folyamat közvetlen mintája a térségben Füred, a „fürdőorvosok birodalma”¹⁰ volt. A füredi fürdőélet előképeit viszont a közép-európai gyógyfürdők jelentették, azok valamennyi kötelező kellékével együtt, az ásványvízkúrától és kádfürdőzéstől a sétaterén, az angolkerten, a zenepavilonon és a társasági illemszabályokon át a kéjpartig (*quai*), amelynek vonzerejét a Balaton jótékony kipárolgásainak élvezete adta. Füred azonban a gyógyulás általános ígérete mellett a – szintén gyógyulást célzó – balatoni fürdőzés gyakorlatával vált igazán mintaadóvá, hiszen a parti községek nem tudtak a füredi savanyúvízhez mérhető gyógyvizet kínálni a vendégeknek. Az 1789-ben már megtervezett, de végül csak 1822-ben átadott füredi balatoni fürdő lényegében hathelyiséges tavi „fürdőszoba” volt, amelyet 1830-ban úgynevezett kosaras uszodával egészítettek ki. Ez az innováció hamar népszerűvé vált: 1841-ben Füreden már több belépőt adtak el a hideg-, mint a melegfürdőbe.¹¹

A továbbra is az európai gyógyfürdőkkel versenyző balatoni fürdőtelepek, a korabeli marketing eszközeivel „magyar Karlsbadként” és „magyar Badenként”¹² hirdetett turisztikai célpontok változatos kifejezésekkel próbálták körülírni ezt a speciálisan balatoni¹³ létesítményt. A *hidegfürdő*, *tavi fürdő*, *tófürdő*, *fövenyfürdő*, *Balatonfürdő*, s végül maga a *strandfürdő* kifejezés megőrzi a gyógytényezők meglétéről tanúskodó „fürdő” szót, miközben mindegyik érzékeltetni kívánja, hogy maga a fürdő valójában a tónak egy infrastruktúrális fejlesztéssel civilizálttá tett részlete. Mit jelentett ez a nyelvi eszközökkel is megtámogatott kulturális ígéret a Balaton dualizmus kori látogatói, mindekelelt a (nagy)városi polgárság és a vidéki földbirtokosság, kisebb részben a hazai arisztokrácia számára? Elsősorban azt, hogy a nyaralási élményük legalább megközelítőleg azonos presztízsű lesz a rangos gyógyfürdőkben gyógyuló és kikapcsolódó elitekével. Másodsorban azt, hogy a receptre felírt Balaton

¹⁰ Eötvös Károly kifejezése, Eötvös 1982 [1900].

¹¹ Hudi 1988: 127.

¹² A külföldi előképekről részletesebben: Schleicher 2012.

¹³ Mint a terminológiai bizonytalanság is jól mutatja, a balatoni tavi fürdőzés jelensége a 19. században egészen új, a Monarchiában páratlan kulturális jelenség volt. Párhuzamként említhető két másik korai tavi fürdő: az erdélyi Vízakna, illetve az alföldi szikes tó, Palics. Ezek kiépítése csupán a 19–20. század fordulóján, jóval az első balatoni hidegfürdők után kezdődött meg. Vö. Kósa 1999: 46.

a felhalmozott, vagy csak hitel formájában létező vagyon elköltésének olyan legitim módja marad, amely a parton ücsörgést vagy a vízben hűsölést nem célnak, hanem a fürdő kínálatában szereplő számos gyógytényező – Kneipp-kúra, szőlőgyógymód, gyümölcskúra, savókúra, napkúra – egyikének tételezi, miközben biztosítja, hogy a kúra után a vendég a társadalmi rangjának megfelelő étteremben tud étkezni és a megfelelő klubhelyiségben kártyázni. Bár az egyes fürdőhelyek – méretüktől vagy a bejegyzett fürdőteleppé válás folyamataiban elfoglalt pozíciótól függően – korántsem támasztottak és ígértek azonos elvárásokat, például a társadalmi érintkezések terén, a korszak meghatározó balatoni fürdőtelepeinek nyelvi körülírása szemléletesen és mindenki számára jól érthető módon ábrázolta a balatoni nyaralás társadalmi-kulturális karakterét. Ennek jellemző elemei voltak: a fürdőegyesület, fürdőigazgató, fürdővállalkozó, fürdőtelep, fürdőház, szabadfürdő, napfürdő, világfürdő, fürdőkápolna, fürdőlelkész, fürdőorvos, fürdőszolga, fürdővonat, fürdő kaszinó, fürdősátor, zsidó fürdő, keresztény fürdő kifejezések.

Ezt a kiegyensúlyozott, világos üzeneteket hordozó szótárat bolygatta meg a „strand” szó karrierje a 20. század első évtizedeiben. A kifejezés lassan, nagyjából az 1920-as évek elejére szilárdult meg: elmaradt az idézőjel és eltűntek a zárójeles magyarázatok is, és egyre szaporodtak a sajátos strandkultúrát sejtető szóösszetételek: strandkosár, strandcipő, strandtoalett, stranddivat, Strandszépe stb. A kifejezés expanziója azóta is töretlen. Ha összevetjük az ezredforduló balatoni szótárát a száz évvel korábbival, a „fürdőruha” kifejezés, illetve egyetlen hagyományörző strandelnevezés (Balatonfűzfő Fövenyfürdő) kivételével ma már alig találkozunk a Balatonon a „fürdő” szóval. A strandolás gyakorlatát ma korábbi (az 1920–1930-as évektől ismert) és egészen új (a 2000-es években felbukkant) kifejezések írják le: strandtelep, strandidő, strandtáska, strandvendéglő, strandbüfé, strandkölcsönző, utcastrand, nagystrand, szabadstrand, strandinternet, strandkönyvtár, strandfesztivál, kutyabarát, sportbarát, kerékpárbarát strand, retró strand, nudista strand stb.

Ha meg akarjuk érteni, miben jelentett a strandolás (vagy legalábbis annak ígérete és normatív elvárásrendszere) mást, mint a fürdőzés, érdemes a legelsőként adódó jelentésárnyalat-különbségre, a strandok tengerparti karakterére összpontosítani. A világ nyugtalan, kaotikus karakterét képviselő óceánok felfedezésére, természettudományos megértésére és teológiai átértelmezésére tett kísérletek a 17–18. században hoztak áttörést a tengerpartok használatában és hasznosításában. Az egymással párhuzamosan zajló értelmezési folyamatok – például a holland tengerpart festészeti témává válása, a nápolyi öböl felfedezése – a 18. század közepére termelték ki a „gyógyhatású” tengeri fürdőzés elméletét, majd gyakorlatát. A tengeri fürdők mintája, az angliai Brighton látszólag éppen azt az utat járta be a 18. század végén, mint közel ötven évvel később Füred: a gyógyfürdői közeg – társadalmi és infrastrukturális értelemben – átköltözött a szárazföldi Bathból a tengerpartra, és új divatot teremtett, amely a vasút megjelenésével tömegessé vált, és egyre alacsonyabb státuszú nagyvárosi tömegek számára

nyújtott alternatívát a szabadidő eltöltésére.¹⁴ Feltűnő az analógia, amely a Csatorna mindkét partján, majd Németországban kialakult füzérszerű nyaralótelepek és a 20. század első felében a Balaton déli partján kiépülő településrendszer, az *urbs balatonica*¹⁵ között nagy vonalakban fennáll.

Az angliai és a hazai folyamatok részletesebb összehasonlítása azonban egy érdekes különbségre is rámutat. A tengeri fürdők az ősmintát adó Bath vagy Tunbridge Wells intézményeit (kurszalón, szállodák, fürdőkönyvtár stb.) a tenger felé néző, a szárazföld felé zárt épületek formájában ültették át. Ezzel szemben Füred első gyógyfürdői építményei lényegében háttal álltak a Balatonnak, egyfajta szárazföldi gyógyfürdő képét mutatva, s ez a kép csak évtizedek múltán egészült ki a hidegfürdő-szolgáltatással, a tó felé nyitással. Füred (pontosabban a Savanyúvíz fürdőtelep) tehát úgy fordult a víz felé, hogy közben megtartotta a szárazföldi gyógyfürdő képét is, s ez a hibriditás hozzájárulhatott ahhoz, hogy a fürdő–strand karakterváltás folyamata hosszabb volt, mint az európai tengerpartok esetében.

Bár a tengeri fürdők marketingje a 18. században még szintén a gyógyfürdői előképekre támaszkodott, a „gyógyhatások” között kezdettől fogva ott találjuk azt a – sokféle tényezőből összeálló – elemet, amelyet a civilizáció peremén, az emberi kultúra ellenpontjaként megélt tenger megtapasztalása mint egzisztenciális kihívás és hatás jelentett. A tengeri fürdő mellett elsőként érvelő mű, Richard Russel angol orvos munkája¹⁶ a tengerpart vitalizáló erejét többek között annak izgalmat és félelmet keltő hatásával magyarázza. A kúraként javasolt tevékenységek, például a sziklákon élő növényekkel masszírozás, hirtelen vízbe merülés okozta rekeszizomsokk, az egészséges parti emberek (halászok) látványa stb. összességében olyan ajánlatot képeztek, amely ebben a formában más gyógyfürdőkben nem állt, nem állhatott rendelkezésre. Bár a „kúra” és az egyéb fürdőszabályok formálisan még évtizedekig részét képezték a tengeri fürdői gyakorlatnak, a kúra kijátszására tett kísérletek, a fesztelenebb társadalmi érintkezés (például a nők és férfiak együtt fürdőzése) érdekében tett erőfeszítések kezdettől fogva jelen voltak, a „lázadások” pedig újabb és újabb partszakaszok elfoglalásához vezettek.¹⁷

E jelenségeket mérlegelve feltételezhető a fürdő és a strand közötti különbségnek egy olyan rétege, amely hordozza a „gyógyhely” és a „fürdésre alkalmas tengerpart” jelentések közti eltérést fizikai (földrajzi környezeti) értelemben, de ezeknél elvontabb: ez pedig a szabadság homályos ígérete. Homályos, mert egyszerre hordozza a természettel való kötetlen érintkezést, a társadalmi kötöttségek enyhítését és ezekkel összefüggésben egyfajta szabadosságot, amely az öltözködéstől a nyelvhasználatig számos jelenségben tetten érhető.

¹⁴ Corbin 1995.

¹⁵ Kanyar József kifejezése a déli part turisztikai átalakulására. Kanyar 1978.

¹⁶ Russel 1750-ben latin, majd 1752-ben angol nyelven megjelent orvosi művét és annak hatásait elemzi Corbin 1995.

¹⁷ Corbin 1995: 78–85, 278.

Hogyan érvényesült ez a homályos, mert definitíve sehol közzé nem tett, mindössze a strand szó jelentéstartományában felvillanó elvárás- és kínálatrendszer a 20. századi Balaton-parton?

A TEST SZABADSÁGA

A „fürdő” és a „strand” között eleinte nem volt éles határ. A két jelenség találkozása egyfajta átmeneti zónát rajzolt ki, amelyben a kultúra és a natúra találkozott, szabályrendszereik egyrészt keveredtek, másrészt vetélkedtek egymással. A balatoni fürdőzés történetében a nyílt vízzel való egyre szabadabb találkozás az 1880-as évektől valósulhatott meg. A Sió-zsilip megnyitása és a déli parton futó vasútvonal átadása (1861) egyre több olyan partszakaszt tett elérhetővé, ahol a homokos apadástérület és az alacsony vízállás nagy területeken tette megközelíthetővé és élvezhetővé a vizet. Ez a táji adottság egyszerre jelentett előnyt és hátrányt. Szemben az északi parttal, ahol az iszapos talaj miatt muszáj volt bejárót és hozzá kapcsolódó vízi öltözőkabin-rendszert építeni, a déli parton a szemérem és illem biztosítékát adó fürdőház el is maradhatott, vagy egyedi, családi kabinná szűkülhetett, ahol más szabályok voltak érvényesek. A szabad, bármiféle fürdői rituálétól mentes vízbe lépés lehetőségét a „strandot” fenntartó, a nyaralóéletet szervező egyesületek, később befektetők nem nyíltan hirdették, csak utaltak rá. A leggyakrabban a „homokos” fürdő vagy a „föveny” szavak érzékeltették a part tengerstrand-szerű vonásait, illetve megjelent a korabeli marketing eszköztárában a „gyermekgyógyhely” és a „gyermeknyaralóhely” kifejezés is. Tényszerűen nem bizonyítható, mégis úgy tűnik, hogy a klasszikus gyógyfürdőkkel szemben a Balatonon korán célközönséggé váló gyermek a fürdő–strand paradigmaváltás egyik első kifejeződése. A sekély vízben, az idő előrehaladtával egyre kevésbé formális fürdőruházatot hordó, biztonságosan fürdőző gyermek már annak a nyaralási modellnek a része volt, amely a 19–20. század fordulóján kezdett megerősödni, és néhány évtized alatt uralkodóvá vált. A fokozatos meneteles meder mellett a déli part előnyei között egyre gyakrabban hozták szóba a bédekkerek a hullámvast és az amúgy tipikusnak mondható balatoni természeti környezet hiányát: „kő, hínár, nádas stb. sehol sem teszi kellemetlenné” – olvasható a balatonboglári fürdő hirdetésében, amelynek „hullámverése pedig egyenesen a legnagyobb”.¹⁸

Források hiányában lehetetlen pontosan megmondani, vajon a Balaton-part tengerstrand-szerű átalakulásának, illetve az értelmezésében tapasztalható változásoknak a katalizátorai a közönség igényei vagy a fürdőfejlesztők reményei voltak-e, vagy e kettő egymásra hatásáról van-e szó. Tény viszont, hogy a „lidósításnak” nevezett tájformálás a századfordulón programszerűen zajlott a térségben. Ennek két leglátványosabb példája az almádi és a siófoki strand volt, amelyek a nádas, mocsaras, iszapos területek (helyi kifejezéssel *csuhus* rétek) felszántásával,

¹⁸ Hirdetés. *Magyarország* 1915. július 11.

majd feltöltésével keletkeztek. A fővény homokját az aligai magaspartból termelték ki, és szállították szekérszámba Almádiba, illetve Siófokra. Hasonló homokfeltöltéssel született a keszthelyi és az ábrahámhegyi strand is.¹⁹ A tengerparti hatást fokozták a strandokra telepített szélfogó sátrak és a kerekeken gördülő, vízbe tolató (és a balatoni iszapban folyton megakadó) fürdőkocsi, mely utóbbi „Magyar Tenger” névre keresztelt ugyan a siófoki fürdő bérlője, de a közvélemény csak „osztendei kocsi” néven emlegetett.²⁰ Hatalmas erőfeszítések történtek az árnyas sétányok (esplanade-ok) telepítésére is, amelyek teljességgel idegenül hatottak a helyi lakosság által rétként és nagy haszonnal kitermelt nádlásként²¹ hasznosított fátlan területeken. A parti kis fenyőerdők, platánsorok a tengerparti sétányokat voltak hivatottak pótolni, de telepítésük nem mindig volt sikeres. Előfordult, hogy a fiatal platánok éppen a strandi homokfővény rendszeres felszántása miatt fordultak ki a földből.²² Rendszeres probléma adódott a szélben szabadon terjedő repülőhomok és az áradások, apadások, jégtorlaszok okozta elhabolásokból is.²³

Évtizedes távlatból szemlélve a lidósítás programja nem volt sikeres: a strandok és parti létesítmények épségét az áradásokkal és jégtorlulásokkal szemben hosszú távon csak a partvédelemnek nevezett környezetátalakítás tudta biztosítani. A kövekből, cölöpökből és betonelemekből emelt parti védműveket az 1920–1930-as években kezdték szorgalmazni, de a jelentős költségek miatt 1945

¹⁹ Szaplonczay–Vajthó 1907: 203; Sziklay 1932: 221; Lukács 1947: 33; Keresztury 1960: 38.

²⁰ Az 1880–1890-es évek balatoni strandjainak infrastruktúrájáról nehéz átfogó képet alkotni. A bédékkerek, sajtóhíradások nem térnek ki a korszakban általánosnak, közönségesnek ítélt szolgáltatásokra, szemben az újításokkal, amelyek nagyobb visszhangot váltottak ki. A korai építményekre (öltözőkabinok, tornaszerek) és eszközökre (pl. strandkosarak, szélfogó sátrak) leginkább a képi ábrázolásokból következtethetünk. Egyedi jelenség volt a siófoki fürdőbérlő kezdeményezése, aki 1893-ban Veszprémben a belgiami üdülőhely, Ostende példáját követve több kabinból álló ún. fürdőkocsit gyártatott a siófoki strandolók számára. Akárcsak tengerparti előképei („bath machine”), ez a kocsi is kettős célt szolgált: megvédeni a fürdőzőket a Bakony felől fújó hideg szelektől, és biztosítani a nők és férfiak illendő elkülönülését a strandon. Az „osztendei kocsirol” több napilap is beszámolt.

²¹ A helyi lakosság összetett víz- és parthasználati rendszerében kiemelkedő jelentőségűek voltak a nádasok, amelyeknek gazdasági hasznát jól érzékelteti, hogy téli vágását „második aratásnak” nevezték. A jó minőségű tetőfedő anyagot adó kiterjedt északi parti nádasok kétharmada közbirtokosságok kezén volt, de az uradalmak kezén lévő vízpartokat is rendszerint helyiek bérelték. A nád hasznosításáról részletesebben: Jankó 1902: 229–301; Schleicher 2018: 228–229.

²² A déli part lidóit rendszeres szántással tartották karban, óvták a növényzet elvadulásától. Antalffy 1964: 634.

²³ A partokon való megtelepedés – villatelepek, strandok, sétányok létesítése – számos olyan természeti jelenséggel szembesítette a balatoni kultúrharc szereplőit, amelyre nem számítottak és amely súlyos károkat okozott a turisztikai befektetőknek. Ezek sajátos módon utólag igazolták annak racionalitását, hogy a balatoni őslakosság települései nem a partokon, hanem azoktól átlagosan egy kilométer távolságra jöttek létre. A jelenségek közül a strandfejlesztőket legérzékenyebben az apadás és az elhabolás érintette. Az előbbi aszályos nyarakon, akár évtizedeken keresztül iszapos mocsárrá, majd homoksisivataggá változtatta a fürdőhelyeket, az utóbbi pedig partszakaszok beomlásához, létesítmények pusztulásához vezetett. A Balaton szeszélyei és pusztítása ellen hosszú távon a vízállás szabályozása és a partvédelem bizonyult hatékonynak. Bővebben: Schleicher 2018: 244–277.

előtt mindössze 15 kilométernyi területen készültek el. A program a Balatoni Intéző Bizottság újraalakítását (1958) követően az 1960-as évektől teljedett ki. Eredménye a jelentős százalékban körbebetonozott Balaton lett,²⁴ amelyet helyenként, a 2010-es évek új lidősítási hullámában kezdenek néhány méteres szakaszokon megbontani a fövényhatás kedvéért.

Bár a tengeri környezet kialakítása hosszú távon sikertelen volt, a Balaton gyógyfürdőfunkciójának erodálódása lassan, de visszafordíthatatlanul megkezdődött. Az 1880-as évektől szaporodó új fürdőtelepek mindegyike próbálkozott „gyógytényezők” felmutatásával, kúrák biztosításával,²⁵ 1920 után, részben a trianoni döntéssel elveszített magaslati és ásványvizes gyógyhelyek pótlására pedig központi program is megfogalmazódott a balatoni telepek betegségtípusok szerinti besorolására.²⁶ Bár a nagy ívű terv szerint 1925-re Almádinak az anyagcserezavarban szenvedők, Fürednek a szívbetegek, Badacsonynak a vesebetegek, Siófoknak és Fonyódnak a neuraszténiasok gyógyhelyévé kellett volna fejlődnie, még a szerző is elismeri, hogy Tihanyban, Siófokon és Földváron alapvetően a „sport és luxus” uralkodik.²⁷ A kisebb fürdőhelyeken nyíltan, a „világfürdői” babérokra törő előkelőbb telepeken szemérmesebben, de a 20. században mindenütt legitimé vált a spontán hűsölés kedvéért való fürdőzés gyakorlata, amelyet az ezzel szinte azonos szintű vonzerővé váló – és a gyógyfürdők kínálatából jellemzően még hiányzó – napozás egészített ki. 1941-ben közigazgatási szempontból 31 község rendelkezett üdülőhely-, 21 nyaralótelep-besorolással, és mindössze két településnek járt ki az adózási szempontból kedvezőbb gyógyhely-minősítés (Füred, Földvár).²⁸ Valamennyi strandon létjogosultságot nyert a „napfürdő”, a „fövényfürdő” és az úszás, amelyeket eleinte próbáltak a kúra részeként definiálni. Az 1920-as évektől a „fürdő” szó elmaradt ezekből a kifejezésekből, maradt a „nap” és a „fövény”, azaz a strandolás megkülönböztető jegyének tekinthető, félig fekvő, félig ülő, lustán szemlélődő és leginkább a semmittevéésre hasonlító pozíció önmagában is legitimitást nyert.

„A Balaton egy nagy nemzeti idegszanatórium” – idézték a kortársak Herceg Ferencet az 1930–1940-es években,²⁹ érzékelve a Balaton karakteres funkcióváltását. Bár a tó tudományosan igazolt balneológiai és klimatológiai erényei a mai napig nem koptak ki a marketing eszköztárából, a megfogalmazás egyre

²⁴ Breinich 1974: 250–254.

²⁵ Almádi fejlesztői például az 1880-as években a Kneipp–Rikli-kúra bevezetésétől remélték a sikert. Az északi partot általában az anémiásoknak és tüdőbetegeknek ajánlották, míg a délit a „satnya gyermekeknek” és a gyengélkedő nőknek. Vö. Boleman 1900: 34.

²⁶ A meg nem valósult elképzelés a teljes Balaton-partot gyógyhellyé minősítette volna, ezen belül az északi part klimatikus, a déli pedig „tengeri jellegű tófürdő” besorolást kapott volna. Vámosy 1921.

²⁷ Vámosy 1921: 71.

²⁸ Tóth–Sági (szerk.) 1940.

²⁹ Margittay 1943: 3.

általánosabb és homályosabb lett,³⁰ a hangsúly arra az önfeledt testi-lelki kikapcsolódásra helyeződött, amelyet a sajátos balatoni környezet és mindenekelőtt a strand a maga kötetlenségével biztosítani tudott.

A TÁRSADALOM SZABADSÁGA

A „nemzeti idegszanatórium” kifejezés megalkotója, Herczeg Ferenc író 1929-ben vásárolt telket Badacsonylábdihegyen, ahol magyaros stílusú nyaralólakot épített, majd hamarosan állandó lakossá vált itt. Bár a Balatonon továbbra is, mint ahogy a turizmus valamennyi korszakában, jelentős számú alkalmi nyaraló fordult és fordul meg, Herczeg ingatlanszerzése és a tóhoz való viszonya annak a sok ezer polgári, köztük számos értelmiségi nyaralótulajdonosnak a Balaton-értelmezését tükrözi, akik második otthonukként, az identitásépítés terepeként tekintettek és tekintenek a térségre. Budapesti mestereknél rendelt népies bútorokkal berendezett nyaralóvilláikban, présházaikban a magyar parasztságról konstruált ideák, valamint a helyi tárgyi és szellemi kultúra sajátos kölcsönhatása alakult ki, miközben e nagyvárosokból érkező nyaralótulajdonosok ismerői, használói, de egyúttal új birtokosai és átértelmezői is lettek a tájnak. E másfél évszázados, sokféle életutat, szándékot, lokális változatot, de mégis egységes mintázatot sejtető balatoni identitásépítés-épülés részleteit és mérlegét e tanulmányban nem szükséges érinteni. Témánk szempontjából elegendő talán utalni annak szimbolikus jelentőségére, hogy a badacsonylábdihegyi strand,³¹ az egykori lóitató, amelynek partvédelmét és infrastruktúráját 1937-re építették ki, ma, a legutolsó felújítást követően a mindössze 17 évig Lábdihegyen élt Herczeg Ferenc nevét viseli.

A balatoni villa- és nyaralótelepeken kiépült identitáskonstrukcióban sajátosan – a városi-nagyvárosi épített strandoktól eltérően – alakult a strand használata és értelmezése. A néhány hétre nyaralni érkező vendégek számára a térség legfontosabb vonzereje a strandfürdő volt, és ez csak némileg módosult napjainkra. Bár a turisztikai régió kialakulásának különböző szakaszaiban elméleti alapokra támaszkodva más-más földrajzi térséget jelöltek meg a térség fejlesztéséért elkötelezett értelmiségiek, szakemberek, politikusok, a „Balatonra utazunk” vagy a „balatoni nyaralás” kifejezés egészen az 1970–1980-as évekig³² a főként és elsősorban strandolással eltöltendő szabadidő szinonimája volt. Annak ellenére, hogy az útikönyvek – elsőként a Balaton-Egylet népszerűsítő kiadványa – a kezdetektől ajánlanak a vízparti élvezetektől független turisztikai célpontokat az idelátogatók figyelmébe, a kötelező tihanyi és badacsonyi kirándulásokat leszámítva

³⁰ „[M]akroklimája kímélő jellegű, ingerei közül a biológiai sugárgazdagság jótékony hatású” – írta például a *Kis Újság* 1950-ben a Balaton közegészségügyi jelentőségéről. *Kis Újság* 1950. május 5.

³¹ A strand történetéről részletesen: Cser 2008: 98–117.

³² A háttértelepülések felértékelődése, különösen a Balaton-felvidéken – nem függetlenül a nagyvárosi értelmiségi ellenkultúra építésétől – némileg relativizálta a közvetlen vízpart jelentőségét.

ezek a programok a nyaraló tömegek számára kizárólag az esős napok valamiféle kényszerű póttevékenységét jelentették.

Számos különböző típusú forrás feldolgozása alapján megállapítható, hogy a Balatonon tartózkodás lényege a természetben, azaz a vízben és a vízparton időzés. Ebben az értelemben a turizmustipológia rendszerében³³ a balatoni turizmus az „egzisztenciális” autentikusságkeresés elméletébe illeszthető be a legpontosabban. Bár a kulturális-történeti-építészeti emlékekre irányuló „objektív” és a megkonstruált valóságok (például a fesztiválok) fogyasztását célzó „szimbolikus” autentikusságkeresés egyes vonásai nyomokban, főként mint kísérletek feltehetően a balatoni turizmus történetében, az ittlét valódi célja és értelme a mindennapokétól nagyon különböző léttapasztalatok megélése volt. Az én megélése az otthonitól különböző környezetben megtalált testi-fizikai élményeken keresztül olyan egzisztenciális tapasztalat, amely a tengerpartok és magashegyek természetközeli turizmusának alapvonása. A balatoni élménytérben a tengerpartok vízkultusza – szezonálisan, de a szezonban felfokozott formában – elsődlegesen a strandon, másodlagosan magán a nyílt vízfelületen érvényesült; ez utóbbit úszás, csónakázás, vitorlázás, hajókirándulás formájában vette birtokba a nyaralónépesség. A nyaralók tájszemléletének fókuszja tehát vízközpontú, és ez a fókusz kerül időről időre konfliktusba az alapvonásaiban szárazföldi perspektívát érvényesítő őslakosság víz- és vízparthasználatával. A balatoni turizmus egzisztenciális autentikusságkeresése szinte teljességgel kizárta a térség objektív autenticitásával való szembesülést: a nyaralók a turizmus történetének egyetlen időszakában sem mutattak tömegesen érdeklődést a helyi lakosság hagyományos kultúrája iránt, és erre a – látványosabb, kevésbé polgárosult néprajzi tájakra összpontosító – néprajztudománytól sem kaptak ösztönzést. A felismerés tehát, hogy a „strand” az év nagy részében rét, kaszáló, nádlás, állatitató- és -fürösztő-, mosó-, kenderáztató- és halászóhely, hiányzott. Ennek megfelelően a kettős használatból eredő konfliktusok – tehéncsorda érkezése a fürdőzők közé vagy a fürdőkabinok megrongálása – nem értelmezési problémaként, hanem a Balaton tereiért folyó kultúrharc tüneteként jelentkeztek. Ennek a harcnak egy sajátos hibrid terméke volt a „szabadstrand”, korabeli szóhasználatban – illetve jogi terminus technikusként – „szabadfürdő”.

Bár a nyaralók érdekképviselői a 20. század első felében erőteljes lobbitevékenységet folytattak a teljes Balaton-part turisztikai birtokbavétele érdekében, a parthasználatot szabályozó mindkét jogszabály (az 1885. és az 1929. évi is³⁴) deklarálta az ősközségek jogát a szabadon és ingyenesen megközelíthető,

³³ A turizmusantropológia szakirodalma számos különböző elméleti alapon álló turizmustipológiát dolgozott ki. A Balatonra irányuló turizmus értelmezésében Wang elmélete tűnik a leginkább használhatónak. Az autentikus élmények iránti vágyakozás elmélete a turizmusantropológia egyik alapvetése, Wang ezt az elméletet árnyalja, az autentikusságformák tipizálásával, megkülönböztetve a szimbolikus, az objektív, illetve az egzisztenciális autentikusság fogalmát. Wang 2012.

³⁴ A vízjogról szóló 1885. június 14-én kiadott 13. törvénycikk meghatározta a szabad, illetve a hatósági rendelkezés alatt álló vizeket, a vízi szolgalmak válfajait, vízhasználati társulatok működését stb. A törvény rögzítette, hogy a meder a vele érintkező part tulajdonosának a birtoka,

úgynevezett szabadfürdők kijelölésére. A strandolás divatjának popularizálódása az 1930-as évekre a balatoni őslakosságot is elérte, az állatok, kocsik, ruhák mosása és a ruhástól fürdőzés mellett megjelentek a speciális fürdőruhát – kékfestő kötényt, vállkendőt, házi készítésű klott fürdőszoknyát – viselő helyiek, akik e vízparti dülőket fokozatosan „stranddá” minősítették át. Ez a folyamat ismét a nyelvi eszközökkel ábrázolható a legerőteljesebben: a funkciók keveredését plasztikusan érzékeltetik a Disznólejárói strand (Kenese), Lóstrand (Csopak), Libás strand (Keszthely) helynevek. A helyiek és a nyaralók strandjai hosszú évtizedekig léteztek egymással párhuzamosan, bár a határok fokozatosan átjárhatóvá váltak. Az 1930-as évek végétől egyre alacsonyabb társadalmi státuszú rétegek jelentek meg nyaralótulajdonosként, illetve alkalmi vendégként a térségben, s ők gyakorta választották a fizetős helyett a szabadstrandokat. Ugyanakkor a helyiek, főként a házuk tisztaszobáiban vendégeket fogadók, maguk is építhettek vagy bérelhettek fürdőkabint a fürdőtelepi fizetős strandon, ahová gyakran vendégeikkel együtt jártak le fürdeni. A strandok a vízén keresztül is átjárhatóak voltak: az előkelőbb fürdőtelepek strandjaira több településen a kevésbé tehetősek egyszerűen átúsztak a szabadstrandokról.

Az egzisztenciális élménytér funkciója mellett a balatoni strandoknak a Herceg Ferenchez hasonlóan a Balatonon szezonálisan vagy véglegesen letelepedő villa- és nyaralótulajdonos népeesség körében egy kiegészítő szerep is jutott. Az eleinte magányos villákból, majd nyaralóépületek soraiból és utcáiból kialakuló fürdőtelepek – a szőlőhegyek átépítéséből keletkezett Fonyódot, Révfülöpöt és Almádit leszámítva – az őslakosság által korábban időszakosan vízzel borított, mezőgazdasági céllal hasznosított közvetlen parti területeken jöttek létre. Mivel az eredeti ősközségek (halászó, szőlő- és földművelő települések) racionális okokból évezredekken keresztül a parttól átlagosan mintegy egy kilométer távolságban alakultak ki, a fürdőtelepek alapítói és használói joggal élték meg civilizációs tettként, egyfajta kultúrateremtésként a fürdőtelep bármely fejlesztését, a faültetéstől az alagsóvezésig. Ezekben az új civilizációs terekben kitüntetett szerep jutott a strandoknak mint sokáig az egyetlen közösségi térnek, amely a szervesen fejlődő és nem szezonális települések esetében térszervező erőként működő falu- és városközpontokat pótolta.³⁵ Az újabb és újabb parcellázások következtében idővel az ősközségek és a fürdőtelepek földrajzi értelemben összeépültek, eltérő karakterük és térszervezésük viszont a mai napig megmaradt. Az őstelepülések egész évben működő intézményrendszere az egykori faluközpontokban vagy azok közelében található, ez egészül ki a turistaszezon idejére egy második településközponttal,

a Balaton-parti községeknek azonban ki kellett tűzniük a szabad vízhasználatok és a szabad fürdőhelyek területét. Az 1929 évi 16., „A gyógyfürdőkről, az éghajlati gyógyintézetekről, a gyógyhelyekről és az ásvány- és gyógyvízforrásokról” szóló törvénycikket a korabeli szóhasználatban „Fürdőtörvényként” emlegették. Ez a jogszabály, a Balatoni Szövetség várakozásaival ellentétben, *érintetlenül* hagyta a szabadfürdők kijelölésének jogát.

³⁵ Településenként eltérő időszakokban és módon, de hasonló szerepet töltöttek és töltenek be a vasúti megállóhelyek is, amelyek egyes fürdőhelyek névadásban megmutatókozó identitását is meghatározták.

a strand területén és annak közvetlen környezetében. Hagyományosan a fürdőzés lehetősége, valamint az itt koncentrálódó éttermek, üzletek rajzolták ki az ilyen jellegű központokat, a rendszerváltozást követő évtizedekben azonban fokozatosan további új funkciók is megjelentek erre felé. A leglátványosabbak ezek közül a kulturális és szórakoztató események (koncertek, fesztiválok, sportesemények, bajnokságok), amelyek befogadására számos balatoni strandon mára színpadot is kiépítettek, de ismerünk strandon létesített kertmozit is (Révfülöp). Ezt a művelődésiház-, illetve főtérfunkciót egészíti ki számos helyen a strandkönyvtár, amely szintén az állandó lakosság számára nyújtott szolgáltatások szezonális megduplázódásaként keletkezik: a helyi könyvtár részlegeként, speciális, válogatott „szabadidős” könyvkínálattal. Az urbánus művelődési formák közül említésre méltó a strandszínházak és strandkiállítások jelensége is. Balatonmárfiafürdőn és Balatonfüreden az Esterházy strandon immár egy évtizede állandó helytörténeti tárlat működik, de alkalmi kiállítások más balatoni strandokon is előfordulnak. Azokon a településeken, ahol a speciális fürdőtelepi fejlődés következtében a „központ” szerves módon nem tudott kifejlődni, kifejezetten erőteljes a strandok általános közösségiszintér-funkciója is, amely akár politikai vagy egyéb közösségi kampányok helyszínévé is avathatja a fürdőt.

A strand funkcióbővülése viszonylag új jelenség, a rendszerváltás előtt jellemzően csak az esti korzó (sétahelyszín) szerepkör volt megfigyelhető azokon a településeken, ahol nem volt erre alkalmas sétány vagy kikötő. Egy ezzel ellentétes folyamat, azaz a strandon elfogadott viselkedésminták kiterjesztése a település egy részére vagy egészére viszonylag korán megkezdődött. A folyamat előrehaladása leglátványosabban abban mérhető, hogy milyen, a strand határain kívüli terekre terjedhet ki a fürdőöltözetek elfogadottsága: hol lehet, szabad, elfogadott egy szál fürdőruhában vagy azt éppen csak takaró strandöltözetben megjelenni. A nyaralók erre irányuló kísérleteit leginkább a tiltó szabályokból és a jelenséget kritizáló publicisztikákból lehet rekonstruálni.

A strandon érvényesülő sajátos viselkedési szabályok alkotta kulturális mintázat legitimitása kutatásaim szerint nagyjából az 1930-as évek elejére alakult ki. Ekkor került egyensúlyba a vele éppen ellentétes irányú folyamattal: a természetközeli (vízparti) tartózkodás civilizációs normarendszerbe szabásával, amely a balatoni fürdőélet kialakulásának kezdetén határozott törekvésként és elvárásként mutatkozott meg.

A korai hidegfürdők az általános társasági viselkedés szabályait örökölték meg, és adaptálták a vízparti környezetre: az urak és hölgyek egymástól elkülönítve, meghatározott rituálék szerint, meghatározott ideig, az utcai ruhákhoz hasonló öltözetekben tartózkodtak a vízben, onnan pedig már – a vízre épített öltözőkabinoknak köszönhetően – utcai öltözetben léptek ki. A vízparti tartózkodás szabadságfokának emelkedésével, a viselkedési normák lazulásával ez a folyamat megfordult, elfogadottá váltak az egyre inkább specializálódó fürdőruhák, amelyekben a parton is lehetett tartózkodni. Maga a folyamat általánosságban nehezen írható le, hiszen egyes fürdőhelyek, nyaralótársaságok helyi szokásai

erőteljesen befolyásolták a lokális viselkedésmintákat. Az 1920-as években sorra születő fővárosi mesterséges épített és Duna-parti természetes strandok kelléktára és viselkedésmintái is visszahatottak a balatoni strandokra. A fesztelenség terjedése – strandon belül, illetve a fürdőhely egészére kiterjedően – nagyban függött attól is, milyen társadalmi réteg volt meghatározó az adott Balaton-parti fürdőhelyen. Más szabályok érvényesültek a Budapest vagy Lipótváros „fürdőszobájaként”³⁶ emlegetett bohém Siófokon – ahol a korabeli sláger szerint a „strandon van ribillió” és „jampec van vagy millió”³⁷ –, mint a tapolcai iparosok által kedvelt Ábrahámhegyen vagy éppen a bélatelepi strandon, amelyet Budapest főpolgármestere, Ripka Ferenc irányításával a helyi fürdőegyesület igyekezett a keresztény úri Magyarország szellemiségéhez méltó „illedelmes” szigetként védelmezni az erkölcsök lazulásától.³⁸ Az tehát, hogy mikor lehet egy szál fürdőruhában leülni a strand területén található sörözőben, és szabad-e strandpapucsban részt venni a vasárnap reggeli fürdőtelepi misén, fürdőhelyenként és koronként változó volt, és ma sem egészes.

„Illik tudni, hogy a hölgyek nem szépek, ha shortban vagy fürdőruhában sétálnak a rendes utcai forgalomban, mert ez olyan, mintha kivágott báli ruhában mennének a vásárcsarnokba... Minden jampecben és csirkefogóban aljas gondolatokat ébreszteni: ez nem uri nőhöz illő. A főenyfürdőben is akkor van helyén az ilyen ruha, ha ott is diszkrét úri társaság van együtt. Magunk között szabad pongyolának is lenni, de odi profanum vulgus!”

– írta Cholnoky Jenő a Balatonról szóló ismeretterjesztő könyve bevezetőjében, 1936-ban.³⁹ Nyilván nem véletlenül kezdte ezzel a művet: egy olyan jelenségre reagált, amely, ha nem is mindennapos, de már moralizálásra alkalmat adóan ismert volt a balatoni fürdőhelyeken.

A balatoni terekben leképeződő és újratermelődő társadalmi egyenlőtlenségek a strandon sem tűntek és tűnnek el: „a diszkrét úri társaság” megtalálta és megeremtette a maga külön strandjait, mint ahogyan a későbbi elitek is a maguk zárt vállalati, párt- és kormányüdüloit, magánstrandjait. Erős korlátokkal érvényesül tehát az a communitas-élménynek vagy antistruktúrának nevezett jelenség,⁴⁰ amelyet a turizmusantropológia tételez fel azokban a turizmusban kitermelődő sajátos egyenlőségi helyzetekben, amelyeket az azonos módon megélt egzisztenciális kihívás hív életre. Az antistruktúra e korlátozott érvényesülése

³⁶ Karinthy Frigyes *Lipótváros története* című humoreszkjéből származó, a II. világháború előtt közismert kifejezés. Schweitzer 2013.

³⁷ N.N. 1926: 16.

³⁸ A fürdőtelep-üzemeltetés szigorú erkölcsi elveiről Ripka nyilatkozott Margittay Rikárdnak, a *Balatoni Kurír* publicistájának. Margittay Rikárd: Nagyjaink a Balaton mellett: Dr. Ripka Ferenc. *Balatoni Kurír* 1937. augusztus 4.

³⁹ Cholnoky 1936.

⁴⁰ Victor Turner kifejezése arra a turizmusban megváltozó társadalmi és morális állapotra, amelyet a turizmusban kitermelődő rítusok hoznak létre és tartanak fenn. Pusztai 1998: 13–14.

a Balaton-parti turisztikai zónában nem független attól a ténytől, hogy a strandokat többségében azok a fürdőtelepek hozták létre, amelyeknek rendszere és karaktere az ősközségektől függetlenül vagy éppen azokkal szemben a magyar társadalom makrostruktúráit képezték le és ültették át a turisztikai térbe.

A társadalmi egyenlőtlenségek a terek differenciált használatán túl a strandkultúra felszíni jelenségeiben is testet öltöttek és öltének. A strandon, ahol a nap, a szél, a víz az úr, látszólag egyformán meztelenek, s ebben egyenlőek vagyunk. E természetközeli, lecsupaszított állapot azonban minden korszakban életre hívja a nap, a szél, a víz és a meztelenség elleni védelem kulturális vívmányait – árnyékolókat, fekvőalkalmatosságokat, magukat a fürdőöltözeteket és azok kiegészítőit –, amelyek egyszerre számolják fel ezt az egyenlőséget és jelenítik meg a társadalmi különbségeket, miközben feszegetik is azokat. Ennek leglátványosabb jele a fürdőruhákkal kapcsolatos mindenkori – kis túlzással társadalmi – vita. A vita háttérében a fürdőöltözetek alkalmosságja áll, amely lényegében a meztelenség és az alkalmi öltözetek nehezen értelmezhető kombinációjává avatja ezt az öltözetípust.

A határokat feszegetőkről, a strandok mindenkori (botrány)hőseiről rendre megemlékeztek a sajtó képviselői. A lengességért vívott harcban a fürdőöltözetek kurtításának újabb és újabb határát lépték át a divattervezők és a test szabadságát fontosnak tartó nők. Feltűnő, hogy a férfi fürdőruhavidat változása egyetlen korszakban sem váltott ki olyan moralizálási hullámot, mint a női fürdőruhák szabásának megváltozása, fokozatos rövidülése, kétrészesé válása, majd további megkurtítása. „Siófokon például nem az a fontos, hogy itt van egy hajításnyra a Balaton, hanem az, hogyan tudnak a nők lehetőleg a legruhátlanabbul kószálni a főutcán vagy ülni az eszpresszóban” – írta egy (férfi) kritikus 1955-ben,⁴¹ de a mondat ötven évvel korábban és később is születhetett volna, lévén szó a balatoni strandokkal foglalkozó tudósítások egyik kedvenc témájáról.

A balatoni strandok használatának demokratikus vonásai a kezdetekhez, majd a Horthy-korszakhoz képest az 1960-as évektől szaporodtak meg. Ideológiai szinten ugyan már a háború romjain, 1945 nyarán megindult a dolgozói üdültetés, de a strandok és strandlátogatók számának látványos növekedése csak 15 évnyi stagnálás után, az 1960-as évek elején kezdődött meg. Számos kempinget (autós strandot) és vízparti motelt nyitottak, a legnépszerűbb fürdőhelyek (Almádi, Arács, Füred, Siófok) strandjainak területét pedig kétszeresére-háromszorosára növelték.⁴² A nagy tömegeket befogadó, ám így is zsúfolt strandok nem kedveztek a társadalmi különbségek deklarálásának: a lángososnál és a csónakköltözőnél együtt álltak sorba az államosítással ingatlanjaikat veszített volt villatulajdonosok, a téeszoldozói nyaraltatás és vállalati üdültetés kedvezményezettjei, az úttörőtáborok lakói és a helyi őslakosság képviselői.

⁴¹ A nők erkölcsstelenségét Ruttikay Éva fürdőruhája kapcsán feszegető kritika az *Egy pikoló világos* című filmről szólt, a szerző ismeretlen. A korabeli kritikát idézi: Szigethy 1992.

⁴² A beruházásokról rendre beszámolt a sajtó, az idegenforgalmi kiadványok, illetve a helytörténeti irodalom. Összefoglalóan: Antalfy 1964.

E folyamattal egyidejűleg azonban látványosan csökkenni kezdett a szabadon használható, nyílt tengerszerű vonásokkal bíró partszakaszok, a II. világháború előtt még „plage”-nak vagy „lidó”-nak nevezett strandok száma. Az apadások és áradások szeszélyétől védő beton védművek a vízzel való természetes kapcsolatban képeztek akadályt, a feltöltések következtében pedig a füvesített, inkább park-, mint plage-szerű strandok váltak uralkodóvá. Már az 1960-as évek végétől megszorodtak a vizet a nyaralóktól és a helyiektől elzáró kerítések, de a szabadstrandok és szabad sétányok száma a 2000-es évektől csökkent le drámaian, a kevesek számára kikapcsolódást nyújtó elit strandok, magánstrandok, magánstégek, magánpartok, „magánbalatonok” javára.

FORRÁSOK

- Boleman István 1900: *A balatonparti fürdők és üdülőhelyek leírása*. (Különnyomat a *Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei* című munka III. kötetéből.) Budapest.
- Cholnoky Jenő 1936: *A Balaton*. Budapest.
- Cser Imréné 2008: *Badacsonyládbi-hegyi fényképekönyv 1900–1970*. Budapest.
- Eötvös Károly 1982 [1900]: *Baltoni utazás I–II*. Budapest.
- Hankó Vilmos é. n.: *Külföldi fürdők, gyógyító helyek és ásványvizek*. Budapest.
- Hübner János 1817: *A Mostani és régi nemzeteket, országokat, tartományokat, városokat, emlékeztetre méltó mezővárosokat, helységeket, folyókat, tavakat, tengereket, öblöket, fokokat, szigeteket, hegyeket, erdőket, barlangokat, pénzeket, mértékeket, s t. ef. esmértető lexikon*. V. kötet. Pest.
- Keresztury Dezső 1960: *Balaton*. Budapest.
- Laczkó Géza 1932: A strand. In: *Az Est hármaskönyve*. Budapest, 261–264.
- Lukács Károly 1947: *Utazás a Balaton körül. Siófoktól Siófokig*. (Siófoki Füzetek Turista sorozat 1.) Siófok.
- Margittay Rikárd 1943: *Balaton. Tájak-emberek*. Budapest.
- N. N. 1926: Műköltészet a Balaton partján. *Irodalomtörténet* (15.) 2. 116.
- Szaplonczay Manó – Vajthó Jenő 1907: A baltoni fürdők és üdülőhelyek leírása. In: Kardos Ignác – Simalya V. Ferenc (szerk.): *A Balaton összes fürdő- és üdülőhelyének leírása*. Kaposvár, 42–234.
- Szigethy Gábor 1992: Magyar pornó, anno 1955. *Köztársaság* (1.) 9. 83–84.
- ‘Tengeri fürdők’ szócikk. In: *Pallas Nagy Lexikona*. 16. kötet. Budapest, 1987. 85–86.
- Tóth Lajos – Sági Ernő Miklós (szerk.) 1940: *Baltoni könyv és Baltoni címtár*. Budapest.
- Vámosy Zoltán 1921: A Balaton mint gyógyhely. In: Wlassics Tibor (szerk.): *Baltoni évkönyv*. Budapest, 130–135.

Balaton, 1907–1939.

Baltoni Kurír, 1932–1948.

Balatonvidék, 1900–1917.
Dolgozók Világlapja, 1945–1951.
Fővárosi Lapok, 1893.
Képes Magyarország, 1955–1962.
Köztársaság, 1991.
Magyar Ifjúság, 1968.
Magyar Nemzet, 1959–1970.
Nemzet, 1889.
Népszabadság, 1970–1979.
Pesti Hírlap, 1880–1930.
Somogyvármegye, 1905–1918.
Színházi Élet, 1920–1938.
Tolnai Világlapja, 1903–1915.
Újság, 1931.
Vasárnapi Újság, 1901–1910.
Veszprémi Napló, 1960–1975.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Antalfy Gyula 1964: Balatoni távlatok. *Jelenkor* (7.) 7–12. 633–640.
- Breinich Miklós 1974: Víz- és mélyépítés, hajózási létesítmények. In: Tóth Kálmán (szerk.): *Balaton monográfia*. Budapest, 238–264.
- Corbin, Alain 1995: *The Lure of the Sea. Discovery of the Seaside in the Western World 1750–1840*. Los Angeles.
- Hudi József 1988: A balatoni fürdő kultúra a reformkorban. *Zalai Gyűjtemény* (28.) 109–135.
- Jankó János 1902: *A balatonmelléki lakosság néprajza*. Budapest.
- Kanyar József 1978: A dél-balatoni fürdő kultúra kialakulásának történeti korszakai. *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* (9.) 139–188.
- Kollár Anita 2007: Pálóczi Horváth Ádám és a Balaton. In: Ács Anna – Fábri Anna (szerk.): *Jer nézd a Balatont. Reformkori művelődési konferenciák 1999–2000*. Veszprém, 41–50.
- Kósa László 1999: *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest.
- Pusztai Bertalan 1998: Vallás és turizmus. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Budapest, 13–28.
- Schleicher Vera 2012: Kéjpart, lidósítás és velencei est a Magyar Tengeren. Minták és hatások a balatoni fürdő kultúra fejlesztésében. In: S. Perémi Ágota (szerk.): *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 27. Veszprém, 147–167.
- Schleicher Vera 2018: *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*. Budapest.
- Schweitzer Gábor 2013: „...itt mindenki izraelita”? Zsidók a békeidők fürdőéletében. *Szombat* (25.) 9. szombat.org/tortenelem/itt-mindenki-izraelita – utolsó letöltés: 2021. május 1.

-
- Sziklay János 1932: *Balatonunk egészségügyi, gazdasági és turisztikai értéke*. Budapest.
- Wang, Ning 2012: A turisztikai élmény autentikusságának újragondolása. In: Bódi Jenő – Pusztai Bertalan (szerk.): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. Budapest – Pécs – Szeged, 90–117.

Katona Csaba

A füredi Savanyúvíz

Rendi és polgári normák ütközése a 19. századi Balatonfüreden

„Almádiban tulajdonképpen hármass társadalmi életet éltünk: 1.) a szűk családi életet, 2.) a rokonságunkkal, 3.) az Almádiban nyaraló közönséggel. Mind a hármat nagyon szerettük, és mivel volt olyan nap, hogy mind a hármat külön-külön is éltük, hát sohasem volt unalmas; de volt olyan nap is, hogy egyben bonyolódott le mind a három társadalomnak a szórakozása.” (Véghely Dezső visszaemlékezései)¹

Véghely Dezső történész, későbbi Veszprém vármegyei alispán a balatonalmádi családi nyaralásokra emlékezve mintegy koncentrikus körökként ábrázolta a fürdői mikrotársadalmat. E hármass felosztás bizonyonnyal bővíthető lenne például a fürdő vezetéseivel, a helybéliekkel vagy a hatóságokkal ápoltságok irányába is.² Megállapítása mindenestre tágabb horizonton is értelmezhető. A Balaton legkomolyabb tradíciókkal rendelkező fürdőhelye, az eleinte „csak” a földből fakadó gyógyvíz, majd a tó miatt is vonzóvá váló, az 1860-as évek derekán végrehajtott sikeres modellváltást, bővítést követően még inkább divatba jövő Balatonfüred esetében legalábbis jól alkalmazható értelmezési keretet nyújt. Számos forrás tanúsága szerint általános jellemzője volt a 19. századi füredi társas életnek a társadalom osztályai és különféle csoportjai között feszülő ellentmondás szembetűnő megnyilvánulása, amit a fürdővendégek számára rendelkezésre álló szűk fizikai tér csak még hangsúlyosabbá tett. Huszár Imre újságíró, későbbi országgyűlési képviselő, 1863-ban például keserűen ostromozta a „kasztszellemet, mely lehetetlenné teszi a magyarországi társaséletet általában, és a fürdőkben különösen, hol a szűk társaskör nem engedi, hogy a kinövések elpalástoltathassanak”.³

E jelenség többé-kevésbé minden fürdő esetében érzékelhető volt. „Hazai fürdőinkben a társadalmi élet árnyoldalai még pedig rang, állás, vagyon, születés, nemzetiség, s mi sajnos, de így van – vallásfelekezeti különbségek gyakorolják kártékony befolyásaikat” – korholta keserűen az általa tapasztalt fürdői viszonyokat 1885-ben Hasenfeld Manó, a Zólyom vármegyei Szliács zsidó fürdőorvosa.⁴

Füredet fent említett adottságai szinte predesztinálták arra, hogy az efféle ütközések különösen érzékeny terepévé váljon. A *Győri Közlöny* tudósítója, bizonyos Sz. M. 1861-ben szintén erre mutatott rá: „Általában kétlem, hogy legyen

¹ Idézi: Hudi 2019: 352.

² Erre nézve: Schleicher 2018: 120–148.

³ Huszár 1863: 71.

⁴ Hasenfeld 1885: 46–47. Idézi: Kósa 1997: 104.

a látogatott fürdők között még egy, hol az élet annyira egy pontra legyen szorítva, mint itt.”⁵ A fizikai tér szűkösségét mi sem jelzi jobban, mint az, hogy a szállodaként üzemelő Horváth-ház 1850. és 1851. évi számadásaiból kiderül, előbbi évben az arisztokrata gróf Forgách Antal és gróf Zichy Pál, a hétszemélynök Gosztonyi Pál éppúgy ott vett ki szállást, mint bizonyos Krausz Regina, Fischer Márkus vagy Hatschek úr és Soppe úr. A másik évben pedig gróf Festetich Béla és gróf Zichy-Ferraris Manó mellett igénybe vette a ház szolgáltatásait Schlesinger Lipót, Libfisch Róza és Grünhut Ignác doktor.⁶

Szükségszerű-e azonban, hogy amikor a különféle társadalmi csoportok képviselői nolens-volens osztozni kényszerülnek a behatárolt fizikai téren, az még élesebb kontúrokkal rajzolja meg az elkülönülést? Hasenfeld Manó fia, az apjához hasonlóan fürdőorvosi pályára lépő Oszkár 1899-ben Bártfafürdőn hasonló jelenségről számolt be, mint édesapja, igaz, ő megengedőbbnek bizonyult: „A társas fürdőélet, egészen úgy, mint más hazai fürdőben, hogy ugyan még kívánni valót, de majd idővel ez is megjavul.”⁷

Jelen írás keretét szétfeszítené, ha a fürdőközönség zömét kitevő középosztálynak a társadalom kevésbé szem előtt levő reprezentánsaival kialakuló alkalmi kapcsolatait is vizsgálni kívánná: a félvilági alakok (hamiskártyások, szerencsejátékosok, szélhámosok, kerítők) és prostituáltak, valamint a nyaralók érintkezéseit.⁸ Ugyanez a helyzet a kéregetőkkel, a helyi lakossággal kialakult kapcsolatok, továbbá a fürdő vezetése és személyzete, illetve a vendégek közt kialakuló relációk esetében. Ezek közül talán az első lehet a legizgalmasabb, hiszen a demimonde korántsem szalonképes képviselőivel ápolt kapcsolatok könnyebben születtek meg az állandó környezet kontrolljától távol, a kevésbé feszes életvitelt lehetővé tevő üdülőhelyen. E helyt azonban elsősorban a vendégek egymás közötti kapcsolatainak bemutatására szorítkozom. A fürdő csak háttérül szolgál, a vizsgálat azokra a társadalmi osztályokra és csoportokra irányul, amelyek dominálták a vendégsereg összetételét. A fürdő így csak annyiban kap szerepet, amennyiben az befolyást gyakorolt a relációk és interakciók kialakulására, erősítette vagy gyengítette azokat, megszabta azok ütemét, irányát, határait.

Balatonfüred fürdőjét közösségi térnek, a félnyilvánosság⁹ terepének tekintjük. Azon belül, elfogadva Kiss Zsuzsanna megállapítását, modern félnyilvános térnek, amelynek hagyományai mellett funkciói is megváltoztak, bővültek, modernizálódtak, és amelynek közönsége nem a feudális társadalom határvonalai mentén rekrutálódott, hanem a „belépés elsősorban a jövedelem függvénye lehetett”.¹⁰ Emellett, modellként alkalmazva Pierre Bourdieu mezőelméletét, egyértelműen társadalmi mezőként fogjuk fel a fürdői (fél)nyilvánosságot: Bourdieu

⁵ Gerencsér 1997: 73–74.

⁶ MNL VaML XIII.18/25. No. 273. és 372. A Horváth-ház 1850. és 1851. évi számadása.

⁷ Hasenfeld 1899: 14. Idézi: Kósa 1997: 104.

⁸ A témáról bővebben: Katona 2008c.

⁹ Gyáni 1999: 34–37; Kiss 2020: 48–53.

¹⁰ Kiss 2020: 214.

szerint a modern korban a társadalmi cselekmények – a kitűzött céljuk mentén – társadalmi alterek, mezők köré rendeződnek (politikai, kulturális, társadalmi stb.). A mező így az egyes társadalmi pozíciók közötti viszonyok összességét képezi.¹¹

Milyen mintázatok érvényesültek a fürdővendégek egymás közötti kommunikációjában, érintkezésében? Beszélhetünk-e lokális vagy szituációs viselkedésformákról, esetleg szituációs identitásokról? Mennyire nyílt meg az érintkezés útja a lazább életvitelt folytató, más szabályok keretei között viselkedő emberek között? Valóban a modern társadalmi érintkezés, a polgári viszonyok előmozdítója volt a fürdőhelyek közege? Vajon a szűkre szorított keretek megnyitották a kaput a közeledés felé, vagy éppen ellenkezőleg, a kívánt közelség szikrát csíhelt, nőtt a feszültség? Hogyan viszonyult ehhez a fürdő vezetősége, hogyan látták ezt a fürdővendégek, s miként ábrázolta a sajtó?

A kérdésekre azért érdemes választ keresni, mert a fürdőközönség révén a reformkor, az önkényuralom és a Monarchia társadalmának összetett kérdéseit lehet vizsgálni. Azt a kutatások¹² már tisztázták, hogy a füredi fürdőközönség, legalábbis ami a társadalmi térben értelmezhető részét illeti, zömmel a felső- és középrétegekből került ki a 19. század egésze folyamán. De – Kósa Lászlót idézve – a „vizsgálatból kikerekedett középréteg [...] a társadalom vagyoni és foglalkozási szerinti középső részét foglalja magába”.¹³ Ezek, Szekfű Gyula *Három nemzedéknek* zseniális hasonlatával élve, „külön foltokban, egymástól elkülönözött zombékokon”¹⁴ ültek. A fürdő szűk terén azonban e zombékok – képnnyelven szólva – közelebb kerültek egymáshoz, a közelség pedig interakciók sorát indította el. Kérdés azonban, ahogy már utaltunk rá, hogy milyeneket?

A COTTÉRIÁK: „EGYMÁS MELLETT, DE NEM EGYMÁSSAL”

Tarczay Lajos, a Pápai Református Kollégium tanára szerint 1836-ban Füreden „mágnás és nemes, a gazdagabb s szegényebb nemes, polgár elkülönözve állanak egymás mellett, de nem egymással, s mindenik megtartja saját bélyegét”.¹⁵ Bár Tarczay nem használta, de a füredi társas életet érő kritikák kulcsfogalma a „cöttéria” (vagyis klikk, illetve – többé-kevésbé – zárt társaság). Használata számos szöveghelyen tetten érhető, de talán leginkább Haraszthy Samu *Életképek* című, 1843-ban megjelent írása nyomán vált ismertté.

Haraszthy kétségkívül szubjektív leírásában túl tudott lendülni a sommás megállapításokon. Kritikája nem merült ki parttalan dohogásban, cizelláltan írta

¹¹ Bourdieu 1985.

¹² Petneki 1982, 1991; Hudi 1989; Kósa 1997, 1999; Kovács 2013; Lichtneckert 2013; Katona 2014, 2016; Kerényi 2017; Schleicher 2018; Kiss 2020.

¹³ Kósa 1997: 104.

¹⁴ Szekfű 2020: 275.

¹⁵ Tarczay 1836: 753.

körül, ő hogyan osztotta fel a fürdőközönséget, amelyben „minden embernek megvan a maga osztálya, mellyen rá nézve sem innen, sem túl nincs – fürdői üdvösség!”. Haraszthy önálló cottériának tekintette az arisztokráciát: „Kit az istenek nem ajándékoztak meg báró, gróf, herceg stb. címekkel; avagy kinek nem juttattak némi feltolakodási hajlamot: az itt sem közeledhetik büntetlenül azon ámbraleghez, melyben e cotteria él és mozog.” Másik cottériának tekintette a hivatalviselő vármegyei nemességet és körüket: „megyei főfőtáblabírák, a szolgabírákon és esküdteken keresztül le egész a kaputos, de nem tisztviselő közbirtokosokig, minden hozzájuk tartozó fi- és nővéreikkel”.¹⁶ Ennek tagjait Haraszthy Zala, Somogy, Veszprém, Vas és Fejér vármegyei illetőségüként írta le, az ő létszámukat látta legnagyobbknak.

Horváth Bálint bencés szerzetes 1848-ban megjelent munkája ezt megerősíteni látszik (csakúgy, mint a fürdővendégek lakóhelyi megoszlásával foglalkozó szakirodalom): „a szomszéd Veszprém, Fejérvár, s Pest megyei lakosság igen látogatott mulató helyévé is növekedett”.¹⁷ A partikularizmus jeleként értelmezhető, hogy néha hivatalos ügyekben is Füred lett Zala vármegye eljárásainak helyszíne, ám csak nyáron, amikor a szórakozási lehetőségeket ki lehetett aknázni: „mindenkor csak nyáron, a balatonfüredi Savanyúvíz divatja alatt”.¹⁸

A füredi fürdőt bírálók táborát gyarapította Mikszáth Kálmán, akinek 1884-ben kelt sorai is e réteget ostorozzák: „A vidéki dzscentri dominál ott, s egészen a vidéki fürdők bélyegét s idegenek szemében tűrhetetlenségét nyomja rá a gyönyörű fekvésű helyre. Az egymás közt ismerős dzscentri izolálja magát, a vezérszerepet viszi a fürdőben, és az idegeneknek otthontalanná teszi a helyet, mert még túlnyomó, s mert túlnyomóságát érezteti.”¹⁹

A harmadik cottéria magvát a leginkább Pestről érkező polgárok alkották Haraszthy szerint, amelyet „az első cotteria tagjai talán csak azért sem akarnak Füreden ismerni, nehogy farsangi hiteljegyeikre emlékeztetve, a forrás gyógyereje csökkenését legyenek kénytelenek tapasztalni”. A negyedik és ötödik cottériába a zsidóságot sorolta (nem feltétlenül világos, miért számolt két cottériával), akik a „három előbbtől általában: úgy egymástól is szorosán a szerint választják el magokat”. Hatodik cottériának a szerencsejátékosokat nevezte, velük azonban, mint ahogy jeleztük, nem foglalkozunk részletesen.²⁰

A másik dokumentum, amely a cottéria szót beemelte a köztudatba, Kossuth Lajos fürdőlevele volt,²¹ amelyben hasonló jelenségről számolt be 1842-ben:

¹⁶ Haraszthy 1843: 105.

¹⁷ Horváth 1848: 13.

¹⁸ 1836. MNL OL H 13. 1. tét. 386. Zala megyei birtokosok felirata a nádorhoz, a karokhoz és a rendekhez. A forrás megtalálásáért és rendelkezésemre bocsátásáért Hermann Róbertnek mondok köszönetet.

¹⁹ Mikszáth 2015: 21.

²⁰ Haraszthy 1843: 106–107.

²¹ Kossuth 1842. évi füredi tartózkodásáról: Petneki 1995.

„Füreden a társalgási hangulat feszes, gógös, különözgető – és valóban az a csömörtetig. Minden száz ember legalább is csinál különvált 20 cotterriát. [...] A pillanatnyi leereszkedés kegyelmes mosolya, lefelé azoktól, kik, ágaskodva járván, azt hiszik, magasabbak, nem hiányzik; valamint a kínverítékes törleszkedés sem fölfelé azoktól, kik, mivel hátuk örökké görnyedt, azt hiszik, alacsonyak.”²²

Kossuth leírása többletinformációt hordoz Haraszthyéval szemben. Kossuth ugyanis nem vitatta el a – jóllehet bizonyos határokon belül maradó, a kényszerű formalitáson és udvariasságon nem túlmutató – nyitottság létét az arisztokrácia részéről, illetve rámutatott az alacsonyabb osztályok felől megmutatkozó törekvésre, hogy kapcsolatot építsenek ki a magasabban pozicionált csoportokkal. A kényszerűségből résnyire nyitott ajtó azonban nem biztosított szabad átjárást, a vendégek többsége számára nyilvánvaló volt, hogy a nyitást nem alulról felfelé, hanem csak ellenkező irányból lehetséges eredményesen kezdeményezni. Slachta Etelka, a naplójáról híres soproni polgárlány özvegy édesanyjával nyaralt 1841-ben Füreden, ezt le is szögezte naplójában, egy olyan eset kapcsán, amelyben egy ismerkedési szándékot takaró kérést tagadott meg az egyébként bárói családból származó édesanyja: „Egyszerre hozzánk repül Andrassy grófné, anyám leánykori ismerőse. Oly igen szíves vala. Meskóné vele volt, s kéré, mutatná őt nekünk be. Igen udvarias! Mivel mi nem tolakodtunk a haute volée-hoz, ők keresnek fel.”²³

Slachta Etelka egy a későbbi férjével, Szekrényessy Józseffel folytatott évődő párbeszéde kapcsán is teljes természetességgel jegyezte fel, hogy a férfi szerint melyek azok a korlátok, amelyeket kockázatos, sőt szinte lehetetlen áthágni egy magasabb körökhöz tartozó családhoz közeledve. Erre báró Eötvös József későbbi felesége, a korábbi Békés vármegyei alispán Rosty Albert lánya, Ágnes családját hozta fel példának, holott a Rosty család nem tartozott az arisztokrácia soraiba, de társadalmi megítélésük magasra pozicionálta őket: „Ki nem gróf, az nem közelíthet hozzájuk! Én magam is a házba járok, csak múltkor ebédeltem ott – azonban ezek már a haute volée-hoz számítják magokat.”²⁴ Más kérdés, hogy amikor Rosty Ágneset bókkal illetve Szekrényessy, Etelka nőként azonnal ledominálta „vetélytársnőjét”:

„Azon pillantása a chassé-nal oly electrizáló, hogy az ember minden vére gyorsan kering; s ütere kettős erővel ver. [...] Na, várj! – gondolám magamban; tán csak nem Nesszi az egyetlen, kinek hatalmában e varázspillanat van? Ha szemem nem is oly szép, minő az övé – de a pillanat, de a kifejezés meglegyen. S valóban, úgy látszik, eltaláltam. Oly tüzes pillanat követé az enyémet s egy oly gyöngéd kézszorítás. Emellett látám, miként tódult a vér arcaiba – ah! Hát eltaláltam. Na, ez már jó!”²⁵

²² Kossuth 1842: 557.

²³ Katona (szerk.) 2008b: 26.

²⁴ Katona (szerk.) 2008b: 35.

²⁵ Katona (szerk.) 2008b: 39.

Visszatérve Haraszthy felosztásához: az nyilván árnyalható, ám a cottériák léte tagadhatatlan. A Csatáry Ottó álnéven író Kovách László az *Életképek*ben 1845-ben Deák Ferencet hozta fel pozitív példának mint olyan személyiséget, akinek társaságát mindenki keresi, társadalmi rangjától függetlenül. Írása már-már bántóan éles kritikája a Füreden tapasztalt viszonyoknak, amikor rámutat, hogy Deák is csak rövid időre és átmenetileg volt képes áthidalni a társadalmi törésvonalakat: „ő néhány napra összeolvasztotta a magokat egymás felett mindig magasabbnak képzelő rátartós köröket, s magyar barátságot lehelt az őt környezőekbe; – de amint ő búcsút vett, minden ismét szétfoszlott, mindenki csak saját rangjábélire mert ránézni s társalogni”²⁶ Huszár Imre egyenesen úgy fogalmazott, hogy a feszetlen hangulat fő akadály a Füreden a rendi alapokon nyugvó elkülönültség: „megöli már magvában a társas életet s az ezzel összekötött élvezeteket a cotteria-szellem”²⁷. A Bukogáti (ál)nevű tudósító szintén 1863-ban illette cinikus kritikával a fürdőközönséget: „nagy részben dandykból s zsidókból áll; s az utóbbiak nem pusztán henyélő mulatók. A cottériák gyönyörűen díszlenek”²⁸.

A távolságtartásra utalt, ha közvetett módon is, a *Balaton-Füredi Napló*²⁹ 1861-ben, amikor a már bőven idény végének számító augusztusi napokat jellemezte azzal, hogy a fürdővendégek nyitottabbá váltak: „kevés a vendég, – nemigen válogatnak egymás közt, élnek halnak egymásért minden rang különbség nélkül”³⁰.

A vendégek is hangot adtak annak, hogy a kasztszellem mennyire romboló hatást tud gyakorolni a fürdői társas életre, ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy olyan forrást nem találtam, ahol saját magát valaki valamelyik cottéria tagjaként nevezte volna meg. Az ilyen megnyilvánulások legkönnyebben az 1836 és 1840 között vezetett balatonfüredi „panaszkönyv” (*Panaszok, javítások s szépítések javaslatoknak jegyzőkönyve*)³¹ segítségével ragadhatók meg. Ám a panaszok megfogalmazói a problémák okait nem ugyanabban látták. Szabó Dávid orvos a társadalmi viszonyokban vélte meglelni azok gyökerét: „a sok nagyságos és tekintetes asszonyosság és kisasszony és nagyságos s tekintetes uraság oly arisztokratai szigorúsággal tiltja az idegennek a legtiszteletesebb közelítését is, szorosan zárkózván jól ismert köréhez”³². Vele ellentétben Hengelmüller Mihály ügyvéd a Mikszáth által is kárhoztatott partikularizmust, a táblabírák beszűkültségét okolta: „A feszesség, melyről Füred régóta ismeretes, mind addig meg nem szűnhetik, míg Füredet csak honbéliiek vagy éppen szomszéd környékűek látogatják, akik egymást már előre ismervén, polgári állásukat, vagyonukat, sőt még kinézéseiket is latra mérik.”³³

²⁶ Csatáry Ottó: Utóhangok Füredről. *Életképek* 1845. október 18. 504–505.

²⁷ Huszár 1863: 67.

²⁸ Idézi: Kiss 2020: 220.

²⁹ Kiss 2020: 109–111.

³⁰ Hírharang. *Balaton-Füredi Napló* 1861. szeptember 30. 137.

³¹ Örzési helye: PBFL. Nyomtatásban megjelent: Hudi 2015.

³² Hudi 2015: 116.

³³ Hudi 2015: 117.

A fenti véleményekkel éles kontrasztot alkotnak azok az írások, amelyek azt a szilárd álláspontot képviselték, hogy a rendi társadalom korlátai nincsenek jelen Füreden. Nehéz utólag megítélni, hogy személyes jó tapasztalat, naivitás vagy a pozitív imázs építésének szándéka, illetve küldetése húzódott-e meg ezek mögött, vagy esetenként ezek elegye. 1845-ből kifejezetten idillinek hat a következő leírás a *Honderü* névtelenségbe burkolózó szerzőjétől: „Ama zárkózási szellem, mit e fürdő közönségének, tán nem ok nélkül szemére lobbantottak, elenyészett, s csakis annyiban létezik, mennyiben létezni mindenha fog, mennyiben ti. oly nagy népességű társaságnak föltétlen eggyé olvadása már magában képtelen gondolat.”³⁴

1854-ben egy racionális érv szolgáltatott szilárd alapot a patetikus értékeléshez a *Pesti Napló* szerzőjének:

„Azon országosan elterjedt véleményt, mintha Balaton-Füreden osztálygög s különzés uralkodnék s osztaná meg a közszellemet, – mi részünkről nem igazolhatjuk; csakhogy az ily fürdő vendégeinek nagy sokasága soha nem olvadhat egybe oly családdal, mint a kisebb fürdőhelyek közönsége. Itt bizony pénzéért mindenki egyenlően s fesztelen vidámsággal mulatozhat a maga ismerői körében, s a ragyogó mágnásnőt épen nem genirozza az, ha a zsidó kereskedőknek szintén ragyogó nejei vagy leányai tánczolnak vagy étkeznek vele egy sorban.”³⁵

A kasztszellelem visszaszorulását támasztotta alá Mangold Henrik, aki évtizedeken át praktizált Balatonfüreden, bár hivatalos fürdőorvos sosem lett belőle. Mangold 1876-ban hangsúlyosan a múlt részeként említette a kasztszellemet:

„Füred társadalmi tekintetben a korszellemmel halad. Évek előtt itt ugyan némileg rideg feszültségben nyilvánuló osztályszellem (Kastengeist) uralkodott, mely a kedélyeket ingerelte és így közvetve a gyógysikert károsította: most azonban a vendégek, nem tekintve a vallás- és rangkülönbséget, mindinkább közelebbi érintkezésbe jönnek egymással és főleg az idény kezdetén és végén úgyszólván egy családot alkotnak.”³⁶

Az ellentmondásokat egy kevésbé ismert és így kevésbé citált idézettel jellemeznénk végül. A végig tetten érhető kettős beszéd háttere végső soron az volt, hogy a rendi alapú társadalmi viselkedésformák hagyománya és a fürdővendégek egyenlőségének üzleti, illetve polgári elve szembekerült egymással. Hogy ki mire helyezte a hangsúlyt, a tradíciók kártékony voltára, vagy arra, hogy a fürdőhelyen erodálódnak a merev keretek, számos tényező függvénye lehetett. A *Nyír* című lap 1868. évi tudósítása roppant szemléletesen foglalta össze, hogy mennyire szembeszökő volt a rendi és a polgári társadalom értékrendjének ütközése:

³⁴ Hudi 2015: 203; Balatonfüred, nyárhó elején. Vidéki futár. *Honderü* 1845. július 22. 56–57.

³⁵ V. I.: Balaton-Füred, Jul. 26. *Pesti Napló* 1854. augusztus 1. 4.

³⁶ Mangold 1876: 301.

„[...] a fürdői szellem korszerűleg halad a társadalmi egyenlőség niveauja felé, s kezd mindinkább nagyvilági lenni. S ezen irány által Füred szép napjai le nem tűntek; elveszté, az igaz egyéni érdekét egyes körökre nézve, de ennek hamvaiból főnixként felkelt a nagyvilág számára. Ez újszülöttet a kasztszellem fenyegeti ugyan, de ha az lerontva lesz, – képződik és erősödik a társas szellem, mely összefűzi a fürdővendégek különböző s jelenleg ép össze nem függő disszonáns elemeit, melyek a társadalom minden rang fokozatát képviselik.”³⁷

EGYENLŐK ÉS EGYENLŐBBEK? A FÜRDŐ VEZETÉSÉNEK ÜZLETI SZEMLÉLETE

Radnai Dániel Szabolcs mutatott rá, hogy Eötvös Károly balatoni tárgyú munkái „a turizmus megítélése kérdésében felmutatják az ettől eltérő, más társadalmi csoportokhoz (nagyotkével rendelkező városi polgársághoz, kereskedőkhöz, iparosokhoz) kötődő térhasználat kritikáját”.³⁸ Ahogy Schleicher Vera fogalmazott: „A turizmusban születő rítusok következtében nemcsak az egyén, de akár egy társadalmi csoport társadalmi és morális helyzete is megváltozhat, és Victor Turner kifejezésével élve egyfajta antistruktúrát hoz létre.”³⁹ Annak, hogy a két értékrend szembekerüljön egymással, az vetette meg az alapjait, hogy a füredi fürdő vezetése következetesen igyekezett érvényesíteni azt az elvet, hogy az egyenlő pénzért egyenlő bánásmód jár a vendégeknek. E mögött, főleg az 1860-as évek derekától, kétségkívül meghúzódott a kapitalista, vagy akár vállalkozóinak is nevezhető szemlélet.⁴⁰ Ám ennek bázisa már korábban is egyfajta, ha nem is szigorúan, de többnyire következetesen alkalmazott, semleges hozzáállás volt. Écsy László, aki bő fél évszázadon át, 1835-től 1889-ig között állt a fürdő élén, 1867-ig fürdőfelügyelőként, onnantól fürdőigazgatóként,⁴¹ sok-sok éven át vezetett naplót.⁴² Ezt fellapozva fájdalmas érzéketlenségként hathat, hogy 1851. augusztus 13-án, a világi fegyverletétel évfordulóján jegyezte be a többek közt gróf Batthyány Lajos kivégzésében döntő szerepet játszó Franz Kempen von Fichtenstammnak szóló levél címzését német nyelven. Mindez minimum óvatosságot, de sokkal inkább teljes érdektelenséget jelez a forradalom emléke iránt. A roppant merev hivatalnok felfogásában 1848–1849 nem a szabadságért vívott heroikus küzdelmet jelentette, hanem azt, hogy tort ült a zabolátlan káosz a rend felett.

Écsy mereven célszerű, racionális és érzelemmentes hozzáállása hűen tükrözi a fürdőt tulajdonló bencés rend visszafogott lojalitását a mindenkori hatalomhoz.

³⁷ R. 1868: 2.

³⁸ Radnai 2018: 73.

³⁹ Schleicher 2018: 141.

⁴⁰ Vö. Klement 2012: 98–106.

⁴¹ Lichtneckert 2013: 191.

⁴² Katona (szerk.) 2008a; Lichtneckert 2008; Nagy 2020.

A rend törekedett rá, hogy apolitikus maradjon, bár lojalitását nem habozott kimutatni, amikor a helyzet azt megkövetelte. Így például 1852-ben, Ferenc József kampánykörútján, amikor az uralkodó érintette Balatonfüredet is.⁴³ Készültek Erzsébet királyné látogatására is, érzékelve annak pozitív hatását, ahogy azt Écsy sorai is igazolják: „Bayer tanácsos úr az új fürdőházat igen ajánlotta, azonban a felséges Császárné oly lakást óhajtana, amely a kertben van, vagy hozzá egy kert is van, s így a Hegedűs-féle villa ajánlatott, úgy látszik a Császárné ő felségének igen tetszett. [...] Császárné ő felsége minden körülmények közt fog Füredre jönni.”⁴⁴ Amikor pedig a porosz–osztrák viszony megromlása, a háború fenyegető közelsége miatt ez végül elmaradt, azt fájdalmas csalódásként élték meg: „felséges császárné május hóban nem jöhet Füredre, mert jelen bonyodalmas időszakban sem szeretett férjétől, felséges királyunktól és szeretett gyermekeitől nem akar távol lenni”.⁴⁵

Hűvösen tartózkodónak bizonyultak ellenben 1861-ben, amikor Zala vármegye képviselői a füredi fürdőn emlékeztek meg látványos keretek között gróf Teleki László és Palóczy László közel egy időben történt elhunytáról, a fürdő pedig hangos volt a fürdővendégek nem éppen politikamentes, negyvennyolcas szellemiségű megnyilvánulásaitól, amelyeket, az ország más részeihez hasonlóan, tetézett a magyaros viselet tüntető divatjának térhódítása.⁴⁶ A fürdő vezetősége se pró, se kontra nem foglalt állást.

Écsynek a pannonthalmi főapáthoz, Kruesz Krizosztomhoz 1866-ban írt levele azonban tisztán jelzi, hogy végső soron a politikai színezetű történéseket kizárólag a fürdő érdekeinek kontextusába helyezve értékelt a fürdőigazgató: „A politikai téren vagy inkább a háborúban bárcsak már valahára csend állana be, mert naponként rémültebbek lesznek vendégeink, s minden hírre el akarnak utazni, pedig vajmi nagy szüksége van az intézetnek, hogy adósságát kifizethesse, a füredi vendégekre.”⁴⁷

Az 1852. évi uralkodói látogatásra visszatérve: Kiss Zsuzsanna részletesen elemezte, hogy miközben annyi vendég egyik nap sem volt Füreden 1852 nyarán, mint az uralkodó ott időzésekor, a környékbeli potentátok közül sokan távol maradtak. Igaz, számolni kell azzal, hogy aki eljött, kisebb vagy nagyobb nyomás hatására tette, aminthogy azzal is, hogy nem minden távol maradó esetben indokolt tudatos demonstrációt, politikai motivációt feltételezni. Ugyanakkor mindezen interakciók esetében sem szabad elfeledkezni arról, hogy bár egyértelműen politikai, közéleti eseményekről volt szó, de a vendégek megjelenése

⁴³ PTE PEK TGYO KK KJ. Sz. V. I. 22. 16. Balatonfüredi vendégnévsor, 1852. Lásd még: N. N. 2018.

⁴⁴ MNL VEML XII.IV.h. 1. d. Écsy László fürdőigazgató levele Kruesz Krizosztom pannonthalmi főapátnak. Balatonfüred, 1866. április 5.

⁴⁵ MNL VEML XII.IV.h. 1. d. Écsy László fürdőigazgató levele Kruesz Krizosztom pannonthalmi főapátnak. Balatonfüred, 1866. május 5.

⁴⁶ Katona 2009.

⁴⁷ MNL VEML XII.IV.h. 1. d. Écsy László fürdőigazgató levele Kruesz Krizosztom pannonthalmi főapátnak. Balatonfüred, 1866. július 22.

(vagy meg nem jelenése) az egymásnak szóló reprezentáció keretei között is értelmezhető, Richard Sennett szavaival: „Amikor a személyiség a közéleti szférában megjelent, a közéleti ember identitása kettéhasadt.”⁴⁸ Nevezetesen szemléelőre és közszereplőre, a szemléelő pedig saját magát, megnyilvánulásait is figyeli (ahogy másokét is). A társadalmi osztályok elkülönülése az uralkodó látogatása kapcsán is előtérbe került: „Megjelenési öltözetül a volt nemesi rend a magyar dísz öltönyt használni kéretik, ennek hiányát a fekete frakk, nadrág, mellény és fehér nyakkendő pótolják, az alsóbb rendű nép hasonlóul ünnepély ruháját veendi.”⁴⁹

A bencés rend fent taglalt racionalitása érvényesült abban a tekintetben is, hogy a fürdőt mindinkább vállalkozásként fogták fel és úgy is kezelték, gondosan ügyelve a bevétel és kiadás üzletileg kívánatos arányaira. Közvetve erre utalt Orzovenszky Károly fürdőorvos 1856. évi hivatalos jelentése is, amelyben kulcsfogalomnak tekintjük az „előhaladt polgárosultság”, illetve a „társalmi átalakulás” említését: „Hogy Balatonfüredet azon színvonalra emeljük, melyet az előhaladt polgárosultság, finomult ízlés, és életmód igényel, erre nézve élénken meg vagyunk győződve: hogy a létező gyógyerőket fokozni, a kényelem és társalmi átalakulás kívánalmainak megfelelni legelső feladatunk.”⁵⁰ Nem írható a véletlen számlájára az sem, hogy 1852-ben egy tihanyi hajókirándulás hirdetése az alábbiakat is hangoztatta: „Ezen sétautazásban 30 ezüstkrajcárnyi díj fizetésért mindenki részt vehet. Azon, némelyek által terjesztett hír, mintha kiszállás alkalmával a t. cz. vendégektől a kiszabottnál nagyobb díj vétetnék, ezennel a választmány által hamisnak nyilvánítatik.”⁵¹ Kifejezetten hangsúlyt kapott tehát annak a koholt vádnak a cáfolata, miszerint sérülne az egyenlő díjért egyenlő szolgáltatás princípiuma.

Mindezzel nem áll ellentmondásban, hogy a különféle fürdői szolgáltatások árai differenciáltak is lehetnek. Ezzel a fürdő vezetősége reflektált arra a tényezőre, hogy a vendégek nem nyúlhattak egyformán mélyen a pénztárcájukba. Itt ismét utalok Kiss Zsuzsanna terminus technicusára, miszerint a fürdő a félnyilvánosság modern terepe, és mint ilyen, közönségének rekrutációja ha nem is kizárólagosan, de döntő mértékben függött az anyagi viszonyoktól: „[...] a félnyilvánosság terei a legtöbbször valamilyen módon a fogyasztással kapcsolódtak össze [...] magas minőségű javakhoz és szolgáltatásokhoz csak a társadalom egyes csoportjai értek hozzá, míg mások vagy teljesen kívül rekedtek a modern fogyasztói piacon, vagy az alacsonyabb értékű árukat, szolgáltatásokat érték csak el”.⁵²

Hogy nem kizárólag az anyagi viszonyoktól függött a jelenlét, arra kézenfekvő példa, hogy a füredi fürdőközönség tekintélyes hányadát alkotó zsidóság

48 Sennett 1998: 212.

49 PTE PEK TGYO KK KJ. Sz. V. I. 22. 96. Bogyay Lajos megyefőnök röpirata. Zalaegerszeg, 1842. június 13.

50 Orzovenszky 1857: 1.

51 PTE PEK TGYO KK KJ. Sz. V. I. 22. 12. Gózhajói kirándulás. Balatonfüred, 1847. augusztus 4.

52 Kiss 2020: 52–53.

egy részénél a vallási előírások további korlátokat jelentettek. Őket azonban, mint látni fogjuk, a fürdő ezt figyelembe véve igyekezett maximálisan kiszolgálni.

Mindez pedig azt sejteti, sőt igazolja, hogy a füredi fürdőt átható vállalkozói szellem már a 19. század első felében is jelen volt. Ahogy pedig már többször hangoztattuk, az 1860-as évek derekától, amikor mind a tihanyi apáti (Simon Zsigmond), mind pedig a pannonhalmi főapáti széket (Kruesz Kizosztom) modern felfogású ember foglalta el, ez még inkább teret nyert. A fürdő 1865-től már nem a tihanyi uradalom részeként, hanem önálló üzleti vállalkozásként működött.⁵³ Ekkortól elsősorban nem a kényszer, hanem az előrelépés szándéka által diktált, a magasabb bevételt megcélzó fejlesztések vették kezdetüket: ezeket a lépéseket több külföldi tanulmányút nyomán újra és újra kezdeményezte az 1850-es évek elejétől a fürdő két lelkiismeretes és elkötelezett alkalmazottja, Écsy fürdőigazgató és Orzovenszky fürdőorvos. Utóbbi már 1853-ban határozottan foglalt állást, rámutatva, hogy a fürdő akkor lesz igazán jövedelmező, ha azt következetesen jobbítják: „Füröd eltemetve léssen, és sok ezrektől az uraság megfosztva leend. Inkább pénzt vegyünk fel, azt intézet azt kifizetendi maga, és még pénzt is küld Szentmártonba. [...] Az építés életkérdés.”⁵⁴ A vezetőség igyekezett kiaknázni a tőle független körülményeket is, amelyek a javára válhattak, így a Balatonon a Kisfaludy gőzös révén meginduló hajózást és a gyorskocsijáratokat:

„[...] reggel öt órakor Budáról megindulandó kocsi tíz órakor már Székesfehérvárott leend, ottani reggelizés után délutáni egy órakor Kenesére érkezendik, onnét pedig – Kisfaludy gőzösn – két órakor már Füreden lehetnek a vendégek. Ez már gyors utazás és kényelmes, ha ez lábra kapand, úgy hiszem, Füröd számos vendéggel dicsekedhetik jövő fürdői szakban.”⁵⁵

Hogy ez a vállalkozói attitűd mennyiben feleltethető meg Max Weber,⁵⁶ Werner Sombart vagy éppen Joseph Schumpeter vállalkozófogalmának, arról nyilván lehet vitát nyitni. Weber alapfeltételként írta le a protestáns etikát, ez a bencés rend esetében nem vehető figyelembe. Ezzel szemben Sombart a nyereséget és a gazdasági racionalitást helyezte előtérbe,⁵⁷ Schumpeter tételének az egyik legfontosabb ismérve pedig az volt, hogy a vállalkozó vezető szerepet töltson be a gazdasági életben.⁵⁸ Ilyen értelemben a bencés rend vállalkozói attitűdje Sombart nézeteivel hozható leginkább összhangba.

Az ütemes fejlesztési folyamat a fürdővendégek által régóta hiányolt, más fürdőkben megszokott gyógyterem (kurszalón) 1870-es évek végi átadásával

⁵³ PBFL Aa. Fasc. 17. III. d. Écsy László fürdőigazgató levele Kruesz Kizosztom pannonhalmi főapátnak. Balatonfüred, 1865. november 30.

⁵⁴ Lichtneckert 2013: 77.

⁵⁵ MNL VEML XII.IV.h. 1. d. Écsy László fürdőfelügyelő levele Krisztián Pius tihanyi jószágkormányzóhoz. Balatonfüred, 1847. január 8.

⁵⁶ Weber 1995.

⁵⁷ Sombart 1998: 49–61.

⁵⁸ Schumpeter 1982: 41–43.

tetőzött.⁵⁹ A fürdővezetőség hozzáállása igazolni látszik Kossuth Lajos véleményét, miszerint a cottériák léte „koránsem Füred vétke, hanem szociális viszonyainké”.⁶⁰ Schleicher Vera pedig találóan nevezte az antiszemitizmust „a térségbe importált társadalmi viselkedésmódok egyikének”,⁶¹ olyannak tehát, amelyet a genius loci elutasít, de a fürdővendégek egy része nem tudott, vagy nem akart levetkőzni a fürdőről sem, sőt, akár éppen ott mutatta ki nyíltabban. Ez az attitűd viszont koránsem részesült a fürdő vezetősége részéről támogatásban.

AZ ANTISZEMITIZMUS MINTÁZATAI A FÜRDŐBEN

Schweitzer Gábor arra mutatott rá, hogy a zsidóság azért is látogatta nagy számban a fürdőket, mert az „a társadalmi integráció számára biztosíthat próbaterepet”.⁶² Próbateretpet tehát, nem többet. A fürdőknél voltak zsidó alkalmazottai, és számos zsidóval álltak üzleti kapcsolatban. Österreicher Manes József, az ország első diplomás zsidó orvosa volt az első füredi fürdőorvos.⁶³ Amikor Stefánia trónörökösné 1892-ben Füredre látogatott, a nevét felvevő Yacht Egylet mellett – amelynek arisztokratái épp az egylet létrehozásával demonstrálták különállásukat,⁶⁴ ekképp reagálva a polgári elem térnyerésére – a fürdő részéről a zsidó Mangold Henrik is köszöntötte a hercegnét.⁶⁵ A későbbi fürdőorvos, Engel Gyula pedig, ahogy Blaha Lujza nevezte: „a füredi nők általános kedvence [volt] nemcsak a múltban, hanem a jelenben is”.⁶⁶

A ki nem keresztelkedett zsidó Marczali Henrik történész, aki épp a bencés rend magyarországi fejét, a későbbi esztergomi hercegprímást, Vaszary Kolost ismerte meg Balatonfüreden, kettejük kapcsolatát kiegyensúlyozottnak, kölcsönös tiszteleten alapulónak írta le, amelyben a szárnyaló reformerként koránsem jellemezhető főapát környezetete is osztozott. Akár úgy is vélhetnénk, hogy a példaadást követték, de inkább normakövető magatartásról lehetett szó: „Írántunk lekötélző szívességgel viseltetett. Historikus: sokat beszélgettünk szakbeli ügyekről, séta közben. [...] Írántam való barátságát primás korában is fenntartotta.”⁶⁷

Huszár Imre sem hagyta szó nélkül, hogy a személyzet igyekezett maradéktalanul érvényesíteni az egyenlőség elvét: „a fürdői orvos [...] egyenlő buzgalommal csókol kezét madame Egerberger nagykereskedőnének és a hétágu koronás báróné-
nek, ha a báróné ép oly jól fizet, mint a nagykereskedőné”.⁶⁸ A zsidó fürdővendégek

⁵⁹ Lichtneckert 2013: 83.

⁶⁰ Kossuth 1842: 557.

⁶¹ Schleicher 2018: 148.

⁶² Schweitzer 2019: 38.

⁶³ Lichtneckert 2013: 253.

⁶⁴ Schleicher 2018: 145.

⁶⁵ Lichtneckert 2008: 341.

⁶⁶ Blaha 1920: 225.

⁶⁷ Marczali 2000: 150.

⁶⁸ Huszár 1863: 33.

nagyarányú jelenléte kétségtelen volt.⁶⁹ Vég hely Dezső írja: „Balatonfüreden is igen nagy számban fordultak meg a régi világban a kaftános-pajeszos külföldi zsidók. Ilyen kiállítás zsidókat én először életemben Balatonfüreden és Hévízen láttam.”⁷⁰ „[K]ülönös előszeretettel viseltek gyönyörű magyar tengerünk iránt, mert hisz, úgy tudom, Balaton-Füredet is nagyobbára ők népesítik be”⁷¹ – ezt jóval később, 1895-ben vetette papírra Glass Izor szemorvos.

Az, hogy a fürdő vezetése következetesen igyekezett minden vendégét közmegelegedésre kiszolgálni, abban is tetten látható, hogy izraelita vendéglő várta a zsidó vendégeket: már 1816–1817-től működött a zsidó traktérház, 1837-ben istállókat alakítottak át zsidó vendéglővé.⁷² 1868-tól Écsy fürdőigazgató javaslata nyomán új épületet emeltek e célra a fürdőfejlesztési koncepció részeként.⁷³ Kóser bort már az 1820-as években készítettek a Savanyúvíz zsidó vendégei számára Csupakon.⁷⁴ Egyet kell tehát érteni Lichtneckert András megállapításával, miszerint „az uradalom a zsidóságra mint fürdővendégekre, az árendásokra mint jól fizető bérlőkre tekintett”.⁷⁵ Ez akkor is igaz, ha még Écsy Lászlóban is felmerültek vitatható gondolatok a Füreden időző zsidóság kapcsán: „mágnások nincsenek, a főbb személyek az izraeliták, de ki tehet róla, hogy a pénz és a magyar föld ezek kezében van”.⁷⁶

A számos előítéllettel, sőt sokáig jogi megkülönböztetéssel is sújtott zsidóságra kétségtelenül jelentősnek mondható vonzerőt gyakorolt a füredi fürdőtulajdonosok „egyenlősítő” törekvése is. Schweitzer Gábort idézve: „[...] a polgárosulni vágyó zsidók a mind népszerűbbé váló fürdőhelyeken is megjelentek. Ezzel a gesztussal nyilvánvalóan a társadalmi befogadás, pontosabban a társadalmi együttélés felé tettek egy szimbolikus lépést.”⁷⁷

A következetes üzleti gondolkodásban kulcsszerepet játszott a fent idézett, hivatalnoki merevsége mellett szilárd erkölcsi elveket szem előtt tartó Écsy is. 1874. július 15-én ugyan azt jegyezte fel naplójában, hogy egy fiatal zsidót a fürdőbiztos megbüntetett, mert azzal botránkoztatva meg a vendéglőbe étkezőket, hogy kalap volt a fején.⁷⁸ Ám itt a fiatalember szabályt szegett, ezt torolták meg, a konfliktus pedig az eltérő kulturális háttérből fakadt, azaz a „szokás- és

⁶⁹ Arra nézve, hogy a tömeges fürdőlátogatást, turizmust jellemzően a zsidóság kulturális viselkedéseként is értelmezték: Takáts 2007.

⁷⁰ Hudi 2019: 340.

⁷¹ Glass Izor: Kérdés és panasz. *Egyenlőség* 1895. augusztus 30. Melléklet, 2–3. Idézi: Schweitzer 2019: 53.

⁷² Lichtneckert 2013: 256.

⁷³ PBFL Aa. Fasc. 17. III. d. Écsy László fürdőigazgató levele Kruesz Krizosztom pannonhalmi főapátnak. Balatonfüred, 1865. november 30.

⁷⁴ Lichtneckert 1990: 238. A balatonfüredi fürdő gasztronómiájáról: Saly 2016.

⁷⁵ Lichtneckert 2013: 255.

⁷⁶ Lichtneckert 2008: 141.

⁷⁷ Schweitzer 2019: 36.

⁷⁸ Lichtneckert 2008: 143.

mentalitásbeli különbségek szimbolikus ütközése⁷⁹ volt, antiszemita élt nehéz lenne az eljárásban felfedezni.

1858-ban Rudnayné Veres Szilárda számára nem okozott megrökönyödést, hogy zsidó családnál találtak szállást. Egyszerűen tényként rögzítette a felismerést: „Péntek volt. Este felé meggyújtanak három gyertyát a szobában. Erről tudtuk meg, hogy zsidó famíliánál vagyunk.”⁸⁰

De az esetleges közeledési kísérletek, amelyek azt látszanak igazolni, hogy a „cottériák” fojtogató kereteit szét akarta feszíteni a vendégek egy része, vagy akár ki akart törni azok szorításából, nem feltétlenül találtak fogadókészséggel. Korántsem tartotta követendőnek a fürdővendégek mindegyike a fürdő vezetésének hozzáállását, és a rendi társadalom szabályait próbálták érvényesíteni a fürdőben is. Sőt, Schweitzer Gábor egy századvégi cikk nyomán feltételezi, hogy akadtak olyanok, akik épp a lazább fürdői életvitel keretei között engedték meg maguknak antiszemita érzületeik felszínre törését:

„Az importált antiszemitizmus ugyanakkor azokra a nem zsidó fürdővendégekre volt jellemző, akik odahaza békeszerető tisztviselőként dolgoztak, s egész éven át anélkül érintkeztek a zsidókkal, hogy a gyűlölködés eszükbe jutna. Mihelyt azonban a fürdőbe érkezik, »kipakolja kezításkájából az antiszemitizmust«. A fürdőhelyen zsidókkal nem érintkezik, a promenádon pedig megjegyzéseket tesz rájuk.”⁸¹

A panaszkönyvben is fellelhető olyan uszító bejegyzés, amely nyíltan a zsidók közfürdőből való kitiltását követelte: „Kíméletlen, sőt illetlen dolognak méltán tartható az: hogy az így címzett úri közfürdőkben, az tekintetes uradalom bölcs rendelete ellen is, zsidó nép bebocsáttatik”⁸² Az 1840 augusztusában kelt bejegyzés írója nevét nem árulta el, csak ennyi szerepelt aláírásként: Társaság. Meglehet, kilétét azért is igyekezett palástolni, mert számolt vele, hogy javaslata nem marad következmény nélkül. Nem is indokolatlanul, többen kiegészítették a szöveget azzal, hogy nevezze meg magát: „Minthogy alább írtak semmit sem tudnak ily társaságos kérelemről, ezennel felszólítják a fent írt kérelemnek íróját, tegye ki becsületes nevét.”⁸³

A zsidóság emancipációjának kérdése a fürdővendégek egy részét is élénken foglalkoztatta. Slachta Etelka naplójában rögzítette, hogy egy ízben szóba jött e téma, amelynek során ő kifejtette ellenérzéseit, amire többen is buzgón helyeseltek: „Ebéd vége felé a zsidókra is került a sor. Nagy nagyon az emancipáció barátja. Megmondám egyszerűen nézetemet. Hugonnay, Bizay, Vargáné pártomon valónak.”⁸⁴ Fentiek közül kiemelendő, hogy a Békés megyei, pontosabban gyulai

⁷⁹ Schweitzer 2019: 42.

⁸⁰ Rudnay Veres é. n.: 40.

⁸¹ Ábrahám: Egy kis balneológia. *Egyenlőség* 1904. augusztus 21. 2–3. Idézi: Schweitzer 2019: 45.

⁸² Hudi 2015: 151–152.

⁸³ Hudi 2015: 152.

⁸⁴ Katona (szerk.) 2008b: 31–32.

származású Bizay Mihályt, aki a legendákkal ellentétben nem volt báró, 1825-ben Bécsben már csalásért körözték, ám a fürdő kvázi alkalmazottjaként egy társaságban szerepelt gróf Hugonnay Gusztávval.⁸⁵ Mivel a téma később ismét előkerült, Slachta Etelka rá nagyon jellemző módon későbbi férjével, Szekrényessy Józseffel kacérkodva foglalt állást a vitában:

„S most mondá, miképp fő cél, hogy vérük a keresztényekével keveredjék. »Így a keresztények vére is megromoljon?« – mondom gúnnyal, komolyan. Szekrényessy szemrehányólag tekintte reám. Végre annyira vitattuk a dolgot, hogy Szekrényessy is megvallá, miképp Széchenyinknek tökélyes igaza vala, a Pest megyei gyűlési beszédében, melyben állítá, hogy az emancipáció létesültével a nemzet zománcát vesztí-tendi.”⁸⁶

Látni való, hogy az Etelkát övező, vegyes összetételű fürdői társaságtól nem volt idegen az antiszemitizmus. A fürdőn időző zsidóságnak számolnia kellett azzal, hogy elfogadottságuk csorbát szenved.

FÜRDŐI IRÁNYTŰ: A VENDÉGNÉVSOROK

„Volt külön névsora az aratás előtti fürdővendégeknek: új »kúrliszta« készült cséplés után, amikor a falusi és pusztai honorációrok mentek el fürdőzni.”⁸⁷ Krúdy Gyula veretes sorait a *Fürdővendégek névsora* című novellájából kölcsönöztük. Aligha véletlen, hogy a fürdőlisták az író önálló munka megírására készítettek, azok ugyanis a 19. század derekától szervesen hozzátartoztak a füredi időtöltéshez. „Ismeretes dolog, hogy a fürdőhelyeken általában a névsor megjelenése és elolvasása a vendégek egyik legártatlanabb szórakozását képezi, alig várják és mohón lesik a curlistákat, amelyekből barátaik, ismerőseik és rokonaik esetleges megérkezéséről tudomást szerezhetnek”. A Bártfára vonatkozó, 1899-ben írott sorok bármelyik fürdőre nézve megállnák a helyüket.⁸⁸ A névsorok az elemi kíváncsiságot elégítették ki, amelyet az újonnan érkezők személye iránti érdeklődés generált, csakúgy, mint a hajókról leszálló vendégek rítusszerű számbavétele. Blaha Lujzát idézve: „Milyen kétféle érzés a fürdő-évad alatt a déli gőzhajók érkezése, mint az évad végével azok indulása, míg az érkező hajók mindig hoznak egy-egy kedves ismerőst, kinek viszontlátásán megörülünk, éppúgy szomorúsággal telik meg szívünk a távozó hajónál, amely mindig több és több ismerőst szállít el körünkből.”⁸⁹

⁸⁵ MNL BéML IV.A.1.b. Feljegyzések Bizay Mihály körözéséről. 1825: 1911; uo. 1926.

⁸⁶ Katona (szerk.) 2008b: 65.

⁸⁷ Krúdy 1971: 62.

⁸⁸ Hasenfeld 1899: 12. Idézi: Kósa 1997: 81–82.

⁸⁹ Blaha 1920: 227.

A fürdőlisták többszörös szolgálatot tettek a fürdővendégeknek: egyfelől aféle kollektív névjegyként funkcionáltak, hiszen a bejelentkezett vendégek megadott adatai kerültek rá (és így nyilvánosságra), kvázi bejelentve az érkezést és a jelenlétet. Másfelől pedig tájékoztatást nyújtottak arról, kik vannak jelen az ismerősök vagy más szempontból érdekes emberek közül a fürdőn. Sőt, ebbéli hasznosíthatóságuk igazából kétirányú volt, hiszen nem csupán a várt találkozókat segíthették elő, de a kellemetlen, nem kívánt találkozásokra is felkészítettek, esetleg segíthettek azok elkerülésében. „[A]z érkező atyját, anyját, testvérét, barátait, ismerőseit feltalálhatja”⁹⁰ – jegyezte meg találóan a *Honderü* tudósítója 1847-ben. Szinte mindenki magával hozta ugyanis kapcsolati hálójának legalább egy részét, alig akadt olyan vendég, akinek ne lett volna több ismerőse a fürdőn.

A fürdőlisták avagy kurlisták 1839-től jelentek meg Füreden, és a vendégek nevét, „characterét” és lakóhelyét foglalták magukban. Ahogy Jalsovics Aladár⁹¹ bencés szerzetes, az első modern füredi útikönyv szerzője fogalmazott: „A névsorok kellő szerkesztése [...] végett, tartoznak a t. cz. vendégek megérkezésük után azonnal a bejelentési ívek rovatát kitölteni.”⁹² Horváth Bálint 1848-ban már teljes természetességgel közölte: „Minden megérkezett vendégnek a neve jegyzőkönyvbe vezettetik, s kinyomtatván 20 p. xr. előfizetés mellett a’ felügyelői hivatalban mindenhol kapható.”⁹³

A kezdeményezés mégsem a fürdő vezetőségétől származott, hanem a vendégektől, hiszen elsősorban nekik volt érdekük az effajta tájékozottság. Érdekeik érvényesítése miatt éppen 1839-től hozták létre úgynevezett választmányukat.⁹⁴ 1844-ben alapszabályt is megfogalmaztak. A társulattá tömörülni szándékozó vendégek számos, később a gyakorlatban megvalósuló javaslatot tettek Zala vármegyének, így zenedíj szedésére stb. A megye azonban nem fogadta el, hogy a társasággá alakuló vendégek beleszóljanak a fürdő ügyeibe.⁹⁵

A fürdőlista iránti igény a panaszkönyvben is helyet kapott, több vendég aláírásával fejezte ki támogatását e javaslat mellett: „Egyébiránt egy vendégek jegyzékének, mely minden vendégnek nyitva állana, vitelét, számtalan okok javasolják, melyek oly közel fekszenek, hogy ezeket bővebben fejtegetni szükségtelen.”⁹⁶

Természetesen nem szabad arról sem elfeledkezni, hogy egyfelől a kíváncsiság, a tájékozódás vágya, igénye munkált a fürdőbe érkezőkben, de sokakban az a szándék is, hogy saját jelenlétüket fokozottan tudatosítsák. Az önreprezentáció hatékony és bizonyos határok között szabadon kezelt eszköze volt a fürdőlista, hiszen volt arra példa, hogy a fürdővendég némileg feljebb címezte magát valós státuszánál, annak reményében, hogy a fürdőhelyi alkalmi társaságban ez feljebb

⁹⁰ D. S. V.: Anna-nap Füreden. *Honderü* 1847. augusztus 17. 132–134.

⁹¹ Jalsovics 2008.

⁹² Jalsovics 1878: 68.

⁹³ Horváth 1848: 24.

⁹⁴ Vö. Lichtneckert 2010.

⁹⁵ MNL ZML IV.1.b. 1844: 2931. Balatonfüredi vendégeket illető alapszabály. 1844. július 22.

⁹⁶ Hudi 2015: 117.

pozicionálja őt, és a pillanatnyi helyzeti előnyt később a javára fordíthatja. Ily módon járt el az 1841-ben Füreden nyaraló, egymással hamiskártyázás, majd testi sértés miatt perbe keveredő, egyaránt pesti illetőségű Prodanovits Dániel és Román Károly.⁹⁷ Ők mindketten ügyvédként tüntették fel magukat a fürdőlistán, ám előbbi minimum bizonytalan státuszú hamiskártyás és házasságszédelgő volt, utóbbi pedig vámhaszonbérelő (és nem mellesleg szenvedélyes kártyás).

Táncsics Mihály zaklatott kedélyű, rövid életű leánya, Eszter és férje, Csorba Géza⁹⁸ 1873. évi füredi időzésük során rendre tájékozódtak a vendégnévsorokból, és példájuk kétségkívül nem volt egyedí. Már az érkezés másnapján elkérték a kurlistákat: „Onnan bemenvén az irodába, megnéztem a vend[égek] névsorát”. Harmadnap Csorba Géza hasonló módon járt el, és Écsy László készséggel szolgálta ki ez irányú érdeklődését: „Benéztem az igazgatóhoz. Mondá, hogy fürdői leveleket írandó, szeretném tudni a vendégek létszámát. Merev arca azonnal kisimult, ki kiáltott: »Kisasszony, adjon csak egy példányt a vendégek névsorából a tekintetes úrnak!«.» A fürdőlisták újabb és újabb íveinek beszerzése iránti kedv lankadatlanak bizonyult: „Géza elhozta a vendégek névsorának legújabb számát.”⁹⁹

Nem vállalunk tehát nagy kockázatot, ha kijelentjük, a fürdőnévsorok aktuális száma az ismerősöket és kapcsolatokat kereső fürdővendégek tájékozódásának szilárd origójává vált. Veres Szilárdát idézve: „Reggel a sétányra kívántunk menni, mert az volt gyűlhelye a vendégeknek a platánok alatt. A vendégek névsorából látjuk, hogy Bajzáné is ott van leányával, ki akkor már Heckenast Gusztáv menyasszonya volt.”¹⁰⁰

„TÖBB ISMERETLENEK ÉS ISMERŐSÖK”: A FÜRDŐHELYI TÁRSASÁG

„Amiről szó van tehát, az egyszerűen az emberek interakciói révén létesülő térben zajló tanulást jelenti, amely interakciók leggyakrabban a személyek közvetlen találkozásai. Ez a tanulási folyamat az, ami a társadalmi közeledés tereként tetelezett nyilvánosságban és félnyilvánosságban zajlik.”¹⁰¹ Kiss Zsuzsanna meglátása a füredi (fél)nyilvánosság keretei között is érvényes. A fürdővendégek többsége örömmel üdvözölte ismerőseit – legalábbis egy részüket, de a kötelező udvariaság okán mindegyiket. Ahogy ugyanis helytálló, hogy az antiszemita érzelmek importáltak voltak, nem pedig a hely szelleme kódolta azokat, úgy importált, vagy ha úgy tetszik, „örökölt” volt az a kapcsolatrendszer is, amelyet a hétköznapi napokban ápoltak, ám amely a fürdőhelyen más, oldottabb keretek között esetenként transzformálódott, új tartalommal telítődött. Ha ez egy kötetlenebb érintkezési formában is megnyilvánult, úgy az oldódás mértékét befolyásolta

⁹⁷ Katona 2008c.

⁹⁸ Gerhard 2010: 186.

⁹⁹ Buza 1994: 58–60.

¹⁰⁰ Rudnay Veres é. n.: 40.

¹⁰¹ Kiss 2020: 50.

a kapcsolat mélysége, az alá- és fölrendeltségi viszonyok, a státuszok, ezen belül pedig az esetlegességek (helyszín, alkoholfok, társaság). Blaha Lujza némileg idealizált gondolatait idézve: „úgy össze vagyunk mi már szokva, hogy Füredet egymás nélkül el sem tudjuk képzelni”.¹⁰²

Teljesen megszokott, szinte rutinszerű elem volt, ahogy a vendégnévsorok kapcsán is szó esett róla, hogy az ismerősöket ki-ki számba vette, így 1873-ban Táncsics Eszter is, aki szinte leltárszerűen sorolta fel, kiket fedezett fel Füreden ismeretségi köréből: „A Nuricsány és Gaál nővérek, Tóth V. leánya, Móricz Margit, Németh leánya, Vrosics, Nyilasy Irma stb.”¹⁰³ Hasonló módon járt el Veres Szilárda is 1859 nyarán, aki némi társadalomkritikai élt is csempézett soraiba, visszautalva egy évvel korábbi ott időzésére:

„Első évben csupa költészet, most csupa nagyúri társaság, de akadt közöttük egy költő is: Pompéry. [...] Ott volt Hunyady János gróf, hűséges kísérője a nagyon szép báró Kray Irmának, Zichy János gróf feleségének, aki leánya volt topolyai Kray János báró tábornagynak, a híres törökverő hősnek, aki a törökökön aratott győzelméért a bárói rangot és a topolyai birtokot kapta.”¹⁰⁴

S mielőtt azt gondolnánk, hogy ez a fajta „leltározás” határozottan a női fürdővendégeket jellemezte, idézzük Bezerédj Istvánt,¹⁰⁵ Tolna vármegye jeles politikusát 1827-ből: „a társaság mégsem számos, de gyülekezik. B. Podmaniczkyek, Taliánék köröszül, Perczel Ádámné, Kemnitzer és több ismeretlenek és ismerősök. Grafenersperg várattatik, amint hallom. B. Mengen nem, Markus óbester, Kisfaludy Sándor itt lesznek”.¹⁰⁶ Hasonló módon Marczali Henrik is akkurátusan számba vette már meglévő ismeretségeit: „Ott volt Csemegi nejével, Jókai leányával, Bezerédj Viktor, Fenyvessy Ferenc, Szalay Imre, egy ideig Kozma Sándor, Heinrich Gusztáv és Rainprecht, a veszprémi püspök jószágigazgatója is.”¹⁰⁷

A korábbi kapcsolatok egyszerűvé tették, hogy a fürdővendégek hamar kedvükre való társaságot találjanak maguknak, s otthonosabban érezzék magukat. Akár családi, akár más ismerősi vonalon megtalálhatóak voltak azok a kiindulási pontok, ahonnan tovább lehetett lépni, ahogy azt Bezerédj István 1836-os levele is mutatja: „Füreden öcsémet és atyámat találtam. [...] Füredről Kehidának, hol Deákékkal egy jó kedves fél napot tölték”.¹⁰⁸

¹⁰² Blaha 1920: 228.

¹⁰³ Buza 1994: 61.

¹⁰⁴ Rudnay Veres é. n.: 46.

¹⁰⁵ A Bezerédj család, több más, Tolna vármegyei nemesi családhoz hasonlóan, visszatérő vendége volt Fürednek. Balázs Kovács 2016: 428.

¹⁰⁶ MNL TML XIII.9. 47. d. 114. pall. Ifj. Bezerédj István levele Csapó Dánielnek. Balatonfüred, 1827. július 3. Idézi: Balázs Kovács 2016: 430.

¹⁰⁷ Marczali 2000: 150.

¹⁰⁸ MNL TML XIII.2. 6. d. 97. pall. Ifj. Bezerédj István levele Augusz Antalnak. Kápolna, 1836. augusztus 3.

Jelentősen megkönnyítették e kapcsolati hálók az ismeretségi kör bővülését is. Fürdőn, ahol a formális keretek könnyebben voltak átjárhatóak részben a fizikailag szűk tér, részben az oldottabb viselkedési normák miatt, ez egyszerű volt. Így jöhettek létre kvázi állandó fürdői társaságok is, amelyek „tagsága” időről időre bővíthetett: Blaha Lujza a saját fürdői körét szimplán a „mi füredi köztársaságunknak” nevezte. „Ez a családias együttérzés, ez a patriarkális állapot egyik legkedvesebb vonása Fürödnek, amelyhez én bizony hű maradok mindenkorra”¹⁰⁹ – írta ugyancsak ő.

AZ ISMERKEDÉSEK RÍTUSAI

A Marczali Henrik irányában szívélyesnek mutatkozó Vaszary Kolosról Blaha Lujza azt írta, hogy „kénytelen elzárkózni a sok zaklató elől, mert különben egy percnyi nyugalma sem lenne”.¹¹⁰ Az élénk társasági élet főszereplőjének lenni tehát akár terhessé is válhatott. Ám a nyitott személyiségek hamar váltak a társaság középpontjává. Veres Pálné Beniczky Hermin Karolinára aligha így gondolunk, de lánya tanúsága szerint Füröden nem állt tőle távol ez a viselkedésforma: „Néhány nap múlva már megismertünk mindenkit, édes jó anyám, mint mindennütt hol megfordult, itt is központja lett a társas életnek.”¹¹¹ Veres Szilárda nem részletezi a megismerkedések körülményeit, de arra fürdőhelyen számtalan lehetőség adódott. A legegyszerűbb ezek közül az volt (ahogy bárhol máshol), amikor egy közös ismerős mutatta be egymásnak ismerőseit. Így kezdődött számos ismeretség, például Táncsics Eszteréke egy Tarányi nevű úrral: „Láttuk Jókai Etelkát, Ghiczyt, a postást, a rendbizont, az orvost, Sennyeiéket stb., megismerkedtünk egy Tarányi nevű fiatalemberrel, kinek Jalsovics bemutatott bennünket.”¹¹² Ugyanakkor a már meglévő ismeretség révén felfelé is nyílhatott átjárás, amint azt Slachta Etelka példája igazolja: „Nemsokára jött egy ifjú – Szekrényessy pár szót szólott, s erre ez őt mint báró Schmerzinget bemutatá.”¹¹³

Szemléletesebb példát tár élénk Marczali Henrik, aki Jókai Mórnak mutatta be francia ismerősét, Jules August Boppe-ot, később Franciaország Belgrádba akkreditált nagykövetét.¹¹⁴ Sorai érzékletesen mutatják be, hogy egy bizalmi körön belül milyen sebesen épülhetett ki új ismeretségek láncolata. Boppe-pal őt Lederer Béla ismertette össze, majd Marczali révén lett ismerőse az érdeklődő és nyitott fiatalember Jókainak. Nem a sétányon, egy bálban vagy társas ebédnél, hanem vendégként vitte magával Jókai füredi otthonába: „Igen művelt, világlátott, elegáns fiatal úr, ki még németül is tudott – lotharingiai volt. [...] Jókai már

¹⁰⁹ Blaha 1920: 237, 242.

¹¹⁰ Blaha 1920: 228.

¹¹¹ Rudnay Veres é. n.: 41.

¹¹² Búza 1994: 68.

¹¹³ Katona (szerk.) 2008b: 44.

¹¹⁴ Gyarmati 2015: 716.

várt és a francia megszólításra franciául felelt, lassan, meggondoltan, de hibátlanul. [...] Boppe azt a benyomást nyerte méltóságos fellépéséről, mintha Hugo Victort hallotta volna.”¹¹⁵ A leírásból nem derül ki, hogy milyen mélysége alakult ki az új ismeretségnek Boppe és Jókai között, de az gyaníthatóan megmaradt a felszínesen kellemes alkalmi kapcsolat szintjén. Ám épp Marczali révén arra is tudunk példát hozni, hogy tartalmasabb kapcsolatok szövődtek, nevezetesen a rabbi fiaként született Marczali felesége, Schmidl Laura és Jókai nevelt lánya, Róza között: „Róza nagyon összebarátkozott nőmmel és ezt a barátságot csak a halál bontotta föl.”¹¹⁶ E kapcsolat pozitív példája a fürdői ismerkedésnek, hiszen nehézségek nélkül voltak képesek áthatolni a felekezeti különbözőség válaszfalán.

Az ismerkedés sajátos terepe a table d’hôte, a közös asztal volt. „A table d’hôte, a közös vendégasztal a bemutatkozás szertartásos gátjait és nehézségeit átlépve, étkezéseknél együvé ültette a különböző rendű-rangú vendégeket.”¹¹⁷ Porzolt Kálmán így fogalmazott: „Az ember leül a nagy asztal bármelyik részéhez, bemutatja magát a szomszédjainak és a szemközt ülőknek, aztán elkezd velük társalogni azon a kedélyes és bizalmas hangon, a melyen csak a régi ismerősök szoktak társalogni.”¹¹⁸ Ugyanakkor a table d’hôte akarva-akaratlan eredményezte az ismerkedést, így az ottani érintkezés sokszor kényszeresen udvarias volt.

Az egyenlő áron egyenlő módon étkezés összességében mégis lehetővé tette, hogy „random” lehessen ismerkedni, és aki élt a lehetőséggel, hogy a table d’hôte-ot igénybe vegye, egyúttal azt is vállalta, hogy bizonyos határokon belül bárki mellé ülhet: „A szép Anica mellé a table d’hôte-nál jobboldalról egy nyugalmazott alezredes került, baloldalról pedig egy fiatal földbirtokos.”¹¹⁹

Táncsics Eszter és Csorba Géza egy ízben például úgy foglaltak helyet, hogy nem voltak tisztában azzal, kikkel osztoznak asztalukon, kilétük csak később jutott tudomásukra: tehát nem mutatkoztak be. Ugyanakkor ismerőseik közelükben, de nem velük egy asztalnál foglaltak helyett. Azt is rögzítette közösen vezetett naplójuk, hogy akadt olyan fürdővendég, aki feltűnően igyekezett kiaknázni az alkalmi közösség nyújtotta lehetőségeket:

„Egyik szomszéd asztalnál ültek 4-en. Két férfiú, egyik idősebb – az apa –, azután a mama lányával, mint később megtudtuk, Szigligetiék voltak; később ugyanoda jöttek Kétly, nejevel. A szomszéd asztalhoz pedig Aradi nejevel, Tamássy stb. A mi asztalunknál egy mindenkivel ismerkedni szerető orvos telepedett le nejevel.”¹²⁰

¹¹⁵ Marczali 2000: 153.

¹¹⁶ Marczali 2000: 151.

¹¹⁷ Kósa 1997: 105.

¹¹⁸ Porzolt Kálmán: A Testvériség Tárczája. *Testvériség* 1888. május 13. 4–5.

¹¹⁹ Porzolt Kálmán: A Testvériség Tárczája. *Testvériség* 1888. május 13. 4.

¹²⁰ Búza 1994: 67.

SZERELEM ÉS HÁZASSÁG

Szinte irodalmi toposz, hogy a füredi ismeretségek sorát házasságok szegélyezték. Arra nincs mód e helyt kitérni, hogy a fürdőhelyi lazább életvitel hány házasságon kívüli, alkalmi vagy tartós kapcsolat melegágya volt. Ez utóbbiak ellen a fürdőizgatóság szakadatlan, de kezdettől fogva reménytelen küzdelmet folytatott, aminek finom jeleként értelmezhető Voyta Adolf építész esete, aki 1863-ban friss házasként két egymásba nyíló szobát rendelt előzetesen feleségének és magának.¹²¹ Ez később egy meglehetősen mókás párbeszédet eredményezett, amely azonban kellő megvilágításba helyezi a fürdő vezetőségének óvatosságát. Voyta Écsy fürdőfelügyelővel találkozott, akinek köszönetet mondott a lefoglalt szobáért. Écsy ezt készséggel nyugtázta, majd megkérdezte, mióta házas Voyta, aki tájékoztatta, hogy előző nap, tehát az érkezés előtt egy nappal házasodott. Ezt követően az alábbi párbeszédre került sor:

„– Hogyan lehet az? Hisz spectabilis ezelőtt három héttel azt tetszett írni, hogy 23-án nejevel fog érkezni!

– De kedves Écsy bácsi, csak nem írhattam, hogy Heits Luiza kisasszonnyal jövök Balatonfüredre pár hétre!”¹²²

Balatonfüredet és az Anna-bált a később szárba szökő házasságok tekintetében szinte legenda övezi, amelynek részleteivel itt most nem foglalkozom, elég csupán Mikszáth Kálmán csipetnyi cinizmussal fűszerezett sorait idézni: „S ott kell lennie a legszebb ponton, öreg Tihannyal szemben a híres Fürednek, hova a leányok már piciny korukban odaálmodják magukat: anyjuk, nagyanyjuk is ott volt boldog, onnan ment férjhez.”¹²³ Blaha Lujza ezt némileg romantikusabb felfogásban közelítette meg: „Egy jó tanáccsal azonban szolgálok a leányos mamáknak: hozzák férjhez adandó leányaikat Füredre, ott biztosan mihamarabb férjhez mennek. Mert annyi szép leányt férjhez menni, mint Füreden, még egy budapesti évad alatt sem tapasztaltam.”¹²⁴

A fürdőhelyen köttetett ismeretségek sűrű hálózata természetszerűleg valóban magában hordozta annak lehetőségét, hogy azokból házasság szülessen. Ezzel a fürdővendégek is tisztában voltak, így esetenként házassági stratégiaként is leírható az ismeretségek keresése, a fürdőhely ilyen céllal is tudatosan frekventált ismerkedési terep volt. Garay János finom iróniával örökítette meg a fürdői élet ismerkedési rítusait: „Itt egy csinoska unokahúg, ki honn nagynénje leckéztetéseit megunván, az egészségi kúr ürügye alatt itt jövén össze hadnagyával, [...] emitt egy fiatal özvegyke, ki a világgal tudatni akarja, hogy férje már meghalt.”¹²⁵

¹²¹ Hudi 2012: 69.

¹²² Hudi 2012: 70.

¹²³ Mikszáth 2015: 21.

¹²⁴ Blaha 1920: 240.

¹²⁵ Garay 1887: 231.

Frankenburg Adolf sorai hasonlatosak a fentiekhez, amikor leszögezi, hogy bárkinak a szeme könnyen megakadhat „az örökifjú mamákon két, három leánykájok társaságában, akik állításuk szerint alig haladták meg a tizennégy évet, s csak »idő előtt« fejlődtek oly melldomborúakká, hogy a legleleményesebb nőiruhaszabó se lett volna képes e különben irigylendő tényállást elrejtetni.”¹²⁶

A jó parti keresése konkrétan tetten érhető Slachta Etelka esetében, pontosabban az édesanyjában. A fürdőhely felkeresésének célja részben az anya gyógykezelése volt, amit sajnos nem lehet sikeresnek nevezni, hiszen a füredi nyaralás 1841. augusztus 20-án az anya halálával ért véget. Másfelől határozott szándék dolgozott az édesanyjában, hogy a 20. évet betöltött lányának férjet találjon itt. A lankadatlan kedvű naplóró lány már útjuk közben érzékelte, hogy édesanyja a megfelelő jelölteket keresi számára: „Visszatérve, anyám monda, hogy egy igen fash¹²⁷ fiatal ember, négy lóval jött, mellettünk van szállva, s hasonlólag Füredre megy. Hallá, hogy birtokos Somogyból. Már kezd spekulálni!”¹²⁸ Füreden az anya kíméletlenségbe átforduló következetességgel követelte meg lányától, hogy a megfelelő időben a sétatéren kellesse magát, tekintet nélkül rosszulletére: „[...] délután rosszul lettem. Nem fűzhetém magam be. Anyám gonoszsága annyira ment, hogy sírt; annyira, hogy sértéseire mindinkább rosszul lettem – fehér felső köntösömet húzám, a selyem écharpe-ot¹²⁹ vettem – s Isten neki! Mivel nem lehet máskép – csak kitántorogtam!”¹³⁰

Az anya konkrét személyt is megnevezett potenciális vejeként, mégpedig gróf Hugonnay Gusztávot, miközben meg is rótt a lányát, amiért az Szekrényessy József udvarlását szívesen fogadta, de legalábbis nem utasította el. Az ellentmondás a tragikusan végződött nyaralás után sajátos módon oldódott fel: Etelka kevéssel utóbb szerelmi házasságot kötött Szekrényessyvel, aki iránt figyelmét eleinte főleg a bős anyai ellenkezés keltette fel: „Ő mint Hugonnaynét akarna engem látni – s én finoman, de nyíltan mondom neki a nemet.”¹³¹

Veres Szilárda is a Balaton partján ismerte meg későbbi férjét, Rudnay Józsefet. A kapcsolat kibontakozásának részleteit nem ismerjük, hiszen a kiadásra szánt emlékirat sokkal erőteljesebben leplezi a bizalmas részleteket, mint egy magánnapló:

„Megjött a nyár a balatonfüredi idénnyel, hol megismerkedtem a Nyitra vármegyéből odaérkezett Rudnay Józseffel, ki nővéreivel időzött e kies helyen. Benne megtaláltam a saját rokonszenvemnek és szüleim óhajának összetalálkozását; mindenki csodálkozott azon, hogy az engem nagy számban környező ifjak között miért nem

¹²⁶ Frankenburg 1985: 134–135.

¹²⁷ Fess, csinos (német).

¹²⁸ Katona (szerk.) 2008b: 20.

¹²⁹ Könnyű sálát, derékszalagot (francia).

¹³⁰ Katona (szerk.) 2008b: 21.

¹³¹ Katona (szerk.) 2008b: 47.

akadtam mindeddig kedvemre valóra. 1860-ban, mikor Balatonfüredről már mint félig menyasszony érkeztem vissza.”¹³²

A két eset ékesen példázza, hogy egy fürdő milyen fontos ismerkedési terep lehetett. A két történetben egy soproni és egy pesti, illetve egy Nógrád és egy Nyitra vármegyei illetőségű kötötte össze az életét a füredi ismeretséget követően.

AZ ELUTASÍTÁS PÉLDÁI

A szűk helyen mozgó sokféle ember közötti interakciók során elkerülhetetlenek voltak a többféle okra visszavehető kisebb-nagyobb súrlódások. Ez olykor tettlegességig is fajult, mint például 1841-ben Román Károly és Prodanovits Dániel állítólagos ügyvédek (mint már említettük, valójában egy vámhaszonbérő és egy házasságszédelgő hamiskártyás) kártyaadósság miatt kialakult vitája.¹³³ Ám inkább a kellemetlenség szó írja le pontosan a konfliktusokat, amelyek helyenként jellemezték a füredi társas életet. Ezek gyakorta kötődtek a társadalmi korlátok átlépéséhez, de legalábbis a határok feszegetésére tett határozott vagy tétova kísérlethez. E próbálkozások néha kudarcra végződtek, mert nem minden fél mérte fel helyesen a viszonyokat. Ám a legtöbb ilyen esetben lehetetlen megismerni a részleteket, csak az tapintható ki, hogy feszült lett a helyzet a fürdővendégek között, mint például Táncsics Eszterék esetében: „Vacsorázni mentünk. Újabb bosszúság egy pimasz német neveletlensége miatt.”¹³⁴

Egyértelműnek látszik azonban a társadalmi korlátok átlépésének kísérlete egy másik konfliktus esetében, amelynek szereplőit közelebbről nem ismerjük. Egy 1861. évi füredi bál kapcsán egy – bizonytalannal nem az arisztokrácia sorait gyarapító – férfi több ízben szembesült azzal, hogy miközben elvileg egy bálban mindenki egyenlő jogokkal rendelkezik, a gyakorlatban ez a szabály nem érvényesül maradéktalanul. Az arisztokrácia iránt kérlelhetetlenül alázatos *Balaton-Füredi Napló* tudósításából nem derül ki, hogy a táncra felkért arisztokrata hölgyek esetleg csak fáradtak voltak, és a panaszos levél írójában a túlzott önérték munkált, esetleg közeledése formája volt illetlen, vagy valóban a kasztszellem fala képezett akadályt, hogy a fiatalember e hölgyeket táncba vihesse. A szöveg így elsősorban a *Balaton-Füredi Napló* szemléletének forrása, s csak másodsorban a kastengeist létének:

„[...] midőn a bizonyosan felettünk álló nagyjaink minden választó közt lebontva teljes leereszkedéssel nem csak hozzánk közelednek, hanem a legbizalmasabb nyájassággal közibénk vegyülnek, igen kár és méltánytalanság, ha ezen leereszkedés által bár ki is az alsóbb rendekből annyira kiragadtatik, hogy itt saját magát ehhez, ki

¹³² Rudnayné Veres é. n.: 50.

¹³³ Katona 2008c.

¹³⁴ Buza 1994: 70.

hozzá leereszkedett hasonlóknak vélvén, a saját magához hasonlókat, vagy nálánál nagyobbakat lekicsinyel.”¹³⁵

Végezetül 1859-ből, tehát a nemzeti érzés éledésének egyik fontos évéből ismét Veres Szilárdát idézem, egy olyan esetet tárva fel, amely talán mindennél tisztábban mutatja meg, mennyire összefonódott a közéleti szerepvállalás a magánélet rítusaival a fürdői félnyilvánosság terében. Veres Szilárda elmondása szerint mérlegelés nélkül kosarat adott egy őt felkérő hadnagynak, méghozzá egy arisztokratának, tehát egy, a rendi társadalom értékrendje és szabályrendszere szerint rangban fölötte állónak, aki ráadásul nem is sértett meg semmiféle illetet, sőt megtisztelte őt a felkérésével. Ám a közeledés elvi alapú elutasításba ütközött, aminek oka messze túlmutatott a hétköznapi udvariasság szabályain. Az elzárkózás pedig nem rosszallást váltott ki a jelenlévőkből, hanem elismerést:

„[...] báró Duka közeledik hozzám és bemutat egy fiatal ulánus tisztet: gróf Logothetti. Éppen keringőt húztak, meghajtja magát és tánkra kér. Én ezt feleltem: »Osztrák katonával nem táncolok és keringőt sem!« Azzal elfordultam és édesanyámnak mondtam: »Gyerünk innen!« [...] Mikor szobánkba visszatértünk, egy nagy bokréta állt az asztalomon s midőn délben az étterembe léptünk, az egész vendégsereg éljenzéssel fogadott.”¹³⁶

Látnivaló, hányféle értékrend, szabály és szempont rétegződött egymásra ennél az egyetlen jelenetnél. A rendi társadalomban nincs még polgári egyenlőség, de a fürdőhelyen (és a bálban) mégis az érvényesül. Az arisztokrata katonatiszt tánkra kéri a magyar nemes lányát, minden udvariassági formula maximális betartásával, ám elutasításba ütközik, anélkül, hogy személyes kapcsolat alakulna ki köztük, mert a fiatalember rosszul méri fel a helyzetét. A hazafias érzések táplálta légkör pillanatnyi regulái tehát felülírtak minden mást, a döntés helyességét pedig igazolta a jelenlévők túlnyomó részének, sőt döntő többségének kinyilvánított helyeslése.

* * *

James G. Frazer az emberi gondolkodás történetét három különböző szálból szőtt szönyeghez hasonlította *Aranyág* című időtálló munkájában: ebben a mágia fekete, a vallás vörös és a tudomány fehér szálai váltakoznak, és az eleinte fehér és fekete színekből álló szöttesben előbb halványan, majd mind nagyobb mértékben válik uralkodóvá a vörös szín, amelynek rovására később teret nyer a fehér.¹³⁷ A füredi fürdőközönség ábrázolásához Frazer eme örök értékű hasonlatát hívjuk segítségül: a fekete szín jelenti a minden elfogadott normán áthágó, bárdolatlan, megütközést keltő, szabados attitűdöt, a vörös a rendi társadalom előbbi felülíró szabályait, míg a fehér a polgári egyenlőséget. A fekete szín a fürdői mikrotársadalom szövetében

¹³⁵ Hírharang. *Balaton-Füredi Napló* 1861. szeptember 30. 134.

¹³⁶ Rudnay Veres é. n.: 47.

¹³⁷ Frazer 2005: 463.

kirívó kivételként érzékelhető az eleinte mindent uraló vörös mellett, míg az időben előrehaladva a fehér árnyalat erősödik meg. Richard Sennett fogalmazott úgy a színházról, hogy „nem pusztán szórakozás volt, hanem a néptömegek találkozásának színhelye, ahol [...] eltűntek a társadalmi különbségek”.¹³⁸ Vagyis a polgári ethoszban meghatározó *égalité* nagyon is törekény, térben és időben világosan körülhatárolható felfogása határozta meg a színházi közönség pillanatnyinak tekinthető egyenlőségét. Az egyesületek, ahogy arra Tóth Árpád rámutatott,¹³⁹ ehhez hasonlóan, de jóval tudatosabban, szintén a társadalmi egyenlőség, a polgári jogegyenlőség eszméjét mozdították elő.

Amint az fentebb reményeim szerint világossá vált, a fürdők esetében is kitapintható hasonló folyamat. Mindhárom esetben keskeny térre szorítva találkoztak egymással a különféle társadalmi osztályok képviselői, s így lehetőség nyílt kapcsolatok kiépítésére, szorosabbá formálására normaszegés nélkül; ám e szűkösség kényelmetlenné is válhatott. Hiszen nem elhanyagolható különbség, hogy amire az egyesület tudatosan törekedett, az a fürdőhely (és a színház) jellegéből fakadt, és ezt sokan kényszerűségként élték meg. A fürdőhelyen elsősorban a fizikai keretek szabták meg, mettől meddig tart az „egyenlődsdi”, az egyesületeknél ez nem feltétlen kötődött térhez. Az egyesületi tagságra mindenki tudatosan törekedett, és vállalta az azzal járó szabályokat és kötöttségeket. Egy fürdőhelyen viszont előre senki nem mérhette fel (legfeljebb részben), kikkel kényszerül osztozni a sétatéren, a hajón vagy a gyógyfürdő vizén, a szálláson, tehát a közösség terein. S talán a leglényegesebb eltérés az, hogy az egyesületben a korábbi tagok elutasíthatták az újonnan jövők befogadását. Ha meg is oszlottak a vélemények, a többség akarata mindenkit kötelezett. De a fürdőn a vendégek nem kérhették vagy kezdeményezhették, hogy más vendég ne részesüljön a megfizetett szolgáltatásokból.

A számtalan törésvonal szabdalta, a rendi örökséget elhagyni még képtelen társadalom azonban a fürdőn végső soron legalábbis formálisan alkalmazkodni kényszerült a helyi normákhoz, hiszen azzal, hogy igénybe vette a fürdő (így a Savanyúvíz) szolgáltatásait, *de iure* elfogadta azokat. Kiss Zsuzsannát idézve: a „választóvonalak egyes esetekben megerősítették a hagyományos, rendi határokat, más esetekben akár újfajta törésvonalakat is létrehozhattak a helyi közösségekben”.¹⁴⁰ Füred esetében ez utóbbival számolhatunk. A fürdőhelyi mikrotársadalom folyamatosan változott, de keretei nem pusztán helyben öltöttek formát, hiszen alig volt olyan fürdővendég, aki hétköznapi élete kapcsolati hálójának egy részét „ne hozta volna magával” Füredre is. Blaha Lujza fennkölt szavait idézve: „Füred azért is kellemes tartózkodási hely, mert aki egyszer odajön, úgy megszereti, hogy ismételten felkeresi és így évente a jó ismerősök újból viszontlátják egymást”.¹⁴¹

¹³⁸ Sennett 1998: 93.

¹³⁹ Tóth 2005.

¹⁴⁰ Kiss 2020: 53.

¹⁴¹ Blaha 1920: 236.

E személyes relációk viszonyrendszere a megváltozott normák között tom-píthatta az ellentéteket, de, amit Blaha idealista szavai elmulasztanak említeni, élesebbé is tehetette azokat. A társadalom rendi alapú rögzült viselkedésformái so-káig csak annyiban lazultak fel, hogy a szűkre szabott tér, az intenzív életvitel és a megengedőbb viselkedési normák révén az interakciók dinamikája nyert nagyobb lendületet: a közeledéseké és a súrlódásoké egyaránt. Előbbi a polgári normákhoz (és így a kiegyensúlyozottsághoz) vitt közelebb, utóbbi pulzáló feszültséggel telítette a fürdőhelyi életvitelt, de érintetlenül semmiképp sem hagyta az emberek egymás közötti viszonyát. Mint amikor két mágnes kerül közelebb egymáshoz, és szükségszerűen hatást gyakorolnak egymásra: vagy a vonzás, vagy a taszítás erősödik fel. Georg Simmel nevezetes híd és ajtó metaforája a füredi fürdő társadalmi érintkezési gyakorlatára is érvényes: hiszen a híd összeköthette a társadalom szétszakított elemeit, az ajtó pedig az átkelőhely szerepét tölthette be: két lehetséges állása, hogy zárva vagy nyitva van-e, illetve hogy melyik érvényesül a gyakorlatban, már döntés kérdése.¹⁴² A fürdő így a rendi és a polgári értékrend gyakorlatának ütközési terepeként is felfogható, amit egy 1868-ban papírra vett újságcikk világosan megfogalmazott:

„Füreden – úgy látszik – hogy habár a modern társadalmi eszmék elvetett magvai kikelő félben vannak is, – még azok csak pár év múltával fognak teljes díszben virágozni. A mostani idények gigási harcrai a romladozó kasztszellem, és az új kor társadalmi szabadságának. Ez ifjú hévvel küzd; amaz megkérgesült erővel elszántan dacol.”¹⁴³

Richard Sennett tézise, miszerint a rendi társadalomban mindenki a saját társadalmi szerepének megfelelő szabályok szerint viselkedett a nyilvános térben, de ezek felszámolásával egyfajta légüres tér keletkezett, ahol még nem formálódtak ki az új viselkedési szabályok,¹⁴⁴ Füred esetében is helytálló. Schleicher Vera tömör összegzését idézve: „Az antistruktúrát a társadalmi kapcsolatok hierarchiájának felbomlása, a kiszakadás a hétköznapokból, a szabad cselekvés, a gazdasági érdektelenség, valamint a saját idő és tér használata jellemzi.”¹⁴⁵

E folyamatban kulcsszerepet vállalt a fürdő fenntartója, a bencés rend azzal, hogy szigorúan törekedett az üzleti alapú egyenlőség érvényesítésére, miközben a vendégsereg egy része képtelen volt maga mögött hagyni a rendi társadalom értékrendjét. Nem tudták, egyes esetekben nem is akarták levetkőzni azt. Az ütközés szinte kódolva volt, hiszen a tradicionális viselkedési formák határait szilárd cölöpök jelölték ki, amelyek azonban itt veszítettek szilárdságukból. Volt, aki tudatosan, volt, aki pusztán a genius locinak engedve, mégis többen feszegették e határokat. A fürdői légkör mind többeket ösztönzött erre, törekvésük pedig hol eredményre

¹⁴² Simmel 1994.

¹⁴³ R. 1868: 2.

¹⁴⁴ Sennett 1998: 34.

¹⁴⁵ Schleicher 2018: 141.

vezetett, hol kudarcot vallott. Ám az, hogy a polgári jogegyenlőség 1867-től állami szinten kanonizálódott, kétségkívül segítette e folyamatot, még ha egyik napról a másikra nem is lehetett maradéktalanul felszámolni a szívósan továbbélő hagyományokat, amelyek ott kísértettek a hétköznapiakban, a fürdőben és a fürdőn kívül egyaránt. De a válaszfalak lebontásához hozzájárultak a fürdők, ahol már korábban érvényesült az egyenlőség elve, amit a fürdőközönség zöme egy vagy több ütemmel lemaradva, fáziskéséssel követett. Egyet kell értenünk tehát Kiss Zsuzsanna megállapításával, miszerint a „fürdőhelyeken az 1860-as években [...] (még) nem történt meg a hagyományos társadalmi válaszfalak lebomlása, társadalmi-kulturális értelemben nem teljesedett ki a polgárivá válás”.¹⁴⁶

A források azt látszanak igazolni, hogy a kiteljesedés még ennél is későbbre tolódott. Kovács Ábel fürdőigazgató 1893-ban is célként, nem eredményként jelölte meg a fürdőhelyi egyenlőséget, vagyis a rendi eredetű, státuszokhoz kötött mintázatok még nem vesztek sokat erejükből: „[...] az immár a bizottság védelme alá helyezett balaton-füredi társadalmi életben a kasztszellemben nem szabad, hogy helye legyen s minden multság és élvezet az összes fürdővendégeket rang-, állás-, nemzetiség- és valláskülönbség nélkül kell, hogy illesse.”¹⁴⁷ A Trianon utáni idők neobarokk Magyarországon a folyamat íve megtört, hiszen a „legkevésbé kedvezett az antistruktúra teljes körű érvényesülésének az 1920-as, 30-as évek konzervatív és tekintélyelvű társadalomképe, amely időről időre átütött a demokratikus kísérletek szövetén”.¹⁴⁸ Ily módon ha a fürdőket, s így Balatonfüredet, nem is nevezhetjük a polgárosodás motorjának, hozzájárulásuk a modernizációs folyamathoz, a polgárosodáshoz kétségbevonhatatlan. Vitatkozni csak mértékén érdemes.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BéML)

IV.A.1.b. Békés Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, 1825–1826.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

H 13. 1848/1849. évi minisztérium levéltára. Belügyminisztérium. Országglátszati osztály, 6. kútfő Határkérdések/országhatár, megyei és kerületi határok, 1848 (1836).

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára (MNL TML)

XIII.2. Augusz család iratai, 1836.

XIII.9. Csapó család iratai, 1827.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Szombathely (MNL VaML)

XIII.18. Szentgyörgyi Horváth család levéltára, 1850–1851.

¹⁴⁶ Kiss 2012: 34.

¹⁴⁷ Balaton Füred. *Esztergom és Vidéke* 1893. július 16. 2.

¹⁴⁸ Schleicher 2018: 141.

- Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém (MNL VeML)
XII.IV.h. A Szent Benedek Rend tihanyi apátságának levéltára. Üdülőhelyi (balatonfüredi Savanyúvízre és fürdőre vonatkozó) iratok, 1847–1866.
- Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg (MNL ZML)
IV.1.b. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 1844.
- Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára, Pannonhalma (PBFL)
Aa. Acta archiabbatiae, 1865.
- Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont (PTE PEK) Történeti Gyűjtemények Osztálya (TGyO), Klimó Könyvtár (KK)
Kelemen József kanonok gyűjteménye (KJ), 1842–1852.

Balaton-Füredi Napló, 1861.

Egyenlőség, 1895–1904.

Életképek, 1845.

Esztergom és Vidéke, 1893.

Honderü, 1845–1847.

Pesti Napló, 1854.

Testvériség, 1888.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Antalfy Gyula 1984: *A reformkor Balatonja*. Budapest.
- Balázs Kovács Sándor 2016: „Pöstyénben sok nevezetes esmeretségeket tettem”. A tolnai köznemesség fürdője a reformkorban. In: Gaál Zsuzsanna – K. Németh András (szerk.): *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve XXXVIII*. Szekszárd, 403–465.
- Blahe Lujza 1920: *Életem naplója*. Budapest.
- Bourdieu, Pierre 1985: The Market of Symbolic Goods. *Poetics* (14.) 13–44. DOI: 10.1016/0304-422x(85)90003-8.
- Buza Péter (szerk.): 1994: *Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója*. Budapest.
- Frankenburg Adolf 1985: Az ágyak és szekrények alatt is turkáltak. In: Tóth Gyula (szerk.): *A föld megöszült*. I. kötet. (Magyar Századok.) Budapest, 109–140.
- Frazer, James G. 2005: *Az aranyág*. (Osiris Könyvtár. Antropológia.) Budapest.
- Garay János 1887: Füred. In: *Garay János összes munkái*. (Szerk. Ferenczy József.) V. kötet. Budapest, 295–302.
- Gerencsér Miklós 1997: *Újdonászi ódonosságok Veszprém Vármegyéről 1857–61-ből*. Pápa.
- Gerhard Péter 2010: A politika személyessége. *Budapesti Negyed* (68.) 2. 181–209.
- Gyáni Gábor 1999: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest.
- Gyarmati Enikő 2015: 1914 – a júliusi válság régi-új historiográfiai olvasatai az első világháború centenáriumán. *Századok* (149.) 3. 711–753.
- Haraszthy Samu 1843: Fürdői kalandok. I. Füred. *Magyar Életképek* (1.) 2. 104–113.
- Hasenfeld Manó 1885: *Gyógyhelyeink és ásványvizeink*. Budapest.

- Hasenfeld Oszkár 1899: *Bártfa gyógyfürdő. Szemle az 1898. évi fürdőidény fölött*. Budapest.
- Horváth Bálint 1848: *A Füredi-savanyúvíz s Balaton környéke*. Magyaróvár.
- Hudi József 1989: A balatoni fürdőkultúra a reformkorban. In: Bilkei Irén (szerk.): *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából, 1988*. (Zalai Gyűjtemény 28.) Zalaegerszeg, 109–135.
- Hudi József 2008: *A balatonfüredi színházak és színészet története (1831–1861)*. (Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai 42.) Balatonfüred.
- Hudi József (s. a. r.) 2012: *Voyta Adolf visszaemlékezései*. Pápa.
- Hudi József (s. a. r.) 2015: *Balatonfüredi panaszkönyv, 1836–1840*. (Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai 74.) Balatonfüred.
- Hudi József 2019: Véghely Dezső visszaemlékezései III. *Acta Papensia* (19.) 3–4. 309–378.
- Huszár Imre 1863: Balatoni saisonok. In: Balázs Sándor – Huszár Imre – Rózsaági Antal (szerk.): *Nayad. Fürdő-album*. Pest, 70–77.
- Jalsovics Aladár 1878: *A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei képekkel illusztrálva*. Budapest.
- Jalsovics Aladár 2008: *A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei képekkel illusztrálva*. (Szerk. Lichtneckert András.) Balatonfüred.
- Katona Csaba (szerk.) 2008a: *Écsy László fürdőigazgató naplói, 1850–1852, 1856*. (Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai 38.) Balatonfüred.
- Katona Csaba (szerk.) 2008b: „Füreden az idén először nékem hozatik szerenád...” *Slachta Etelka balatonfüredi naplója, 1841*. (Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai 37.) Balatonfüred.
- Katona Csaba 2008c: A szerencsejátékos haszonbérő és a „professionatus spielerek”. Egy pillantás a reformkori társadalom peremvidékére. *Acta Papensia* (8.) 1–2. 27–50.
- Katona Csaba 2009: A balatoni nyár – anno 1861. In: Paksy Zoltán (szerk.): *Zalai Történeti Tanulmányok 2009*. (Zalai Gyűjtemény 67.) Zalaegerszeg, 191–231.
- Katona Csaba 2012: „Hírességét az tette, hogy mindenki ismerte, minden valódi ok nélkül”. Adatok Bizay Mihály életéhez. *Bárka* (20.) 2. 88–92.
- Katona Csaba 2012–2017: Akik nem illettek egymáshoz: Charlotte Strachan és Zichy-Ferraris Manó házasságának tragikus története. *Moson Megyei Műhely* (14–20.) 83–102.
- Katona Csaba 2014: *Professionatus spielerek. Arcok és történetek Balatonfüred múltjából* (A Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai 71.) Balatonfüred.
- Katona Csaba 2016: *A magyar beau monde. Esszék és tanulmányok Balatonfüred múltjából*. (A Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai 76.) Balatonfüred.
- Katona Csaba 2019: „Mellyben mindenki, külömbség nélkül részülhet”. Zsidó fürdővendégek a balatonfüredi fürdőben a 19. században. In: Gecsényi Lajos – Fazekas Csaba (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből*. Budapest, 8–16.
- Katona Csaba 2020: Haza, szabadság, hullám, szerelem és Deák Ferenc: a Balaton-Füredi Napló (1861–1863). *Médiakutató* (31.) 3. 11–21.
- Kerényi Éva 2017: *Fürdőélet a 19. századi Gömörben*. Budapest.
- Kiss Zsuzsanna 2012: Hagyományos és modern kulturális határok. Zala megye nyilvános élete az 1860-as években. *Acta Sociologica* (5.) 1. 29–35. DOI 10.15170/AS.2012.5.1.3.

- Kiss Zsuzsanna 2020: *Az egyedüli tér. Társas élet és közélet Zala megyében a neoabszolutizmus korában.* (Compass. Társadalomtörténeti Tanulmányok 1.) Budapest.
- Klement Judit 2012: *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében.* (Talentum 15.) Budapest.
- Kósa László 1997: A fürdővendégek társadalmi összetétele a kiegyezéskori Magyarországon. In: Dusnoki-Draskovich József – Erdész Ádám (szerk.): *A hétköznapiok története.* (Kőrösök Vidéke 5.) Gyula, 76–108.
- Kósa László 1999: *Fürdőélet a Monarchiában.* Budapest.
- Kossuth Lajos 1842: Caledoscop. V. Balaton-Füred. *Pesti Hírlap* 1842. július 7. 557–558.
- Kovács Emőke 2013: *A régi idők Balatonja. Egy különös táj különös története.* Budapest.
- Krúdy Gyula 1971: Fürdővendégek névsora. In: Krúdy Gyula: *Vadszőlő.* Budapest, 62–64.
- Lichtneckert András 1990: *A balatonfüredi-csopaki borvidék története.* Veszprém.
- Lichtneckert András (s. a. r.) 2008: *Écsy László fürdőigazgató naplója, 1863–1892.* (Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai 41.) Balatonfüred.
- Lichtneckert András 2010: A balatonfüredi fürdőbizottság létrejötte és működése. In: Lichtneckert András: *A balatonfüredi fürdőbizottság üléseinek jegyzőkönyvei, 1855–1917.* (Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai 58.) Balatonfüred, 5–40.
- Lichtneckert András 2013: *A balatonfüredi savanyúvíz gyógyfürdő története az alapítástól az államosításig, 1702–1949.* Balatonfüred.
- Mangold Henrik 1876: Balaton-Füred gyógyhatályainak és gyógyhelyi viszonyainak rövid rajza. In: Bátorfi Lajos (szerk.): *Adatok Zalamegye történetéhez.* I. kötet. Nagykánizsa, 289–310.
- Marczali Henrik 2000: *Emlékeim.* (Szerk. Sebes Katalin.) Budapest.
- Mikszáth Kálmán 2015: A leghíresebb magyar fürdő. *Irodalmi Magazin* (3.) 1. 21.
- N. N. 2018: Aprónyomtatványok a 19. századi Balatonfüred életéből. *TGYO Blog.* <https://tgyoblog.wordpress.com/2018/07/19/apronyomtatványok-a-19-szazadi-balatonfured-eletebol/> – utolsó letöltés: 2021. január 18.
- Nagy Anita 2020: „Szépen várjuk a fényes fürdővendég-koszorút”. Écsy László füredi fürdőigazgató 1854-es naplója. *MúzeumCafé* (14.) 3. 177.
- Orzovszky Károly 1857: *Orvosi jelentés 1856-ki Balaton-Füredi fürdő-évszokról.* Pest.
- Petneki Áron 1982: A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. In: Borza Tibor – Dr. Rózsa Miklós – Dr. Draveczy Balázs (szerk.): *A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve 1982.* Budapest, 146–169.
- Petneki Áron 1991: Múzsák szabadságon. Az idő múltatásának kultúrtörténete a magyarországi fürdőhelyeken (1815–1848). *Helikon* (37.) 1–2. 240–249.
- Petneki Áron 1995: A füredi fürdővendég. *Rubicon* (6.) 1–2. 31.
- R. György 1868: Balatonfüredi levelek IV. *Nyír* 1868. október 3. 2.
- Radnai Dániel Szabolcs 2018: Turizmus és nemzetépítés összefüggései Eötvös Károly balatoni utazásiban. *Irodalomismeret* (26.) 3. 53–74.
- Rudnay Józsefné Veres Szilárda é. n.: *Emlékeim, 1847–1917.* Budapest.
- Saly Noémi 2016: Morzsák a balatoni gasztrokultúrából. *Somogy* (44.) 3. 70–76.
- Schleicher Vera 2018: *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között.* Budapest.

- Schumpeter, Joseph 1982: A vállalkozó. In: Lengyel György (összeáll.): *A vállalkozó. Történeti gazdaságsszociológiai válogatás.* (Szociológiai füzetek 28.) Budapest, 29–59.
- Schweitzer Gábor 2019: „... itt mindenki izraelita”? A zsidók és a békeidő fürdője. In: Lichtmann Tamás (összeáll.): *Az Ungvári. Tanár és tudós.* Budapest, 34–56.
- Sennett, Richard 1998: *A közéleti ember bukása.* Budapest.
- Simmel, Georg 1994: Bridge and Door. *Theory, Culture & Society* (11.) 5–10. DOI: 10.1177/026327694011001002.
- Sombart, Werner 1998: A kapitalizmus természete és létrejötte. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája.* Budapest, 49–61.
- Szekfű Gyula 1920: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* Budapest.
- Takáts József 2007: Genus Migrans: a turizmus kulturális azonosítása egy 1897-es szövegben. In: Takáts József: *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok.* Budapest, 254–266.
- Tarczy Lajos 1836: Füredi emlékezetek. Naplóból. *Rajzolatok a Társasélet és Divatvilágból* 1836. szeptember 7. 572–575.
- Tóth Árpád 2005: Önszervező polgárok. *A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban.* (A Múlt Ösvényén.) Budapest.
- Weber, Max 1995: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Budapest.

Törő Balázs

Befogadott turizmus?

Formálódó terek, közelítő felek Balatonakali nyaraló-kultúrájának korai időszakában

Több Balaton-parti település arculatát a helyi lakosság „szövetkezetedett”¹ paraszti kultúrájának, illetve a nyaralók hozta életmódigényeknek a találkozása formálta, alakította az 1960-as, 1970-es években. Jelen tanulmányban azt a – részben irányító, részben alkalmazkodó – mechanizmust kísérel meg bemutatni, amellyel a vizsgálat helyszínéül szolgáló település, Balatonakali vezetése a turizmus jelentette kihívásokra reagált. Munkám során kiemelt figyelmet fordítok annak megválaszolására, hogy a jogszabályi szinten szigorúan meghatározott és títustervek mentén elképzelt nyaralóépületek az ajánlottakhoz képest valójában milyen formában, illetve módszerrel épültek fel, és váltak tulajdonosaik „második otthonává”.² Érdekel továbbá, hogy a helyiek és a nyaralók milyen kölcsönhatások mentén formálták egymás életét, kiemelt figyelmet szentelve az együttműködés máig jellemző típusainak.

Egyetértve Valuch Tiborral, „nehéz feladat egy olyan korszak társadalmának a történetéről írni, ami sokak számára a közelmúltat, a megélt élet hétköznapjait, a személyes múltat is jelenti”. Valuch szerint törekedni kell arra, hogy a történetiség és a jelenidejűség elveit párhuzamosan, egymást kiegészítve alkalmazzuk.³ Kutatásom során e kettősséget tartottam szem előtt: a vizsgálat tárgyából következően legfőbb módszeremnek az interjúkészítést választottam. A beszélgetések során bizonyos témáknál (kapcsolatok, konfliktusok) nem kizárólag a középpontba állított hatvanas–hetvenes évek jellemzői, hanem a napjainkig ívelő folyamatok érdekeltek. Terepmunkám során törekedtem arra, hogy olyan „első generációs” üdülőtulajdonosokkal – vagy azok közvetlen élményekkel rendelkező gyermekeivel – vegyem fel a kapcsolatot, akik maguk építették azokat a nyaralókat, ahol azóta is szabadidejüket töltik.⁴

¹ Valuch 2003: 134.

² A skandináv turizmusantropológia köréből származnak az általam felhasznált szakmunkák, melyek az üdülőkhöz, második otthonokhoz (az angol *second home* vagy a finn *mökki*) kapcsolódó kultúrák aspektusait vizsgálták (Löfgren 1999; Wahlström 2008). Magyar vonatkozásban Schleicher Vera a Balatonnál zajló kulturális kölcsönhatásokról írt műve számít irányadónak, Németh Szandra munkája pedig – a vizsgált jelenség hasonlósága okán – a módszerek és eredmények egyeztetésére, összehasonlítására ad lehetőséget (Németh 2016; Schleicher 2018).

³ Valuch 2001: 11, 13.

⁴ A cikkhez felhasznált interjúk nagy részét a 2012-ben megvédett *Balatonakali nyaralótelepeinek vizsgálata* című szakdolgozatom kapcsán készítettem, melyeket a *Második otthonok a Balaton partján*, illetve *Az akali nyaralókultúra alapítói* című cikkeimben is felhasználtam (Törő 2016,

A történeti szempontot a községre vonatkozó levéltári iratanyag feldolgozása jelenti, amit azért véltem alkalmazhatónak, mert érdekelt, hogy a visszaemlékezők elbeszéléseit ezek a dokumentumok mennyiben képesek alátámasztani vagy megcáfolni.⁵ Főként olyan forrástípusok érdekeltek, melyekből tájékozódhattam Balatonakali üdülőtérületté nyilvánításának korszakáról és mindennek a falu életére gyakorolt hatásáról. Ezekben gyakran személyes narratívák mentén tárul fel a település lakossága⁶ és a nyaralók közti kapcsolatok alakulása, minősége. Adatközlőim családi iratanyagának vizsgálata tovább mélyítette a (korabeli fényképek által remekül illusztrált) jelenség értelmezési lehetőségeit.

„ABESSZÍNIA” TÖRTÉNETE

Schleicher Vera szavaival élve:

„[A] közvélemény az 1930-as évekre egységesen turisztikai régiónak tekintette a Balaton térségét. A turizmusból (változatos okok miatt) kimaradó települések jelentősen rontották ezt az egységesnek feltételezett, illetve megálmodott összképet, ami az idegenforgalmi kiadványokban és a sajtóban rendszeresen eredményezett rosszalló megjegyzéseket. Ekkor kapta elhagyatottsága miatt az Abesszínia címkét az Aszófő és Zánka közötti terület [köztük Akali is], amelynek egyetlen méltányolható turisztikai objektuma a balatonudvari határában fekvő Antal-telep [a későbbi Kiliántelep, 1990-től Fövenyes] volt.”⁷

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a korabeli leírásokat kiegészítve a fellelhető levéltári forrásokkal, Akali kapcsán árnyaljam az 1960-as éveket megelőző, tehát „a nyaralók előtti” korszak helyi turizmusát, rávilágítva ebbéli megkérdészettségének lehetséges okaira.⁸ Úgy vélem, mindennek bemutatásával érthetőbbé válnak azok a folyamatok, melyek a turizmus hatvanas évekbeli tömeges megjelenésekor jellemezték a települést.

2020). Mindezek értelmezése – további interjúk felhasználása mellett – a jelen tanulmányban feltett kérdések szerint történt.

⁵ Vö. Balogh–Fülemile 2008: 362.

⁶ A képviselő-testületi jegyzőkönyvekből elsősorban a település vezetésének véleménye ismerhető meg, ám esetenként az ülésen jelen lévő falusiak hozzászólásaival is találkozunk. A jegyzőkönyvekben számottevő különbség nem fedezhető fel a falu lakossága és a faluvezetők véleménye között.

⁷ Schleicher 2018: 121.

⁸ Eötvös Károly leírásában találkozhatunk először a Zánka és Akali közt található parasztfürdőhely, Vérkút említésével. Vajkai Aurél terepkutatása idején a környék lakói már gyakorlatilag semmit nem tudtak a forrásvíz egykori jelentőségéről. Eötvös 1982: 295–296; Vajkai 1955: 76–107. Ugyan már a 19–20. század fordulóján állt két fürdőkabin a parton, a vidékiek előtt még felfedezetlennek számított a település. Sági 2019: 83–84. A két világháború közti időszakban a vonatkozó irodalmak a települést a szerény igényű nyaralók számára ajánlják. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1937: 37; Frank–Kunszt–Rausch (szerk.) 1932: 23.

A Balatoni Szövetség népszerű, Balaton című „zsebkalauzának” 1929-es kiadásában az Akaliról írtak túlzónak tűnhetnek („1-2 szobás lakásokban 20-25 családot befogad”), mindenesetre az idézet bizonyítja, hogy a falusi szobakiadás gyakorlata létezett a településen.⁹

Akali község képviselő-testületének 1931. július 26-i ülésén Papp Aladár körjegyző előterjesztette a gyógyfürdőkről (300/1931. számú), valamint a balatoni gyógy- és üdülőhelyek tárgyában (2820/1931. számú) kiadott kormányrendeletet, mely utóbbi 1.§-a szerint az érdekelt községek véleményére is kíváncsi volt a kormányzat. Minderre reagálva a képviselő-testület kimondta, hogy tekintettel arra, miszerint a település nagyjából hét kilométernyi partszakaszából mindössze a település alatti 300 méter nem az egykori földbirtokos Kegyes Tanítórend tulajdona – és ennek birtokviszonyairól is viták zajlanak –, a település üdülőfejlesztésével lehetetlenség bármit is kezdeni. A helyzet helyszíni rendezésében az akaliak a nagy tekintélyű Balatoni Intéző Bizottság (BIB) közbenjárását remélték. Addig, amíg a „jelen helyzet áll fenn”, és a fürdőzőhely kialakítása nem valósul meg (bár érezhetően ez lett volna a testület célja), szó sem lehetett az üdülőhelyre válásról.¹⁰

A következő évben ismét napirendre került a közösséget érezhetően egyre jobban foglalkoztató kérdés, ám az akali elöljáróság véleménye nem változott. Mindazonáltal 1932-ben nem a birtokjogok rendezetlenségét, hanem azt a „képtelenséget” látták az üdülőhelyé válás gátjának, ami egyébiránt még több évtizedig meghatározó maradt a település Balaton-használatában: „Az a hely, ahol a sertések, szarvasmarhák együtt úsznak, isznak és fürödnek a [fürdőzésre] vállalkozó személyekkel, képtelenség, hogy üdülőhely legyen.”¹¹

1935-ben végre pont került a község és a Kegyes Tanítórend közti, a part-használatot érintő viták végére, és kijelölésre kerültek az egymástól tüske-, később élősövénnel elválasztott állatitató és -úszató helyek, valamint a szabadfürdő.¹² E rendezés hatására a következő évben már fürdőbódék várták az akali strandra érkező kikapcsolódni vágyókat.¹³ A faluban magánházaknál nyílt lehetőség az elszállásolásra. A budapesti származású Kadlicskó család nyaranta parasztházának egyik szobáját adta ki, egy hónapra öt pengőért.¹⁴ Ez a summa az 1936-os üdülőhelyi adódíjakhoz képest nem kecsegtetett nagy bevétellel. 1938-ban az alábbiak szerint csökkentette is a település vezetése az üdülőhelyi hozzájárulás összegét: a Balaton használatáért a helybelieknek kabinonként kétszázötven, a vidékieknek ötszáz fillért kellett fizetniük. Akik fizetővendéget tartottak, annyszor kétszázötven fillért fizettek, ahány családot fogadtak. A befolyt díjak kizárólag

⁹ Cséplő (szerk.) 1929: 47.

¹⁰ MNL VeML V.303.b.bb. Balatoni üdülőhelyekre vonatkozó rendelkezések, 1931. július 26.

¹¹ MNL VeML V.303.b.bb. Képviselő-testületi határozat, 1932. június 12.

¹² MNL VeML V.303.b.aa. Képviselő-testületi jegyzőkönyv helyszíni tárgyalásról, 1935. június 27.

¹³ Hudák 1996: 166.

¹⁴ Interjú Hudák Józsefnével.

üdülőfejlesztési célokra voltak felhasználhatók. A Balaton-part szabadfürdői részének fásítását, illetve ott illemhely kialakítását a községi elöljáróság elsőrendű feladatnak jelölte meg.¹⁵

Akali az államosításig a Magyar Kegyes Tanítórend birtokában lévő mernyei uradalom dörgicsei kerületének a része volt, s az adatközlők elmondásából kiderül, hogy nyaranta Veszprémből több idősebb piarista érkezett a településre pihenés céljából, a rendeltetése szerint az 1880-as évek elejétől kezdve a rendszőlő- és borágazatának központjaként funkcionáló Pántlika-kastély vendégszobáiba. A községi iratokból kitűnik, hogy az 1945 után gazdtalanul maradt hatalmas épület több szervezet látókörébe is bekerült, ám végül a belügyminisztériumi tisztviselőknek, illetve a ceglédi egészségügyi szakszervezetnek¹⁶ sem sikerült üdülőként megszerezni az ingatlant, hanem az állami gazdaság részeként az továbbra is mezőgazdasági célokat szolgált, valamint munkásszállóként funkcionált.

Az 1940-es években elenyésző mértékben ugyan, de szaporodott azoknak az Akaliban „szerény igényűen” nyaralóknak a száma, akik saját maguk számára vikendházat építettek vagy parasztházat vásároltak nyaralás céljára.¹⁷ Az MNL Veszprém Megyei Levéltára vonatkozó iratcsomói¹⁸ az egyik ilyen nyaralóépület Balatoni Építésügyi Igazgatóság által elfogadott alaprajzi tervét és látványrajzát, valamint az építési engedélyt is megőrizték. Nagy József rákospalotai főorvos – bővítésekkel ugyan, de azóta is álló – ingatlanja a Tóth Kálmán, Padányi Gulyás Jenő és Nászay Miklós által megfogalmazott, a BIB támogatásával megjelent építészeti program, a „balatoni stílus” képviselője, náddal fedett tetejével, nyitott tornáccal.¹⁹

1949-ben az Országos Fürdőügyi Igazgatóságnak a strandfürdők bejelentését kérő levelére a település vezetése azt nyilatkozta, hogy nem rendelkezik ilyen-nel – azzal a kiegészítéssel, hogy az igazságügyi tisztviselők üdülője²⁰ kezelésében működik egy strand. Levéltári forrásaink adósak maradnak annak dokumentálásával, hogy a település harmincas években létrehozott szabadfürdője miért szűnt

¹⁵ MNL VeML V.303.b.aa. Képviselő-testületi szabályrendelet a Balaton-part használatáról, 1938. január 26.

¹⁶ MNL VeML V.303.b.bb. 25/1946. Levél 1946-ból.

¹⁷ A fővárosból érkező Képesy család a megvásárolt parasztházat lebontva, egy a korábbihoz hasonló nyaralót emelt. Interjú Hudák Józsefnével.

¹⁸ MNL VeML V.303.b.bb. 860/1949. Az Országos Földhivatal határozata, 1949. május 2.

¹⁹ Schleicher 2018: 282–283.

²⁰ Az épület történetéről Gáti Tibor leveléből (Hudák Józsefné tulajdonában) értesülünk, aki 14 éves koráig, 1921 és 1929 között élt a településen, édesapjának – Geisler Józsefnek – a piarista uradalomban töltött gazdatiszti szolgálata idején. A levelet Gáti 1985-ben írta a község akkori plébánosának, Sallai Lászlónak, hogy a falu történetét kutató Steixner István munkáját segítse. A villát az 1910–1920-as években egy Pecsornyik nevű tábornok építtette. Az épületet tőle örökölte Molnárffy Béla huszárezredek, akit Gáti személyesen ismert. Molnárffy nyaralóteleppé kívánta fejleszteni az épületegyüttest, ám ehelyett súlyosan eladósodott, az épületet elárverezték, amelyet az igazságügyi tisztviselők szereztek meg. Az üdülő első említése a *Balatoni Kurír* 1935. október 9-i számában olvasható. Schleicher 2018: 122–123.

1. kép. A Pántlika-kastély a 20. század első felében (magántulajdon)

meg, vagy az mi módon került az üdülő tulajdonába. Feltételezhető, hogy ennek háttérében a II. világháború miatt elapadó források állhattak.²¹

Több interjúalanyom is kiemelte az igazságügyi tisztviselők üdülőjében nyaranta – a negyvenes évek végén és az ötvenes években – zajló élénk kulturális életet: az üdülő vezetője rendezvényeket, tánccmulatságot szervezett, és kuglipálya is épült. A falusi fiatalok alig várták a nyarakat, hogy ezeken a döntően a fiataltságot megmozgató eseményeken hétről hétre részt vehessenek. Ezek – több beszélgetőtársam vélekedése szerint is – az első olyan alkalmak voltak, ahol a helyi fiatalok a náluk nyaraló városi társaikkal szorosabb kapcsolatot létesíthettek, lehetőséget teremtve bizonyos viselkedési és egyéb szokások kölcsönös cseréjére.²²

Az erre az évtizedre vonatkozó adatokat egy ritkán alkalmazott forrástípus, a községről készült légi felvételek²³ elemzésének a lehetősége is színesítette. Ezekből kiderül, hogy az 1949-ben „balatoni stílusban” épült Nagy-féle víkendházat a következő évtizedben csak néhány nyaralóépület követte, azok is a község keleti szélén épültek. A nyaralóépületek száma az ötvenes években is még tíz alatt maradt, nem számolva azon néhány épületet, melyek az egyutcás falu jól lehatárolható struktúrájában helyezkedtek el. Interjúalanyaim egyike szerint az ötvenes évek két-három nyaralója – melyek a falutól keletre fekvő, később Levendulás

²¹ MNL VeML V.303.a.bb. 518/1949. Bejelentés, 1949. március 18.

²² Interjú Hudák Józsefnevel; interjú Horváth Péterrel.

²³ HM Zrínyi Nonprofit Kft. 1950–62/109., illetve <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/937590651-5566> 1959. szeptember 15. – utolsó letöltés: 2021. január 9.

nyaralótelepnek nevezett terület faluhoz közeli peremén épültek fel – mind az 1956 után a községbe került pilótákhoz köthető.²⁴

A fentiekből látható, hogy a falu vezetésében megérett az elhatározás, hogy a nyaralókultúrának – amely vélhetően a falu modernizációját is felgyorsította volna – ajtót nyissanak, ám az egymást erősítő különféle „körülmények” mindezt meggátolták. A kedvezőtlen birtokviszonyok, a piaristák üdülőfejlesztés terén tanúsított passzivitása, valamint a II. világháború is a gátló tényezők közé sorolhatók, és az ötvenes évek²⁵ sem hoztak pezsgést a település nyaralókultúrájába.

ÉRVEK ÉS ELLENÉRVEK, AVAGY EGY BALATONI KÖZSÉG ÜDÜLŐTELEPÜLÉSSÉ FEJLŐDÉSE

Az 1960-as évek elején tehát még a nyaralótelepek kialakítása előtt járunk. Az üdülőközönséget ekkor a négy kisebb tóparti kemping, a „Kisfenyves” területén lévő három úttörőtábor, illetve a kisszámú, nyaralóépülettel rendelkező vagy a faluban házat, szobát bérlő nyaralók adták.²⁶ A község akkori körorvosa – Józsa Tivadar – 1962. évi beszámolójában kérte a falu lakosságát, „hogymár most kezdjék meg az apró állatok elszoktatását a tilos területekről”, annál is inkább, mert ez nemcsak a törvény betartása miatt fontos, hanem egyben a gyermeküdülő gondnokának és vezetőinek minden évben megfogalmazott kérése is.²⁷ Ezt a tanács több ízben is a lakosság tudomására hozta,²⁸ gyakorlatilag az egész évtized során hangsúlyozva ennek jelentőségét az üdülőhellyé válás szempontjából. Józsa doktor úgy vélte, a falunak az egészségügyi kultúra terén még van hova fejlődnie, hiszen egy üdülőhelyi községgel szemben az elvárt normák szigorúbbak, úgyhogy a megkezdett és szépen alakuló tisztasági és rendezési munkát tovább kell folytatni.²⁹ A vegyesbolt zavartalan áruellátásának bonyolítása a nyári megnövekedett forgalomban a boltvezetőtől komoly felkészülést, szervezést igényelt, főként a legkeresettebb termékek, a kenyér, vaj, sör, töltelékáru, illetve a zöldségek biztosítása terén.³⁰

1962-ben zajlott a településtől keletre fekvő, már említett – a negyvenes–ötvenes években épült –, néhány épületből álló „üdülőtelep” villanyhálózat-bővítése,

²⁴ Két beszélgetőtársam is említette, hogy az ötvenes évek második felében mint nyaralótulajdonos, több repülőgéppilóta is a településre került, ennek miérettje egyikőjük sem tudott válasszolni. Interjú Hudák Józsefnél; interjú Vizoli Veronikával.

²⁵ Az évtized második felében évről évre sikerült apró lépéseket tenni a strand fejlesztése terén: hintákat, padokat helyeztek el, röplabdapálya épült. „Minden erőnkkel azon kell lennünk, hogy széppé tudjuk tenni községünk területén elterülő Balaton partot” – vélekedett Takács Imre VB-elnök. MNL VeML XXIII.726.a. 22. Tanács VB-ülés, 1959. június 29.

²⁶ MNL VeML XXIII.726.a. 13. Hámos Gyuláné üdülőhelyi előadó beszámolója, 1965 (dátum nélkül).

²⁷ MNL VeML XXIII.726.a. 10. 1962 (dátum nélkül).

²⁸ MNL VeML XXIII.726.a. 9. 20/1961. számú tanácshatározat.

²⁹ MNL VeML XXIII.726.a. 10. 1962 (dátum nélkül).

³⁰ MNL VeML XXIII.726.a. 9. Beszámoló az 1961. augusztus 18-i tanácsülésre.

részben társadalmi munkában. A balatonkenesei tévesz parkosítási brigádja végezte a strand és a sétány felújítási munkálatait. A tanács a strandot egy hinta felszerelésével, valamint – ügyelve a tisztasági elvárások betartására – tíz szemétkosár vásárlásával komfortosította.³¹

1963 fordulópont Akali történetében, mivel „a község üdülőhellyé lett nyilvánítva”.³² Az ennek kapcsán alkotott 1963/1–2. számú, az állattartás korlátozására irányuló tanácsrendeleteket – például a kacsák, libák április 15-től szeptember 30-ig kerített helyen történő tartása – több, a településen vezető tisztséget betöltő személy sem látta betarthatónak, mivel úgy vélték, a libák tartása tolluk miatt elengedhetetlen, őrzésük folyamatos megoldását ugyanakkor kivitelezhetetlennek tartották.³³ A kérdés kapcsán viták zajlottak, melyek következtében a községi tanács némileg módosította rendeleteit.³⁴

A község több „falusias jellemzőjének” – poros főutca, gyepűkerítések stb. – megszüntetésében a település vezetését a megyei tanácson keresztül a Balatoni Intéző Bizottság is támogatta.³⁵

Az 1963. májusi tanácsülési jegyzőkönyvben olvashatjuk, hogy újabb strand-fejlesztés³⁶ zajlott, amelynek keretében a fürdőkabintokat csinosították, előre gyártott öltözőfülkéket helyeztek el, illetve virágokkal díszítették a strand területét. A fürdőidény a tervek szerint az időjárás alakulásának függvényében június 1-jén vagy 15-én vette volna kezdetét, a strand megnyitásával és a csónakkal rendelkező mentőszolgálat működésének megkezdésével.³⁷ Az üdülőhelyi előadói pozícióban ténykedő személyt a szomszédos Balatonudvari tanácsa foglalkoztatta, de praxisából két napot Akali fejlesztésének szentelt. Major Mária üdülőhelyi előadó 1964. évi bemutatkozó levelében hangsúlyozta a folyamatos fejlesztés szükségességét,

³¹ MNL VeML XXIII.726.a. 10. Horák István VB-elnök beszámolója, 1962. július 3.

³² MNL VeML XXIII.726.a. 11. 10/1963. számú tanácshatározat. A *Veszprémi Napló* települést bemutató cikkében szintén olvasható, hogy 1963-ban gyógy- és üdülőhellyé nyilvánították a falut. Nemesbüki András: Balatonakali. *Veszprémi Napló* 1968. április 26. 4.

³³ MNL VeML XXIII.726.a. 11. 1963. április 12-i tanácsülés II. napirend, Szabó Kálmán tanács- tag és Steixner István iskolaigazgató hozzászólása.

³⁴ „Balatonakali Község Tanácsa az 1/1963. számú tanácsrendelet módosítását rendeli el az alábbiak szerint: 4.§ 1. bekezdés helyébe a következő lép: Balatonakali területén magánháznaknál szárnyasállatot tartani egész évben csak zárt udvarban szabad. 4.§ 4. bekezdés: szarvasmarhákat és disznókat a csordánál való kihajtásnál a tulajdonos köteles a Zsidóközbe kihajtani, ahol a pásztor az állatokat átveszi. Kihajtás közben a tulajdonos köteles ügyelni arra, hogy a létesítményekben az állatok kárt ne okozzanak. Az állatok behajtása idején a tulajdonos köteles az állatait az utcán várni, hogy azok elkóborolva kárt ne tehessenek.” MNL VeML XXIII.726.a. 11. 58/1963. számú tanácshatározat.

³⁵ MNL VeML XXIII.726.a. 11. Beszámoló a Hazafias Népfrent 1962. évi munkájáról, 1963. április 12. Az eredetileg 1931-ben alakult, majd megszüntetett BIB-et a balatoni fejlesztési feladatok koordinálására szervezték újjá 1957-ben. Wettstein 2018: 38.

³⁶ A strand szabadstrandként működött: MNL VeML XXIII.726.a. 11. Beszámoló a fürdőidényre történő felkészülésről, 1963. május 15.

³⁷ MNL VeML XXIII.726.a. 11. Beszámoló a fürdőidényre történő felkészülésről, 1963. május 15.

hozzátéve, hogy a strand fejlesztése az évenkénti bővítéssel vagy a strand mólója deszkáinak cseréjével jónak mondható.³⁸

A tanács végrehajtó bizottsága (VB) által megfogalmazott cél az volt, hogy a település a környék legkedveltebb üdülőhelyévé váljon, amihez úgy gondolták, sokat tehet hozzá – hiszen forrásokhoz juttatja a falut –, ha a BIB-bel minél jobb viszonyt alakítanak ki. Hoffmann Klára üdülőhelyi előadó erre a célra is hivatkozott, amikor arra kérte „a VB vezetőit, hogy hassanak oda, hogy lehetetlenné válhasson az, hogy egyes lakástulajdonosok szinte meg nem engedhető összegért adnak ki a nyári időnyben szobát. Ez elsősorban az üdülőközség hírnevét rontja.”³⁹

A falu vezetésének gondolkodásában egyfajta „csak azért is” szemlélet is megragadható volt, ami sértettségből táplálkozó tettvágyvá alakult a források alapján. Ez a sértettség az olyan kiszólásokból rajzolódik ki, mint amilyen Bolla Lajos tanácsnok hozzászólása volt az 1968. május 20-i tanácsülésen. Egy újságcikkre hivatkozott, amelyben az állt, hogy Akali a „Balaton Szaharája”⁴⁰ – és emellett érvelt, hogy időszerű lenne egy „oázis”, a vezetékes vízellátás kialakítása.⁴¹ Ezenkívül persze az sem zárható ki, hogy egyesekben a jó negyedszázaddal azelőtt a falura „aggatott”, ugyancsak kevésbé hízelgő „Abesszínia” ragadványnév is élénken munkálta az önképet.

A minél hatékonyabb működés érdekében a tanácstagokból külön üdülőhelyi bizottság alakult 1968-ban, amelynek az üdülőhelyi előadó munkájának támogatása, egyben ellenőrzése tartozott a feladatai közé.⁴² A mindenkori előadó feladata az üdülődíjak beszédésén túl – ami egyaránt terhelte a szobát kiadó helyi lakosokat, valamint a víkendház-tulajdonosokat – az üdülési feltételek javítása és az erre vonatkozó lépések kidolgozása volt. A tanács VB 1965. júliusi ülésén például kifogásolták a tanácstagok, hogy a magánházaknál nagyon magas áron adják ki a szobát a nyaralóknak. Úgy gondolták, ez rontja a falu híret és elriasztja az üdülőket.⁴³

Az első nyaralótelep (Levendulás nyaralótelep) kialakításának gondolatáról az 1963. novemberi tanácsülési jegyzőkönyv tanúskodik. Ekkor már megfogalmazódott a később megvalósult észak–déli utcahálózat terve, illetve a telkek méretének ügye is napirendre került, ugyanis volt olyan gondolat, amely szerint a túl nagy és drága parcellák a kispénzű nyaralni szándékozókat meggátolják a telekvásárlásban.⁴⁴ Levendulásnak a falutól keletre lévő, enyhe lejtésű, Balatonra lefutó domboldalt nevezték, ahol az állami gazdaság nagy kiterjedésű levenduláltetvény helyezkedett el.

³⁸ MNL VeML XXIII.726.a. 12. Major Mária bemutatkozó levele a tanácsülés számára, 1964. május 25.

³⁹ MNL VeML XXIII.726.a. 11. Beszámoló a fürdőidényre történő felkészülésről, 1963. május 15.

⁴⁰ Nemesbüki András: Balatonakali. *Veszprémi Napló* 1968. április 26. 4.

⁴¹ MNL VeML XXIII.726.a. 16. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1968. május 20.

⁴² MNL VeML XXIII.726.a. 16. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1968. május 20.

⁴³ MNL VeML XXIII.726.a. 13. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1965. június 20.

⁴⁴ MNL VeML XXIII.726.a. 11. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1963. november 15.

Wettstein Domonkos a nyaralótelepek kialakulási helye kapcsán az alábbi megállapítást teszi: „A vízparti ösközségek topográfiaihoz illeszkedő szerkezetét folytatták az üdülőterületek is, mint például Almádiiban, Csopakon vagy Akaliban.”⁴⁵ Csakugyan, a kevés, ténylegesen a vízpartra települt Balaton-parti település közé tartozó Akali esetében a hagyományos falumagtól előbb keletre (Levendulás), majd nyugatra (Csordás úti más néven Kuti réti) létesült nyaralótelep is a Balaton-parttal párhuzamosan épült ki.⁴⁶

A falunak a Levendulás parcellázási munkáinak elvégzéséhez nem volt elég fedezete, így OTP-hitel felvételére szorultak.⁴⁷ A tervek 43 hektár területen 120 telek kialakítására vonatkoztak.⁴⁸ A tanácsstagok körében hamarosan viták alakultak ki a tervekkel kapcsolatban. Többen nem helyeselték a csoportos telkek kimérését, hiszen – mint érveltek – a vendégek a város zsúfoltságából nem azért érkeznek a községbe, hogy itt is hasonló körülmények fogadják őket.⁴⁹

A csoportos telkek terve végül csak részben valósult meg, mivel az üdülőterületi épületek egyharmad-kétharmad arányban egyedi és csoportos (iker-) beépítésűek lettek. A nyaralótelkek értékesítése az OTP-n keresztül történt, ami a különböző városokból érkező nyaralótulajdonosok számára előnyös volt, hiszen a vásárlást az adott település OTP-fiókján keresztül bonyolíthatták le. Az OTP-hez befolyt vételár 50%-a került a település kasszájába, amit a további fejlesztésekbe kívántak visszaforgatni.⁵⁰

A Levendulás hosszadalmas, a pontatlanságok miatt több ízben is javításra szoruló⁵¹ parcellázása 1966-ban vette kezdetét,⁵² két ütemben zajlott, teljes kivitelezése, illetve út- és villanyhálózata végül 1969-ben készült el. A telkek értékesítése folyamatos volt, 1967-ben harminc nyaralóépületről számolt be a VB elnöke,⁵³ 1969-ből már negyven gazdára talált telekről értesülünk,⁵⁴ az igénylők sora pedig szinte „végtelen” volt.⁵⁵ Az üdülőtelepen az egyeztetési huzavonák után végül kétszázhatvan házhely kisajátítási és tervezési költségeire vett fel a tanács az OTP-től 600 000 forint kölcsönt.⁵⁶

⁴⁵ Wettstein 2018: 28.

⁴⁶ Részletesebben: Törő 2016: 238.

⁴⁷ Ez az összeg 100 000 Ft volt, amit a telekértékesítésekből többszörösen visszanyert a falu, hiszen a Levendulás területének felparcellázásából 3 millió forint bevétele származott. MNL VeML XXIII.726.a. 13. 40/1965. számú tanácshatározat, 1965. június 3.

⁴⁸ A balatoni települések egységes rendezését és fejlesztését az 1957-ben kiadott Balatonkörnyék Regionális Terve, valamint az 1959-ben elkészült Balatoni Építésügyi Szabályzat határozták meg. Wettstein 2018: 74.

⁴⁹ MNL VeML XXIII.726.a. 13. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1965. szeptember 10.

⁵⁰ MNL VeML XXIII.726.a. 17. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1969. május 12.

⁵¹ MNL VeML XXIII.726.a. 15. Beszámoló a községi tanács ülésére, 1967. szeptember 15.

⁵² MNL VeML XXIII.726.a. 14. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1966. május 16.

⁵³ MNL VeML XXIII.726.a. 15. Bóka István beszámolója az üdülőhelyi feladatok előkészítéséről, 1967. május 12.

⁵⁴ MNL VeML XXIII.726.a. 17. Bóka István VB-elnök beszámolója, 1969. január 3.

⁵⁵ MNL VeML XXIII.726.a. 14. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1966. január 8.

⁵⁶ MNL VeML XXIII.726.a. 15. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1967. május 12.

Mindezzel párhuzamosan zajlott a falu idegenforgalmi infrastruktúrájának fejlesztése is. Mind a strandon, mind a parti sétányon több ezer köbméternyi homokot használtak fel a part feltöltéséhez, amit elsősorban a kagylók elszaporodása – és a fürdőzők lábának rendszeres sebesülése – indokolt.⁵⁷

A falu nyugati peremén lévő Csordás úti dűlő nyaralótelepként történő hasznosítására 1968-ban történt meg az első lépés: a tanács megrendelte a terület ház-helyrendezési tervét, majd határozatot hozott arról, hogy 1969-ben kezdődjenek meg a telekkimérési munkák.⁵⁸ A községi tanácsok átszervezése miatt Balatonakaliban megszűnt (a szomszédos Balatonudvariba került) az önálló helyi döntéshozói testület, ami azt eredményezte, hogy a munkálatok csak a tervezettnél némiképp később, az 1970-es évek elején indultak meg.

A levéltári forrásokból jól kirajzolódik, hogy a falu megváltozott, üdülőterületi státuszához történő alkalmazkodás nem ment egyik pillanatról a másikra. A falu vezetése részéről kétféle gyakorlat figyelhető meg, melyek közül az egyik a folyamatos törekvés a nyaralók igényeinek (illetve az üdülőterületi szabályoknak) való megfelelésre, a másik ezek jogosságának kétségbe vonása, tekintettel arra, hogy az igények érvényesítése a falu lakosságának több gyakorlatát is korlátozza, vagy megszünteti.

Úgy tűnik, az üdülőterületi szereppel járó kötelezettségek betartását és betartatását eleinte a falu vezetése sem látta feltétlenül indokoltnak. A község életében ez olyan átmeneti korszakot eredményezett, ahol a Balaton használatában a hagyományos és az új gyakorlat párhuzamosan élt egymás mellett. A tanácsstagok részéről ugyan tetten érhető volt az igyekezet, hogy a falu megfeleljen az üdülőhelyi kritériumoknak, ám kinyilvánították azt is, hogy „a községben nincs annyi nyaraló, hogy erre ilyen mértékben szükség volna”.⁵⁹ A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a hatvanas éveket végigkísérik a libák fürdetése, legeltetése és a szarvasmarhák Balatonban deleltetése elleni folyvást visszatérő szabályozások, tiltások.⁶⁰ Azt a község vezetői egyértelműen helyeselték, hogy az üdülőhely rendjét szabályozni kell, de voltak olyan szempontok, amelyeket még nem tartottak alkalmazhatónak, egyszerűen úgy gondolták, hogy az állattartás elsőbbséget élvez. Így fordulhatott elő, hogy az állattartás korlátozására tett kísérletek teljes sikeréig (1960-as évek vége) itt is megfigyelhető a Schleicher Vera által több településről

⁵⁷ MNL VeML XXIII.726.a. 16. Beszámoló az 1968. július 8-i tanácsülésre; valamint uo. 726.a. 17. Jelentés a községi tanács lejárt határidejű határozatainak végrehajtásáról, 20/1969. számú határozat, 1969. december 20.

⁵⁸ A tanácsülési iratokból nem derül ki, hogy mindegyik a megnövekedett nyaralói igények, a hosszú távra tervezés, netán – a megyei vezetés vagy az OTP felől érkező – politikai nyomásgyakorlás miatt volt-e szükség. Varga Kálmán tanácsstag hozzászólásában nehezményezte, hogy addig, míg a Levendulásban minden területet nem értékesítettek, nem kellett volna új parcellákat kialakítani a falu másik végén a termőterületek rovására. MNL VeML XXIII.726.a. 16. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1968. szeptember 9.

⁵⁹ MNL VeML XXIII.726.a. 11. 1963. április 12-i tanácsülés II. napirend, Szabó Kálmán tanácsstag hozzászólása.

⁶⁰ MNL VeML XXIII.726.a. 16. Beszámoló a községi tanács 1968. március 11-i ülésére.

leírt jelenség, miszerint a „közös ember- és állatfürdőhelyek sokáig párhuzamosan működtek a kiépített, belépti díjas fürdőtelepi strandokkal”, bár ez Balatonakali esetében elnevezésekben nem rögzült.⁶¹

AJÁNLOTT TERVEK – EGYÉNI ÖTLETEK

Az alábbiakban néhány példa segítségével bemutatom, miként zajlott a nyaralók építése, és milyen együttműködési lehetőségek kínálóztak ennek során az építkezők számára. Mindezek megismeréséhez több nyaralótulajdonost is segítségül hívtam, akik közül néhányan rendelkezésemre bocsátották gondosan megőrzött családi iratanyagukat is. Több üdülőtulajdonos család fotóalbumában is búvárkodhattam tehát, melyekben a tárgyalt jelenséget remekül megidéző fényképek lapultak, nemcsak „épületdokumentációs” szempontból, hanem – a Haldrup–Larsen-szerzőpárostól kölcsönözve a kifejezést – azt az „örömteli »családiasságot«”⁶² is tükrözve, amit a „második otthonban” töltött időszak jelentett számukra.

A település vezetése a Levendulás parcellázását 1965-ben⁶³ rendelte meg a VÁTI-tól,⁶⁴ amelynek elkészítésével Csorba Zoltán építészmérnököt bízták meg.⁶⁵ Csorba rövid cikkben összegezte a „kísérleti nyaralótelep” tanulságait.⁶⁶ Céljuk egy rendezett, egységes képet mutató, típusstervek alapján felépülő nyaralótelep létrehozása volt, amit döntően sorház típusok alkalmazásával szándékoztak kialakítani.⁶⁷ A sorházak jellegükönél fogva „formatartóbbak”, kevesebb mozgásteret engednek az egyéni elképzeléseknek, így alkalmazásuk révén az adott utca, telep képe is egységesebb lesz. A sorházas vagy ikerbeépítéseknel az egybetartozó épületek tulajdonosainak közösen kellett meghatározniuk az ingatlan

⁶¹ Schleicher 2010: 73.

⁶² Haldrup–Larsen 2012: 292.

⁶³ Tanulmányukban Hegedűs és Manchin épp ezt az évet határozza meg az „üdülőterületek expanziójának” a kezdőévéként. Hegedűs–Manchin 1987: 252.

⁶⁴ Városépítési Tudományos és Tervező Intézet.

⁶⁵ Itt érdemes megjegyezni azt a több beszélgetésben is előjövő információt – amelynek hitelessége levéltári forrásokkal egyelőre (hiszen témám szempontjából nem oly jelentőségű) nem került tisztázásra –, miszerint a tanács eredetileg helyi kötődésű mérnökkel kívánta a falu, egyben az üdülőtelep fejlesztési, kialakítási tervét elkészíteni – jómagam is láthattam e tervrajzot –, mely szerintük élhetőbb környezetet teremtett volna a nyaralók számára. Elmondásuk szerint ezt azonban a megyei vezetés (Pap Jánossal az élen) lesöpörte az asztalról, olyan terv elkészültét támogatva, amely – a nagyobb haszon reményében – sokkal több értékesíthető parcella kialakítását tartalmazza. A visszaemlékezések szerint a parcellák értékesítéséből származó bevétel egy része így a megyei tanácshoz vándorolt (Pálmüller József iratanyaga; interjú Pálmüller Józseffel). Párhuzamul lásd Hegedűs–Manchin 1987: 263–266.

⁶⁶ Csorba 1977.

⁶⁷ A Levendulás északi részén egyedi telkeket alakítottak ki, bár amint a tanulmányból később kiderül, ikernyaralók ott is létesültek. A telep déli részén azonban csak meghatározott terv alapján, a tervbíró bizottság által elfogadott típusokat lehetett (volna) megépíteni. MNL VeML XXIII.726.a. 16. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1968. szeptember 9.

típusát. Amennyiben az épületek nem szinkronban épültek, úgy a későbbi építetőknek – elviekben legalábbis – igazodniuk kellett a már meglévő nyaralókhoz. Mindebben segítségükre volt az a remek távlati képeket is tartalmazó tervfüzet-sorozat, amely ötvenkétféle kategóriával (épülettípussal) kívánta az építeni szándékozók igényeit kielégíteni.⁶⁸ Az Építésügyi Minisztérium Típustervező Intézetének irányításával a Magyar Építőművészek Szövetségének tagjai – olyan elismert szakemberek, mint például Callmeyer Ferenc – készítették a négyzetméterenként csoportosított (30–40, 50–60, 60–100 m²) terveket.⁶⁹ Emellett később, a hetvenes években a Veszprém Megyei Tanácsi Tervező Vállalat által kidolgozott, hétvégi házakra vonatkozó ún. ajánlott tervek gyűjteménye is útmutatóul szolgált.

Csorbától megtudjuk, hogy a Levendulás területén az ajánlott tervek közül a sorházas beépítésre is alkalmasnak vélt „Bodza”, „Gyékény”, valamint „Hínár” fantázianevű típusok kerültek kiválasztásra. Ezekről a tulajdonosok hivatalosan nem térhettek el. Csorba megjegyzi, az építetők nagy része a tervet betartotta, egyúttal hangsúlyozza, hogy ebben a tanács előkészítő és koordináló munkája dicsérhető.⁷⁰

Jellemző, hogy építésük óta a vizsgált jelenség színteréül szolgáló nyaralóépületek belső elrendezésüket tekintve legalább egyszer átépültek, cserélődtek, modernizálódtak. Ennek ellenére néha olyan kulcsinformációkat tartalmazó források is megőrződtek, melyek adatait sem a levéltári források, sem a szakirodalom alapján nem lehetne rekonstruálni.

A Levendulás nyaralótelepen üdülő budapesti Dévényi család közel hatvan éve őrzi azt a kávéfoltos, összefirkált „katalógust”,⁷¹ melyből nemcsak a mintául szolgáló eredeti, „Gyékény” fantázianevű típusterv ismerhető meg, hanem a terven eszközölt módosítások is lekövethetők, hiszen a füzetben szereplő tervet rajzolták át, saját elképzelésük szerint.⁷² E páratlan kordokumentum jól szemlélteti az üdültulajdonosok nyaralóépületeikkel kapcsolatos közgondolkodását: a tervek csupán iránymutatók, szubjektív (át)értelmezésükre, saját igényre alakításukra a „rendszer” – ha hallgatólagosan is, de – lehetőséget adott, hiszen „egységes beruházó nem volt a területen”.⁷³ Mindez azonban a ház külső megjelenését jelentősen nem módosította, így a telep tervezőinek az irányelve sem sérült, hiszen a „nyaralótelep [...] egységes képet mutat”.⁷⁴

A terepmunka tapasztalatai alapján a gyakorlatban szinte minden esetben előfordultak kisebb-nagyobb változtatások, így az egyes típusok helyszíni beazonosítása is meglehetősen problematikus, még azoknál a nyaralóépületeknél is,

⁶⁸ Tóth (szerk.) 1974: 316.

⁶⁹ N. N. 1965a.

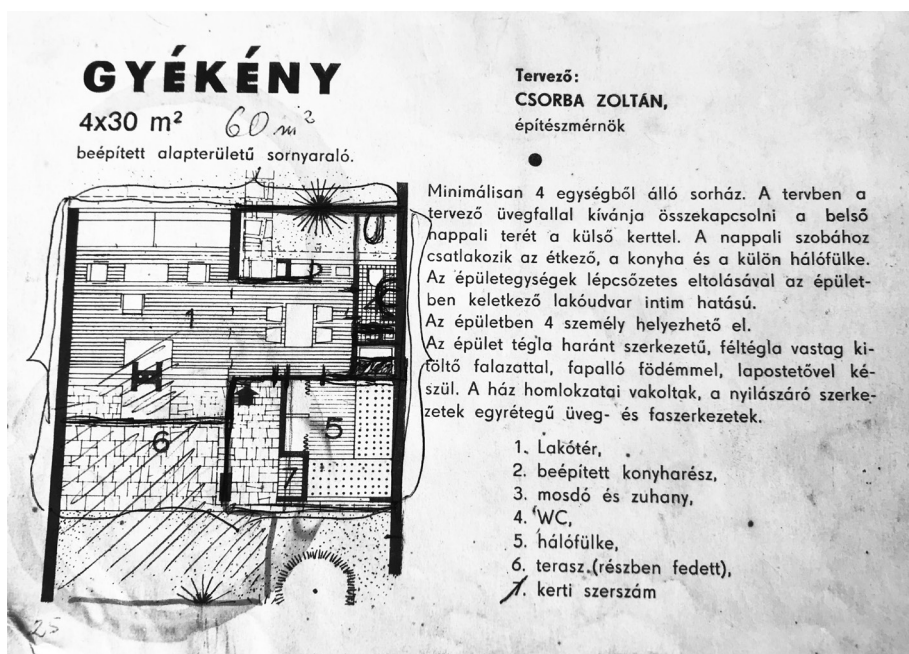
⁷⁰ Csorba 1977.

⁷¹ N. N. 1965b.

⁷² A típustervfüzet Csorba cikkét is pontosította annyiban, hogy megtudtuk, nemcsak a telep megálmodója, hanem a „Gyékény”, valamint a „Hínár” fantázianevű épülettípusok tervezője is ő volt.

⁷³ Csorba 1977: 35.

⁷⁴ Csorba 1977: 35.

2. kép. Kézzel „áttervezett” alaprajz, Levendulás nyaralótelep, Balatonakali (a Dévényi család tulajdonában)

ahol az öt évtizeddel ezelőtti struktúrához képest láthatóan nem zajlottak jelentős átalakítások. Ez egyszerűen abból adódik, hogy már az építésnél úgy módosítottak az épületen, hogy azt a „nagy könyvben megírt” típusnak teljes biztonsággal nem lehet megfeleltetni (az ajtó helyét felcserélték az ablakéval, két ablak helyett három nyílás került a déli falra stb.), ugyanakkor jellegüket megtartva, jelentős hasonlóságot mutatnak a különböző típusstervek átdolgozása révén létrehozott épületek. Balatonakali nyaralóépületeit vizsgálva a Levendulás telepi hármason kívül mindössze egy típusnyaralót lehet viszonylagos biztonsággal beazonosítani.⁷⁵ Vélhetően számuk eredetileg ennél jóval több volt, ám beazonosításukat a későbbi átalakítások gátolják, ráadásul a feladatban sem a levéltári, sem a családi források nem segítenek. Annyi azonban bizonyos, hogy az épületek eleve nagy százalékban egyéni tervek alapján készültek.⁷⁶

A hatóság a változtatásokkal megépült nyaralókat némi pénzbírsággal sújthatta ugyan, de a lakhatási engedély megadását mindez nem befolyásolta. Volt olyan adatközlőm, aki nevetve mesélte, hogy természetesen megszegték a szabályokat, de ez csupán kisebb összegű büntetést vont maga után.⁷⁷ Sokan a hetvenes

⁷⁵ E típus a Dul Dezső tervezte „Fagyöngy” elnevezésű nyaraló, melynek képviselőjével a Csordás úti nyaralótelepen találkoztam. Vö. Callmeyer–Rojkó 1972: 62.

⁷⁶ Bővebben: Törő 2016: 239–244.

⁷⁷ A jelenségről párhuzamként lásd Hegedűs–Manchin 1987: 272–273.

3. kép. Alapkitűzés a sufni tővében, Csordás úti nyaralótelep, Balatonakali (a Puskás család tulajdonában)

évek első felében néhány évre életbe lépő építési tilalom ellenére is építkeztek – éppen akkor sikerült alapanyagokhoz jutniuk –, „de fizettük a büntetést, és kész”.⁷⁸ Ugyanakkor többen épp azért bosszankodtak, hogy annak idején túlságosan tisztelték a megkötéseket, így több olyan változtatást is elmulasztottak az épületen, amelyeket utólag belegondolva ők is felvállalhattak volna.⁷⁹

A Gesztesi család által épített ikernyaraló első néhány évének története nem egyedi eset a nyaralótelepek kontextusában. Jól tükrözi, milyen lépések vezettek odáig, hogy egy-egy, a fűzetekből kiválasztott háztípus végül „valamilyen formában” megépült:

„Egyik osztálytársam szüleivel vettük meg ezt a telket. Erről van egy eredeti adásvételi szerződés is. Ezután K.-ék eladták, mert anyagi gondjaik támadtak. Majd megvette tőlük D. E. és felesége. Ők először nagy lelkesedéssel vetették bele magukat a tervezésbe. Arra is emlékszem, hogy ők nagyobb, 40 m²-es házat szerettek volna, édesapám kisebbet, 30 m²-est. Itt volt némi vita, de apám belement a nagyobb alapterületűbe. Ekkor valami családi gond támadt D.-éknál, és el kellett adni a részüket. Ekkor jött a képbe apám öccse, Gesztesi J. Neki elejétől kezdve felajánlották a telket, de nem kérte. Ekkor mégis megtetszett neki, és harmadjára megvette. Ekkor már úgy emlékszem, a 30 m²-es részünk felépült, de még nem volt lakható. Az építkezés

⁷⁸ Interjú Dénes Lajosnéval.

⁷⁹ Interjú Puskás Vilmosmal.

4. kép. A mester felügyel, Csordás úti nyaralótelep, Vak Bottyán utca, Balatonakali (a Pus-kás család tulajdonában)

1972–1974-ig tartott. 1974-ben már lakható volt, vakolatlanul. Ezután folyamatosan mindig valami elkészült. Legutoljára a kert.”⁸⁰

A nyaralóépületek zömükben két-három nyár alatt, jelentős családi, baráti összefogás eredményeként épültek fel.⁸¹ Legtöbb beszélgetőtársam kiemelte, hogy a tavaszi jó idők beálltától kezdve a hétvégeket is gyakran az építkezéssel, vagy legalábbis annak előkészítésével töltötte a család, gyakran évekig sátrazva, vagy ilyen-olyan állapotú faházakban, fészker jellegű építményekben húzva meg magukat.

Az építkezés, melynek fő időszaka természetesen a nyár volt, a visszaemlékezésekben általában egy „nagy buliként” jelenik meg.

„Bontott dolgokból ment minden.”⁸²

„Barátaim, rokonok, mi kiástuk az alapot, itt sátraztunk, fiatalok voltunk. Apraja-nagyja dolgozott. Egy szövetkezetben dolgoztam, ahol azért lehetett „fuserálni”⁸³. [...] Aki a nyolc órába belesűrítette a plusz munkát, az a dupláját megkereste a fizetésének. Volt itt az utcában egy kőműves srác [szintén nyaralótulajdonos], ő épített itt mindent. [...] Ő is hozta a családját, mi is.”⁸⁴

⁸⁰ Interjú Zoltainé Gesztesi Katalinnal.

⁸¹ Részletesebben: Törő 2020: 239–244.

⁸² Interjú Samarus Istvánnal.

⁸³ A jelenségről: Valuch 2006: 120.

⁸⁴ Interjú Űrögi Jánossal.

5. kép. *Épül a „Gyékény” (a Dévényi család tulajdonában)*

„Az építkezéseken kőműves gyakorlatilag csak akkor dolgozott, amikor a falakat felhúzták, illetve a tetőt betonozták. Egyfelől csupán erre volt pénzük, másrészt »nem is volt divat«⁸⁵ iparost fogadni.”⁸⁶

A nyaralóépületek a kölcsönös segítségnyújtáson alapuló társasmunkák rendszerében, vagy ahogy minden interjúalanyom jellemezte, kalákában épültek. Az építők számára értéktöbbletet jelentett az a tudat, hogy azok az épületek, melyekben nyaraikat töltötték, „az ő munkájuk gyümölcsei”,⁸⁷ saját fáradozásuk révén születtek meg, s váltak második otthonaikká.⁸⁸ A nyaralóépületek építésének időszakában mindenki ugyanúgy „melózott”, „gürizett” nyaralója felépítésén, semmi különbség nem mutatkozott a vállalati középvezető és a szerszámgyártó, az óvónő és a gépészmérnök között. Így a munka – az üdülők felfogásában – homogenizálta a különben eltérő társadalmi osztályokból érkezőket, ami alapul

⁸⁵ Interjú Almássy Károlynéval.

⁸⁶ Törő 2016: 243.

⁸⁷ Németh Szandra a nyaralóépítések egyéni motivációit vizsgáló tanulmányában kitér „a létrehozás élményének” motiváló hatására, ám elemzésében ez a víkendház körüli tevékeny időtöltésre vonatkozik, magát a nyaraló építését – érthető módon, hiszen kérdésfelvetése másra irányult – nem vizsgálja ebből a szempontból. Németh 2016.

⁸⁸ Az üdülőtulajdonosok egyöntetűen hangsúlyozták, hogy nyaralójuktól semmi pénzért nem válnának meg, hiszen „életük egyik művének” tartják azokat. A nyaraló kapcsán érzett „értéktöbbletről” Iina Wahlström is beszámol, bár az általa vizsgált jelenségben ezt a családi múltból táplálkozó kötődések alakítják. Wahlström 2008: 89.

szolgált ahhoz, hogy Akali hatvanas–hetvenes években létrejövő nyaralótelepein összetartó közösségek formálódtak.⁸⁹

TALÁLKOZÁS A BALATONNÁL

Balatonakaliban a turizmus jelensége egy évtized alatt felforgatta és végérvényesen megváltoztatta a település arculatát, és sok tekintetben kulturális, gazdasági jellemzőit is. Az alábbiakban néhány példa segítségével arra kívánok rávilágítani, milyen kölcsönhatások jellemezték a két népesség, a helyi lakosság és a nyaralók viszonyrendszerét, melyek voltak a találkozás színterei, ahol és amiben ezek a jellegzetességek felszínre kerülhettek, akár máig hatóan befolyásolva az egymásról alkotott képet.

A két népesség kapcsolatrendszerét sokkal inkább az együttműködés, a kölcsönös tanulás, semmint a vetélkedés vagy a nyílt konfliktusok jellemezték, ám bizonyos tekintetben a „határ” átjárhatatlannak bizonyult. A hatvanas évek tanácsülési jegyzőkönyvei és más források – bár nyilvánvaló tényekre reflektálnak – például arra engednek következtetni, hogy az első években még bizalmatlan, előítéletes légkör uralkodott. A falu előljárósága szerint nyaranta nagyobb rendőri jelenlét volt szükséges, a bűncselekményeket elkövető, a faluban felbukkanó „huligánok, stopposok” miatt. „Nagyon helyes volna, ha a lovas rendőrség fennállna a Balaton partján. [...] Németh Ilona, a hazafias népfront titkára szerint büntetni kéne azokat, akik a strandfelszereléseket és a bójákat rongálják, a zászlókat eltüntetik.”⁹⁰

A települést plébánosként ötvenhat évig szolgáló Sallai László címzetes prépost, kanonok, esperes tevékenysége nem kizárólag a római katolikus hívek pasztorálására szorítkozott, a közösségi élet aktív résztvevőjeként érzékeny volt minden, a település lakosságát érintő jelenségre. Nevével hozzászólóként rendszeresen találkozhatunk a község tanácsülési jegyzőkönyveiben is. Sallai már a negyvenes évek végén figyelmeztetett az ifjúság erkölcsi romlására, melyet ő a nyaralók egy részének viselkedésével magyarázott.⁹¹ Interpretációjában a fesztelen nyár volt az az időszak, amikor a Balaton-parton a helyiek és nyaralók közti találkozások révén a két világ különbségei könnyedén artikulálódtak.⁹²

⁸⁹ Törő 2016: 244–245.

⁹⁰ MNL VeML XXIII.726.a. 12. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1964. március 23.

⁹¹ VFL VI.24. 6. doboz 22/1949. Beszámoló az akali plébánia életéről.

⁹² A nyári mozilátogatás „sok rombolást visz véghez a gyermekekben”, pedig sok olyan film is van, melyeknek megtekintése nevelő hatású lenne – vélekedett a plébános. Mások az egyre „elharapódzó” cigarettázásban látták az ifjúság legnagyobb problémáját, amit elsősorban azért láttak veszélyesnek, mert az akkoriban szinte kivétel nélkül nádtetős házakból álló településen könnyen balesetet is okozhattak. MNL VeML XXIII.726.a. 13. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1965. június 20.

A Balaton együttes használata a feszültség kialakulása mellett egyben lehetőséget teremtett a kölcsönös tanulásra is.⁹³ A nyaralóépületek használatának intenzitása és ritmusa életkoronként eltérő volt.⁹⁴ A gyermekkor ebből a szempontból kiemelt jelentőséggel bírt, több adatközlőm kiemelte, hogy gyermekeik egész nyarakat az akali víkendházban töltöttek, „itt nőttek fel”.⁹⁵ És ha már itt voltak, ismerkedtek a korukbeli helyi gyermekekkel. Rendszeresen játszottak együtt, részt vettek egymás tevékenységeiben, úgy is, hogy szülei között semmiféle kapcsolat nem állt fenn.⁹⁶ „Ők nem jöttek úgy le a vízre, mint mi, pesti gyerekek”⁹⁷ – mutat rá a helyiek és a nyaralók Balaton-használatának – a vizsgált időszakban jellemző – különbségeire egy a településen az 1950-es évek óta nyaraló beszélgetőtársam.

Magának a Balaton melletti nyaralásnak az első számú motíváló tényezője maga a tó mint rekreációs tér volt.⁹⁸ A feltárt levéltári forrásokból jól kirajzolódik, hogy a település lakossága – amelynek gyakorlatából persze szintén nem hiányzott a tóban fürdőzés – a Balaton előnyeit egészen másban látta még az 1960-as években is.⁹⁹

A nyaralótulajdonosok visszaemlékezései alapján a tóban és a tó partján kialakuló kölcsönhatások rendszerét az alábbi példákkal érzékeltetem. Mindkét fél igyekezett tanulni a másiktól: míg a nyaralók gyermekei esetenként úszóleckét adtak helyi kortársaiknak, addig az akali fiúk speciális halfogási technikákra tanították meg városi barátaikat. Horgászni ugyan jártak a helyiek, de az úzásban nem érték utol a pesti lányokat az akali fiúk. A strandon még a vízimentő sem tudott úszni, pedig halászember volt.¹⁰⁰ Egyikük kedvenc halfogási „technikájának” számított, amit akali kortársaitól lesett el: „a Csordaútba a delectetés után kézzel fogtuk a vörösszárnyú keszegeket, amit aztán fűzfára felfűzve vittünk haza”.¹⁰¹

„Az úzás mint készség a turizmus terjedésével értékelődött fel. [...] A turizmus szempontjából passzív községekben, így pl. Paloznokon, Lovason, [ilyennek számított Akali is] ez a folyamat csak a vizsgált korszak [az 1960-as évek] vége felé indult meg.”¹⁰² A folyamat beindítóit a visszaemlékezések szerint a gyermekek voltak, szülei csak elvétve merészkedtek a vízbe.¹⁰³

⁹³ Sallai László tapasztalatait első kézből gyűjtötte, ugyanis ellentétben a helyi felnőtt lakosság nagy részével, rendszeres látogatója volt a strandnak. Interjú Horváth Péterrel.

⁹⁴ Löfgren 1999: 132–134.

⁹⁵ Részletesebben: Törő 2020: 164–166.

⁹⁶ Vö. Schleicher 2018: 184.

⁹⁷ Interjú Horváth Péterrel.

⁹⁸ Törő 2016: 236–239.

⁹⁹ A Balaton helyiek által történő hagyományos használatáról bővebben: Törő 2016: 232–233.

¹⁰⁰ Interjú Vizoli Veronikával; interjú Horváth Péterrel.

¹⁰¹ Interjú Horváth Péterrel.

¹⁰² Schleicher 2018: 233.

¹⁰³ A vizsgált időszakban zajlott Balatonakali társadalmi átrendeződése, amelynek során az őslakosság aktív korú tagjainak jelentős része fokozatosan elvándorolt a településről, ezzel párhuzamosan az állami gazdaság kötelékébe főként a Balaton-felvidék háttértelepüléseiről, valamint Zala és Vas megyéből érkeztek – a korszak során nagy számban letelepedő – idénymunkások.

6. kép. „A Balaton szerelmesei voltunk” (a Dévényi család tulajdonában)

„Akkor még nem értékelték a Balatont [...] nem volt az a nagy ceremónia, mint ami most van a Balatonon. Lejárogattunk mink is, lejárógattunk, lehoztuk a szennyes ruhát, itt mostuk ki. Én egyszer belementem, de hidegellettem a vizet és nem mentem bele többet, azóta sose.”¹⁰⁴

Már a nyaralók megjelenésének korai időszakában jellemzőnek számított, hogy a település lakossága szolgáltatóként jelent meg a két csoport kapcsolatrendszerében: „K. S. mamája főzött ránk, mikor nálunk nem volt erre lehetőség.”¹⁰⁵ „A falusiaktól rendszeresen hoztunk tojást, tejet, ilyesmit.”¹⁰⁶ Ezek a kapcsolatok döntően spontán ismeretség útján formálódtak, de még a tanácsülési jegyzőkönyvekben is van utalás egy napjainkig jellemző típusára, a helyi „kulcsos” szerepkörére, aki tavasztól őszig kezeli a füvet, elvégzi az aktuális javításokat, illetve télen is szemmel tartja az épületet.¹⁰⁷

Az interjúk tanúsága szerint az akali őslakosság férfi tagjai tudtak úszni, jellemzően a horgászattal és az orvhalászattal összefüggésben, ám a nőkről mindez nem volt elmondható. A hatvan–hetvenes években a faluban letelepedő népességre egyáltalán nem volt jellemző – a mosást, az aratáskor zajló csapatos fürdözést vagy az évi egyszeri Balaton-parti „korzózást” leszámítva –, hogy a turizmus szempontjai szerint éljenek a tó nyújtotta lehetőségekkel. Interjú Bíró Gézánnal; interjú Koncz Imrénével. Vö. Schleicher 2018: 237.

¹⁰⁴ Interjú Bakonyi Istvánnal, aki az 1950-es években egy göcseji településről került Akaliba.

¹⁰⁵ Interjú Horváth Péterrel.

¹⁰⁶ Interjú Páris Józseffel.

¹⁰⁷ Azok a tulajdonosok, akik nem tartózkodnak mindig a településen, kötelesek kijelölni valakit a telek és az épület kezelésére. MNL VeML XXIII.726.a. 14. Hámos Gyuláné üdülőhelyi

A korszakban a szobakiadás a helyi lakosság körében elterjedt gyakorlatnak számított, még Sallai plébános levelezéséből is értesülünk a jelenségről.¹⁰⁸ Az egy-egy szobát, kerti kisházat vagy sátorhelyet bérlő nyaralók gyakran évtizedekig visszatérő vendégei voltak „szállásadó családjaiknak”. Ilyen volt a budapesti nyugdíjas Gottics házaspár is, akik tavasztól őszig laktak Kemendyék nyári konyhájában, és főképp horgászszenvendélyüknek hódoltak. Az azóta elhunyt idős házaspárral kialakult jó kapcsolatra emlékeztet az a becsben tartott fénykép is, melyen ők és az akali család gyermekei láthatók.¹⁰⁹ Előfordult, ám nem volt általános, hogy a hozzájuk hasonló vendégekből idővel saját víkendházzal rendelkező nyaralótulajdonosok váltak, akik egy-egy elhúzódó felújítás vagy téli látogatás idején újra igénybe vették falusi barátaik, ismerőseik szálláshelyeit.

Az akali „második otthon” mint antistrukturális tér felért egyfajta inkognitóba vonulással, s olyan cselekmények elvégzésére is lehetőséget kínált az itt nyaralók számára, melyekre otthon esetleg nem lett volna módjuk, ilyennek számított például a vallásgyakorlás is.¹¹⁰ „Mi itt, a faluba kereszteltük a gyereket, így nem volt belőle gond”¹¹¹ – vallott Ürögi János a korszakban a nyaralótársadalom körében bevettnek számító gyakorlatról. Szintén Sallai László hagyatékából értesülhetünk arról, hogy ő maga is felismerhette mindennek jelentőségét a nyaralótársadalom részéről, hiszen az *Új Ember* szerkesztőségét már az üdülőszezont megelőzően tájékoztatta a nyári miserendről, valamint külön nyomtatványon is köszöntötte, egyúttal misére hívta a településre érkező nyaralótulajdonosokat.¹¹² Több beszélgetőtársam is hangsúlyozta a templomi találkozások révén a helyiek és a nyaralók közt kialakult kölcsönös szimpátiát, ami mögött – gyakran kimondatlanul is – a közös világnézet sejtése húzódott. Többen napjainkig számon tartják azokat a nyaralótulajdonosokat, akik nagy „templomba járóként” már „annak idején” is részt vettek az egyházi alkalmakon.¹¹³

Az üdülőépítés időszakában a nyaralók és a helyiek közti munkakapcsolatok nem voltak jellemzőek, hiszen az épületek néhány kivételtől eltekintve „külső segítség nélkül”,¹¹⁴ önerőből épültek. A későbbiekben ez megváltozott, hiszen a nyaralótelep folytonos munkaalkalmat biztosított a helybeli maszekoknak, iparosoknak, a fűnyírástól kezdve a villanszerelésig. „Én nekem nem volt velük

előadó levele, 1966 (dátum nélkül).

¹⁰⁸ „Földije, Laci bácsi biztatására fordulok önhöz! [...] Van-e a plébánián kiadó szoba? [...] Ellen-szenves lenne valami divatos, zajos helyen.” Részlet Simon Emilné budapesti lakos 1962. július 20-án kelt leveléből. VFL VIII.44. 1962. Az elmondások szerint Sallai elsősorban barátait, ismerőseit látta vendégül a plébánia vendégszobájában. Interjú Kemendy Miklóssal.

¹⁰⁹ Interjú Kemendy Miklóssal. Gottics László hínárvágó kaszáját is megőrizte az akali család, amit a csónakutak és kedvenc horgászhelyei kitarakítására használt. A tárgy a Laczkó Dezső Múzeum néprajzi gyűjteményét gazdagítja.

¹¹⁰ Vö. Törő 2016: 247.

¹¹¹ Interjú Ürögi Jánossal.

¹¹² VFL VIII.44. 166/1971; uo. 1972. június 15.

¹¹³ Interjú Bakonyi Istvánnéval; interjú Hudák Józsefnével.

¹¹⁴ Interjú Samarus Istvánnal.

7. kép. Közös fotó az asznapi zsákmánnyal Kemendyék udvarán az 1980-as évek első feléből (a Kemendy család tulajdonában)

bajom sose, az én uram nagyon sok helyen dolgozott.”¹¹⁵ „Nagyon sok ember jön ide, aki a központi tartalékból tud hozni”¹¹⁶ – nyugtázta az akkori tanácselnök a településen megjelenő új népesség várható „hozádékát”.¹¹⁷

Az előnyserzés bizonyos példái a településen is megjelentek. Több, a MÁV-nál magasabb beosztásban dolgozó nyaralótulajdonos érdeme volt, hogy befolyásukat érvényesítve elérték: minden, a Budapest–Tapolca-vonalon közlekedő vonatjárat (sebes, személy) álljon meg a balatonakali–dörgicsei vasútállomáson.¹¹⁸ Ezzel kedvezőbbé tették üdülőtársaik – és természetesen a falu lakói – számára a közlekedést, ami a falu presztízsét, vonzerejét is növelte.

A nyaralótulajdonosokkal készített interjúk elemzéséből kiderült, hogy más a vezetéssel és a helyi lakossággal való kapcsolatuk.¹¹⁹ A nyaralók meglátása sze-

¹¹⁵ Interjú Bakonyi Istvánnéval.

¹¹⁶ MNL VeML XXIII.726.a. 16. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1968. május 20.

¹¹⁷ Párhuzamul lásd Hegedűs–Manchin 1987: 261–262.

¹¹⁸ A MÁV forgalmi osztályán forgalomszakértőként vezető tisztségben dolgozó Kapás László és Magyar Béla nyaralótulajdonosok a menetrendszerkesztésre is befolyással bírtak, emellett szerepe lehetett mindebben annak is, hogy a hatvanas évektől a településen van horgásztanyája a Budapesti Vasutas Horgászegyesületnek, amelynek tagjai közt szintén lehetnek olyanok, akik a község számára kedvező vonatközlekedés kialakításában szerepet játszottak. A visszaemlékezések szerint mindez a hetvenes évek elején történt. Interjú Hudák Józsefnével; interjú Magyar Zoltánnal.

¹¹⁹ A település vezetését elmarasztaló vélemények döntően a 2010 előtti időszakra vonatkoznak. A 2010-ben felállt, és azóta is változatlan összetételben munkálkodó testület ténykedésével alapvetően elégedettek a megkérdezettek.

rint a települési rangsorban ők hátrébb sorolódnak, mint az állandó lakók, pedig „el nem lehet mondani, hogy a falu mennyit nyert velünk. A falu vezetése ezt nem hálálta vissza. A játékszabályban például benne van, hogy az utcákat rendben tartják. Az új részen [a település tényleges lakóövi része] milyen gyönyörűek az utak!”¹²⁰

Ugyan 2010 óta a helyi döntéshozói testületnek is tagja egy nyaralótulajdonos, de a hatvanas évektől kezdődően máig bántja az üdülőtulajdonosokat, hogy szerintük a falu vezetése nem aknázza ki kellően a nyaralótársadalomban rejlő tudástőkét, melyet ők önként adnának a nekik a „második otthonnal felérő” Balatonakali számára. Ennek érdekében még évtizedekkel ezelőtt egy 20-25 nyaralótulajdonos nevét tartalmazó listát is összeállítottak, akik különféle szakterületek képviselőiként a település fejlesztésében segídközölhetnek volna. Ezzel – a listán szereplőket összefogó nyaralótulajdonos vélekedését idézve – „az oltári lehetőséggel”¹²¹ azonban egészen a közelmúltig nem élt a falu vezetése.

A nyaralók és a helyiek közti kapcsolatokat tekintve ugyan találkozni egyoldalúságot sugalló interpretációkkal, amelyek szerint „a falusiak belőlünk élnek”,¹²² ám sokkal általánosabb az a vélekedés, mely a kapcsolatot kölcsönösségi hálóként képzei el.¹²³ A kölcsönös segítségnyújtás – főképp a baráti kapcsolatot ápolók esetében – sokszor a pénzbeli ellentételezést is kiváltotta.¹²⁴ Amíg a helyiek a nyaraló körüli munkákat végezték, addig viszonzásul hamarabb kerültek be egy-egy szakrendelésre, mely gyakorlat nem számít ritkának napjainkban sem.¹²⁵ Az interjúkból kirajzolódik, hogy az akaliak részéről egyrészt általános tisztelet övezte a nyaralók bizonyos csoportját, amelynek tagjaira mint magasan kvalifikált, tanult emberekre (hozzájuk sokszor tanácsért, segítségért fordulva) felnézett a falu lakossága, másfelől a vélt vagy valós vagyoni különbségek kihangsúlyozása került előtérbe, ami inkább elzárkózást váltott ki a helyiekből. Érdekes, hogy mindez a falusiak által egyes személyekre aggatott ragadványnevekben is tetten érhető: az előbbi esetben így találkozhatunk „mérnök néniel” és „mérnök bácsival”, a „Nagy doktorékkal”, vagy épp a „doktor Zsuzsa néniel”, úgy az utóbbi kapcsán – a „gazdagék”, a „medencés R.”, vagy a „gazdagnegyed” – értékítélettel terhelt kifejezéseket említhetjük.

A kapcsolatok kialakulásának¹²⁶ lehetőségét rejtették magukban még a korban is elő-előforduló magánparcellázások. Bár Hegedűs és Manchin az efféle parcellázások kiváltó okát mással magyarázza, azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a telekmegosztással létrejövő parcellák értékesítéséből jókora jövedelemtöbbletre

¹²⁰ Interjú Samarus Istvánval.

¹²¹ Interjú Horváth Péterrel.

¹²² Interjú Samarus Istvánval.

¹²³ Interjú Martényi Árpáddal; interjú Klemensz Antalnéval.

¹²⁴ Interjú Horváth Péterrel.

¹²⁵ A jelenség a balatoni nyaralókkultúra korábbi időzakaiban is megfigyelhető. Schleicher 2018: 183–190.

¹²⁶ A Kádár-korszak személyes (valamint politikai) kapcsolatainak társadalmi és gazdasági előnyökre váltásáról: Valuch 2020: 48–52.

tehetett szert egy-egy család.¹²⁷ Akaliban ez nemcsak a szőlőhegyeken lévő zárt-kertek esetében valósult meg, hanem a falu belterületi telkeinek adottságával élve (ezek két út vagy utca közti, nagyjából száz méter hosszú, keskeny szalagtelkek), a „háznál lévő hátsó kertet” is többen értékesítették.

A budapesti Vizoli család 1967-ben vásárolta meg ily módon a helyi Sz. családtól a telkét, ahol néhány év alatt épült fel ikernyaralójuk. A két család az adásvétel után is jó viszonyban maradt egymással, kapcsolatuk a kölcsönös tiszteleten alapult. Az Sz. család a rendszeres föld-, illetve telekeladásokból származó jövedelmét nem befektetésre, fejlesztésre fordította, hanem különféle élvezeti cikkek vásárlásával élte fel, ami az életmódjukat is jelentősen befolyásolta. Interjúalanyom benyomása szerint a több helyi családnál is tapasztalható efféle eltérő értékrend számított annak a gátnak, mely a barátkozások, alapvető jó kapcsolatok ellenére mindig teremtett egy-két lépés távolságot (az ő esetükben) a fővárosi értelmiségi nyaralók és a helyiek közt. A Vizoli család ugyanakkor nyitott volt a helyi család tanácsaira, és igyekeztek alkalmazkodni a csak „belülről” érzékelhető íratlan szabályokhoz. Ilyennek számított annak a javaslatnak a megfogadása, mely szerint ne építsenek kerítést épülő nyaralójuk köré, mert az egy „ősidők óta” a falusiak és libáik által használt, a főutcából a Balatonra vezető gyalogutat – ami nem volt más, mint a két telek közt húzódó keskeny ösvény – szüntette meg. A kerítés később megépülhetett, mert a helyiek maguktól hagytak fel az ösvény használatával.¹²⁸

A településen az 1960–1970-es években kialakuló nyaralókultúrának nem volt különösebb „villaépítő”, középosztályi-polgári előképe. A hatvanas évtized közepétől érkező üdülőnépesség így mintegy „pionírként”, ugyan tervezett iránymutatással, de döntően a saját elképzelései és teljesítőképesége szerint alakította ki „második otthonait”. A korszakban a közösen használt terek, ha évtizednyi vívódás után is, de komoly konfliktusok nélkül visszafordíthatatlanul „turisztikai térre”¹²⁹ formálódtak. Jóllehet a falu vezetésének célkitűzései nem korlátozódtak csupán a turizmus helyi térnyerésére, de a település modernizálását a növekvő turizmus igényei is megkövetelték, amit ily módon a folyamat katalizátorának tekinthetünk. A turizmus helyi megjelenésére az állandó lakosságnak is volt válasza, hiszen már a kezdetektől felfedezte az új lakónépességben rejlő jövedelemszerzés lehetőségét. A két népesség kapcsolódási zónái azonban nem szűkültek le a munka és a szolgáltatások terepére, a helyieket és a nyaralókat a jelenben is erős informális szálak kapcsolják egymáshoz.

¹²⁷ „Ritkán vált a telekínálat forrásává a magánparcellázás, és ha igen [...], akkor is a folyamatot valamilyen intézményi döntés indította el (pl. útépités, víztározóépítés, vízhálózat kiépítése stb.)” Hegedűs–Manchin 1987: 258.

¹²⁸ Interjú Vizoli Veronikával.

¹²⁹ Schleichner 2018: 223.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (MNL VeML)

V.303.b.aa. Akali kisközség képviselő-testületi jegyzőkönyvei, 1934–1949.

V.303.b.bb. Akali kisközség iratai, 1909–1950.

XXIII.726.a. A Balatonakali Községi Tanács és VB üléseinek jegyzőkönyvei, 1961–1969.

Veszprémi Főkapitalani Levéltár (VFL)

VI.24. 6. Balatonakali plébánia levéltára, évrendezett iratok, 1945–1948.

VIII.44. Sallai László hagyatéka.

Hudák Józsefné családi iratanyaga.

Pálmüller József családi iratanyaga.

Cséplő Ferenc (szerk.) 1929: Balaton. A Balatoni Szövetség Kalauza. Balatonfüred.

HM Zrínyi Térképészeti és Kommunikációs Szolgáltató Közhasznú Nonprofit Kft.: *Légi-fénykép és kivágata 1950–62/109. Dörgicse, Becce-dűlő* (CD-ROM).

Lechner Nonprofit Kft. légifilmtár: légifelvétel https://www.fentrol.hu/hu/legi-foto/93759_0651-5566_1959.09.15. – utolsó letöltés: 2021. január 9.

Interjú Almássy Károlynéval 2009. augusztus 13-án, készítette Törő Balázs.

(A szerző tulajdonában.)

Interjú Bakonyi Istvánnéval 2014. szeptember 18-án, készítette Törő Balázs.

(A szerző tulajdonában.)

Interjú Bíró Gézánnéval 2021. május 31-én, készítette Törő Balázs.

(A szerző tulajdonában.)

Interjú Dénes Lajosnéval 2010. augusztus 11-én, készítette Törő Balázs.

(A szerző tulajdonában.)

Interjú Horváth Péterrel 2018. július 10-én, készítette Törő Balázs.

(A szerző tulajdonában.)

Interjú Hudák Józsefnéval 2010. szeptember 10-én, készítette Törő Balázs.

(A szerző tulajdonában.)

Interjú Kemendy Miklóssal 2019. szeptember 6-án, készítette Törő Balázs.

(A szerző tulajdonában.)

Interjú Klemensz Antalnéval 2010. augusztus 11-én, készítette Törő Balázs.

(A szerző tulajdonában.)

Interjú Koncz Imrénével 2021. május 30-án, készítette Törő Balázs.

(A szerző tulajdonában.)

Interjú Magyar Zoltánnal 2021. május 29-én, készítette Törő Balázs.

(A szerző tulajdonában.)

Interjú Martényi Árpáddal 2009. augusztus 24-én, készítette Törő Balázs.

(A szerző tulajdonában.)

Interjú Pálmüller Józseffel 2010. május 20-án, készítette Törő Balázs.

(A szerző tulajdonában.)

- Interjú Páris Józseffel 2009. augusztus 5-én, készítette Törő Balázs.
(A szerző tulajdonában.)
- Interjú Puskás Vilmosmal 2009. augusztus 15-én, készítette Törő Balázs.
(A szerző tulajdonában.)
- Interjú Samarus Istvánnal 2009. június 25-én, készítette Törő Balázs.
(A szerző tulajdonában.)
- Interjú Ürögi Jánossal 2020. július 4-én, készítette Törő Balázs.
(A szerző tulajdonában.)
- Interjú Vizoli Veronikával 2018. július 18-án, készítette Törő Balázs.
(A szerző tulajdonában.)
- Interjú Zoltainé Gesztesi Katalinnal 2020. december 13-án, készítette Törő Balázs.
(A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Balázs – Fülemile Ágnes 2008: „... az utókor is borzadjon meg olvasásán!” A Klotaszegi Egyházmegye Esperesi Hivatala 20. századi iratanyagának társadalomtörténeti tanulságai. In: Fülemile Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*. Budapest, 361–393.
- Callmeyer Ferenc – Rojkó Ervin 1972: *Hétfélig házak – nyaralók*. Budapest.
- Csorba Zoltán 1977: Egy kísérleti nyaralóteleppel kapcsolatos tanulságok. *Városépítés* (14.) 4. 34–35.
- Eötvös Károly 1982: *Balaton utazás*. Budapest.
- Frankl Miklós – Kunszt János – Rausch Zoltán (szerk.) 1932: *Magyarország fürdőinek, ásványvizeinek, üdülőhelyeinek ismertetése*. 2. kiadás. Budapest.
- Haldrup, Michael – Larsen, Jonas 2012: A családi tekintet. In: Bódi Jenő – Pusztai Bertalan (szerk.): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. Budapest – Pécs – Szeged, 270–298.
- Hegedűs József – Manchin Róbert 1987: Az üdülőtérületek expanziója (1965–1975). *Szociológia* (16.) 2. 251–275.
- Hudák Józsefné 1996: *Balatonakali*. Balatonakali.
- Löfgren, Orvar 1999: *On Holiday: a History of Vacationing*. Berkeley – Los Angeles – London, 109–154. DOI:10.1525/california/9780520217676.003.0005.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1937: *Magyarország üdülő-, fürdő- és szállóhelyei*. Budapest.
- N. N. 1965a: *Nyaralók. 50 m²–60 m²*. Budapest.
- N. N. 1965b: *Nyaralók, csoportos nyaralók. 60 m²–120 m²*. Budapest.
- Németh Szandra 2016: A Balaton mindenkié? A szocialista időszakbeli nyaralóépítések egyéni motivációinak vizsgálata. *Korall* (17.) 64. 137–156.
- Sági János 2019: A Balaton írásban és képből. In: Lóczy István (szerk.): *A Balaton régi fürdői*. Balatonszabadi, 5–176.

- Schleicher Vera 2010: Víziszony és vízimádat. 19–20. századi Balaton-értelmezések. In: Bartha Elek – Keményfi Róbert – Lajos Veronika (szerk.): *A víz kultúrája*. Debrecen, 64–80.
- Schleicher Vera 2018: *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*. Budapest.
- Tóth Kálmán (szerk.) 1974: *Balaton monográfia*. Budapest.
- Törő Balázs 2016: Második otthonok a Balaton partján. In: Bíró Gyöngyvér (szerk.): *Móra Akadémia. Szakkollégiumi Tanulmánykötet 3*. Szeged, 230–249.
- Törő Balázs 2020: Az akali nyaralókkultúra alapítói. In: Balogh Pál Géza – Buza Andrea – Keszi Tamás (szerk.): *Az Intercisa Múzeum Évkönyve IV*. Dunaújváros, 161–171.
- Vajkai Aurél 1955: Parasztfürdőhelyek. In: Palla Ákos (szerk.): *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 1*. 76–106.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest.
- Valuch Tibor 2003: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén.” A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In: Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Budapest, 129–176.
- Valuch Tibor 2006: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest.
- Valuch Tibor 2020: *Mindennapi történeteink. Válogatott társadalomtörténeti tanulmányok*. Pécs.
- Wahlström, Iina 2008: Second Homes and Summer Cottages in Finland. In: Korkiakangas, Pirjo – Lappi, Tiina-Ritta – Niskanen, Heli (eds): *Touching Things. Ethnological Aspects of Modern Material Culture*. Helsinki, 238–247.
- Wettstein Domonkos 2018: *Regionális stratégiaalkotás a Balaton-part rekreációs célú építészetében (1929–1979)*. (PhD-disszertáció.) Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Budapest. <https://repositorium.omikk.bme.hu/handle/10890/5623> – utolsó letöltés: 2021. május 27.

Mód László

A munkások strandjától a „Sárga” üdülőtelepig

Adalékok a tiszai fürdő kultúra változásához

Magyarország nagyobb folyói mentén sokféle találkozhatunk olyan üdülővezetekkel, amelyek a szabadidő eltöltésének sajátos lehetőségeit kínálják azok számára, akik ezekben a térségekben nyaralóval vagy víkendházzal rendelkeznek. Kialakulásukat követően ezek a gyakran több száz építményt magukba foglaló telepek sajátos üdülőközösségekké formálódtak, amelyek kutatása különböző szempontok szerint történhet. Szeged lakossága, különösen a helyi polgári réteg a 19. század közepétől kezdte rekreációs céllal felfedezni a Tiszát, amely kiváló nyaralási lehetőséget biztosított mindazok számára, akiknek nem volt lehetőségük távoli fürdőhelyeket felkeresni. A folyón úszóházak (uszodák) létesültek, a különböző partszakaszokon pedig a helyi hatóságok és egyesületek strandokat alakítottak ki, ahol a lakosság bizonyos szabályok betartása mellett hódolhatott a fürdőzés szenvedélyének. Az 1950-es évektől Szegeden a fürdő kultúra¹ újabb korszaka bontakozott ki. Sorra létesültek ugyanis a Tisza hullámterében olyan üdülőtelepek, amelyek a szabadidő eltöltésének korábban nem gyakorolt formáit kínálták, mivel az üdülőtelteken emelt épületek tulajdonosaik, illetve használóik számára második otthonokként is funkcionálhattak. A tanulmány arra vállalkozik, hogy felvázolja a Szegeden „Sárgaként”² ismert üdülőtelep kialakulásának körülményeit és az ott létrejött közösség életmódjának jellemzőit. Az elemzés a „második otthon” jelenségét fókuszba állítva több nézőpontból igyekszik körüljárni a témát, felhasználva mindehhez a résztvevő megfigyelések során nyert adatokat, az ingatlanok tulajdonosaival készített interjúkat, a helyi sajtóban (*Délmagyarország*, *Szegedi Friss Újság*, *Szegedi Híradó*) megjelent újságcikkeket

¹ Tanulmányomban a nyaralói, illetve üdülő kultúra kifejezés helyett a fürdő kultúra terminust alkalmazom, jóllehet az általam vizsgált jelenség a fürdőzésen kívül más kulturális gyakorlatokat is magában foglalhat. Schleicher Vera a balatoni térség kulturális kapcsolatait elemző monográfiájában utóbbi a lokális/hagyományos kultúra ellentétpárjaként értelmezi, amely a 20. század elejétől a tudatos, programszerűen meghirdetett fürdőfejlesztések hívószavává vált. Schleicher 2018: 21.

² A „Sárga” mint földrajzi név a 19. század eleje óta ismeretes „Sárga part”, „Sárga szirt” formában. Incze Géza szerint utóbbi a meredek partnak az a része lehetett, amelyet a víz alámosott. Bálint Sándor a jeles halásztanyák között emlegette, ahol egykoron hajómalmok is örültek. Bálint 1976: 81; Incze 1960: 77.

és a Tömörkény István Üdülőtársulat irattárában található dokumentumokat.³ A kutatás arra is választ próbál keresni, hogy milyen motivációk vonzották a Tisza hullámterébe a nyaralótulajdonosokat, milyen társadalmi kapcsolathálókat alakítottak ki egymás között, és hogyan határozta meg mindennapjaikat ez a sajátos életforma.

A MÁSODIK OTTHON MEGHATÁROZÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

A második otthon fogalmának értelmezésére idehaza és külföldön különböző tudományterületek részéről az utóbbi évtizedekben számos kísérlet történt. Ebben a tekintetben elsősorban azok az országok jártak az élen, ahol széles társadalmi rétegek birtokolnak mind a mai napig különböző terminusokkal (pl. finn *mökki*, angol *weekend home*, *summer cottage*, francia *résidence secondaire*) illethető építményeket, hétvégi házakat, erdei kunyhókat legtöbbször a városoktól távol, vidéki környezetben. A második otthonoknak sokféle változata létezik, amelyek közül esetünkben a szezonálisan, rekreációs céllal használt típusok jöhetnek leginkább számításba. Az *Ethnologia Europaea* 2007-ben megjelent tematikus számának bevezetőjében Regina Bendix és Örvar Löfgren azt hangsúlyozta, hogy az elitek évezredekkel ezelőtt már kialakítottak ún. többes otthonokat (*multiple homes*), amelyeknek az ókortól napjainkig különböző megnyilvánulási formái (pl. római villák, reneszánsz nyári paloták) léteznek.⁴ Örvar Löfgren kutatásaiból kitűnik, hogy a svédországi üdülőtulajdonosok első generációja a városi elit köréből került ki, az 1920-as és az 1930-as évek folyamán azonban a társadalmi bázis fokozatosan kiszélesedett, mivel hivatalnokok, köztisztviselők is elkezdtek vidéki környezetben nyaralókat birtokolni. A nyári szabadság idején a családok életstílusa gyökeresen eltért az esztendő nagy részében megszokottól, mivel kiemelkedő szerep jutott a különböző sporttevékenységeknek, vitorlázásnak, evezésnek, túrázásnak vagy a horgászatnak, esténként pedig a baráti összejöveteleknek. A nyaralóközösségek a tengerpartokon gyorsan szaporodtak, a hotelek, szállodák ezzel a folyamattal párhuzamosan szép lassan kiürültek. Egyre többen vágytak saját tulajdonú vagy bérelt ingatlanra, miközben egész tengerparti falvakat vásároltak

³ Az 1990-es években rendszeres látogatója voltam az üdülőtelepnek, ahol ekkor még nem végeztem módszeres terepmunkát. A kutatások 2007-ben kezdődtek, amikor a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke nemzetközi diákszemináriumot szervezett, amelynek témája a folyók és a városok sokoldalú kapcsolata volt. A résztvevők ez alkalommal interjúkat készítettek a nyaralótulajdonosokkal, és igyekeztek dokumentálni az üdülőközösség mindennapjait. MÓD 2007: 25–32. A kutatások későbbi szakaszában sikerült lefényképeznem az üdülőtelepen működő társulat irattárában (a továbbiakban: TTÜi) fellelhető dokumentumok (közgyűlési jegyzőkönyvek, közgyűlésekre készített jelentések, levelezések, ügyfélfogadási napló) jelentős részét, amelyek támpontot nyújtottak a fürdőkultúrában bekövetkezett változások megragadásához. 2012. augusztus 20-án a Tiszaparti Szent István Népünnepély keretében időszaki kiállítás nyílt, amelynek az volt az elsődleges célja, hogy bemutassa a résztvevőknek a „Sárga” kialakulásának körülményeit.

⁴ Bendix–Löfgren 2007.

fel fokozatosan. Aki nem engedhette meg magának, hogy régi épületet vegyen, az újat épített, de olyan stílusban, ami tökéletesen szimbolizálta a nyaralás eszményét. Sajátos ritmus és ideiglenesség jellemezte ezt a nyaralói kultúrát (*cottage culture*), hiszen az esztendő nagy részében az épületek üresen álltak, s csak a nyári hónapokra népesültek be. Hangsúlyos szempontnak számított az egyszerűség, szemben az urbánus életmód kényelmességével. Az időhasználat is sajátos módon alakult, amit a vendégek és a rokonok látogatása, a családtagok, főként a kenyérkereső családfő ingázása határozott meg. A nyár kezdetét a város elhagyásának rituáléja jelezte, a városi életből való kiszakadás nemcsak néhány hetet, hanem akár több hónapot is felölelt. A megérkezéshez hasonlóan a távozásnak is kialakultak a sajátos ritualizált alkalmak, például a nyárbúcsúztató összejövetelek.⁵

A második otthonok fenntartása mögött húzódozó motivációk meglehetősen sokfélék lehetnek, hiszen a városlakók különböző okok miatt vásárolnak vagy építenek vidéken nyaralót. Vannak, akik kedvelik az egyszerű, természetközeli életmódot, mások egyfajta időutazást hajtanak végre, amikor időszakosan visszatérnek gyermekkoruk egykori helyszínére.⁶

A téma iránti érdeklődés Magyarországon az 1980-as évek végétől bontakozott ki, s a kutatások különböző intenzitással ugyan, de azóta is folyamatosan zajlanak. A szociológusokon kívül a földrajz-, a néprajz- és a történettudomány képviselői tettek kísérletet arra, hogy a jelenséget különböző nézőpontból vegyék górcső alá, és újabb adalékokkal gazdagítsák az eddigi eredményeket.

Hegedüs József és Manchin József a „második lakások”⁷ elterjedésének, széles körűvé válásának néhány szociológiai mechanizmusát igyekezett feltárni az 1965-től 1975-ig terjedő időszakban, amikor az üdülőterületek látványos expanziójának lehettünk tanúi Magyarországon. Ez a folyamat egyfelől abban nyilvánult meg, hogy egyre több településen jelentek meg a magánüdülők, másfelől egyre több család engedhette meg magának, hogy ilyen típusú ingatlant tartson fenn.⁸

Csordás László, aki az 1990-es évek elején a dél-alföldi második otthonokról készített elemzést, elterjedésüket az 1960-as évek elejétől az 1970-es évek végéig tartó gazdasági növekedéssel, valamint az iparban és a szolgáltató szektorban foglalkoztatottak számának és arányának jelentős emelkedésével hozta összefüggésbe. Ezek a folyamatok széles társadalmi bázist jelentettek a belföldi üdülés számára Magyarországon, ami javarészt nem a vállalati (szakszervezeti), hanem a saját tulajdonú üdülőkben valósult meg.⁹ 1990-ben négy alföldi megyében összesen 13 098 ingatlant vettek nyilvántartásba, amelyeket a szerző az alábbi

⁵ Löfgren 1999: 109–154.

⁶ Bendix–Löfgren 2007.

⁷ A szerzőpáros minden olyan ingatlant ebbe a kategóriába sorolt, amelynek az elsődleges funkciója nem a tulajdonos állandó lakásszükségleteinek kielégítése volt. Hegedüs–Manchin 1987: 251.

⁸ Hegedüs–Manchin 1987.

⁹ Felfogásában a szabadidőlakás olyan második otthonnak tekinthető, amelyet túlnyomóan szabadidőben és csak átmenetileg (a napi munkaidő után, a hétvégén vagy a szabadság ideje alatt) használnak szabadidős célokra. Csordás 2019: 103.

csoportokba sorolt: folyóparti, szikes tavak menti, termálvizes fürdők környéki, tóparti, zártkerti és vegyes.¹⁰ Csordás szerint a második otthonok magyarországi elterjedésében az sem tekinthető elhanyagolható tényezőnek, hogy az 1960-as évektől a társadalmi struktúráváltás következtében megjelentek az új és arányai-ban bővülő vezetőrétegek, amelyeknek a képviselői a politikai-társadalmi-gazdasági helyzetükből származó előnyöket a sajátos presztízst is jelentő magánüdülők megszerzésére fordíthatták.¹¹ Valuch Tibor tágabb perspektívából, a gazdasági-társadalmi folyamatokba ágyazva próbálta értelmezni a jelenséget, amelynek háttérében részben a divat, részben a gyorsuló lakossági jövedelemfelhalmozás húzódott meg.¹² Legutóbb a téma összefoglalására Németh Szandra tett kísérletet, aki doktori disszertációjában a magyarországi magánüdülők helyzetét vizsgálta az 1960–1980-as években.¹³ Az átfogó szemléletű elemzések mellett nem feledkezhetünk meg azokról a feldolgozásokról sem, amelyek egy-egy üdülőttelep kialakulásának körülményeivel és mindennapjaival foglalkoztak, nyomon követve azokat a két világháború közötti időszakról egészen napjainkig.¹⁴

A STRANDFÜRDŐ KIALAKULÁSA

A 19. század közepén a Tiszában fürdést – különösen a város alatti szakaszon – a helyi hatóságok tiltott tevékenységnek minősítették, ezért rendszeresen bocsájtottak ki rendeleteket ennek megakadályozása céljából.¹⁵ Az uszodákkal szemben, ahol a fürdőzés meghatározott szabályok szerint, általában úszómester jelenlétében zajlott, a folyóparton ilyen típusú kontrollt nem lehetett gyakorolni, emiatt a vízbefulladások száma is magas volt. Mindemellett arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a fürdőzők testének látványa ekkor még megbotránkoztatónak, erkölcsértőnek minősült.

Szegeden az első strandot, vagy ahogyan azt a korabeli sajtó nevezte, „partfürdőt”, Hollós József főorvos kezdeményezésére 1912-ben a Tisza bal partján, az ún. Bertalan-élmű¹⁶ közelében létesítették azon a partszakaszon, ahol erre a feltételek (homokos part, sekély víz) adottak voltak. Alapítóit egyértelműen egészségügyi, illetve gyógyászati szempontok vezérelték, mindehhez pedig a nap, a levegő és a víz „célszerű” használata a nyári hónapok idején a fürdőhely esetében ideális körülményeket kínált.¹⁷ Megnyitását követően a partfürdő olyan nagy

¹⁰ Csordás 1992: 72, 74–75.

¹¹ Csordás 2019: 104.

¹² Valuch 2013: 218.

¹³ Németh 2019.

¹⁴ Búza 1993; Ablonczy 2011; Törő 2016.

¹⁵ *Szegedi Híradó* 1863. július 8. 4; 1864. június 11. 2.

¹⁶ A Bertalan Lajos (1838–1901) főmérnök tiszteletére 1904-ben állított vasbeton építményt 1976-ban bontották le, amikor a városban a második közúti híd építése zajlott.

¹⁷ Bányai Jenő szerint Magyarország első folyóvízi strandja volt, amelyet néhány év elteltével követtek a fővárosi partfürdők. Bányai 1986: 4.

népszerűsége tette szert, hogy az úszóházak üzemeltetői egymás után folyamodtak a hatóságokhoz újabb szabadtéri fürdők létesítése érdekében. Látogatottságához minden bizonnyal jelentős mértékben hozzájárult az a körülmény, hogy itt a férfiaknak és a nőknek nem kellett elkülönülniük egymástól, vagyis együtt fürdőzhetek. 1913 nyarán egy ingyenes szabadtéri fürdőhely létrehozásának a terve is felmerült, amely a munkások számára biztosított volna fürdőzési lehetőséget. Az 1920-as évek közepére Újszegeden már hét strandfürdő üzemelt, amelyeket sportegyesületek (Szegedi Torna Egylet, Szegedi Atlétikai Klub), foglalkozási csoportok (vasutasok, postások) szervezetei, illetve a Szegedi Partfürdő Részvénytársaság tartott fenn.

A folyóhoz kapcsolódó fürdőzési gyakorlatról, valamint a sporttevékenységekről az 1930-as évek elején Hauser Rezső Sándor a *Szegedi Friss Újság* hasábjain *Nyár a Tisza partján* címmel részletes leírást közölt, amelyben a fürdőhelyek jellemzése mellett igyekezett megragadni a szabadidő eltöltésének napi ritmusát is.¹⁸ A város felől, a folyó jobb oldalán sorakoztak az uszodák, illetve az evezős sportegyesületek klubházai, amelyek közül utóbbiak főként délután népesedtek be, amikor a tagság vízi járműveivel birtokba vette a Tiszát. A bal parton, azaz az újszegedi oldalon a Bertalan-emplémtől a vasúti hídig helyezkedtek el a különböző fenntartásban üzemelő strandfürdők.¹⁹ Az 1930-as években a nyári hónapokra benépesült a folyó, ami azt mutatja, hogy a strandfürdők széles társadalmi körben a szabadidő eltöltésének fontos helyszínéivé váltak, ahol megfelelő szabályok betartása mellett lehetett a modern testkultusz jegyében a testápolás és a testedzés különböző technikáit gyakorolni.²⁰ Nemcsak a tiszai fürdőkultúra helyszínei alakultak ki, hanem sajátos rituáléi, tárgyai és kellékei is, amelyek nélkülözhetetlenek voltak annak megvalósításához. Az újságokban a helyi áruházak hirdetésekben kínálták „nyári cikkeiket” – strandolajat, strandszékeket, nyugágyakat, párnákat, különböző típusú sapkákat, szemellenzőket, szalmakalapokat és a strandkabinokba gyékénylapokat.²¹ Annak ellenére, hogy a szabadidő eltöltésének az előzőekben ismertetett formája széles társadalmi bázissal rendelkezett, akadtak szemmel látható különbségek az egyes csoportok között. Nem engedhette meg mindenki magának, hogy a partfürdőn strandkabint tartson fenn vagy saját ladikkal, sportolásra alkalmas csónakkal rendelkezzen. Az újszegedi oldalon található tiszai fürdők, amelyeket gyakran illettek a „kasztrstrand” elnevezéssel,

¹⁸ Az 1920–1930-as évekre a Tisza hasznosításában gyökeres változások mentek végbe, hiszen előtérbe került a folyónak a szabadidő eltöltésében betöltött szerepe. Az I. világháborút követően a tutajozás nagymértékben háttérbe szorult, a vasúthálózat kiépülésével pedig a hajózás is veszített jelentőségéből. Természetesen ez nem jelenté azt, hogy az áruszállítás teljesen megszűnt volna, ám a nagyobb méretű vízi járművek száma erőteljesen lecsökkent, a fatelepeken feldolgozásra váró szálfák pedig szinte teljesen eltűntek a folyóról. Nyaranta sokkal inkább jellemzőek voltak már az evezősök, a motorcsónakok és a vitorlások, nem is beszélve a fürdőzők tömegéről.

¹⁹ *Szegedi Friss Újság* 1932. augusztus 12. 4.

²⁰ Mohácsi Gergely szerint a strandokon szinte elmosódtak a társadalmi különbségek, és maga az életstílus jelentette a legfőbb identitásformáló erőt. Mohácsi 2002b: 44.

²¹ *Délmagyarország* 1935. június 11. 4.

gyakran képezték kritika tárgyát, mivel erősítették a társadalmi elkülönülést, „nem túrték a vízi egyenlőséget”.²² Ez az állapot 1936-ban szűnt meg, amikor a város megvásárolta a Szegedi Partfürdő Rt. felszereléseit, majd saját strandfürdőt hozott létre.

Az üdülőtelep kialakulása a „Sárga” elnevezésű strandfürdő²³ létesítésével kezdődött az I. világháborút követően, ám ekkor még nem voltak a Tisza partján állandó építmények.²⁴ 1922-ben a *Délmagyarország* arról számolt be, hogy Tápé területén új fürdőhely létesült, amely Újszeged szerb megszállása idején nagy népszerűségnek örvendett, amikor a Szegedi Partfürdő Rt. szüneteltette a működését. A helyzet konszolidálódásával a partszakasz ugyan feledésbe merült, 1922-ben azonban a Szegedi Munkás Testedző Egyesület elhatározta fejlesztését, amihez az Országos Testnevelési Tanács 100 000 koronás támogatását is sikerült megszereznie. A Tisza partján egy húsz méter hosszú és tíz méter széles, szétszerelhető fürdőházat terveztek építeni, amelyben kabinok álltak a fürdőzők rendelkezésére az átöltözéshez. Az egykorú sajtóbeszámoló szerint az akció azért tekinthető figyelemre méltónak, mert a „rendszeres tiszai életet egészen Tápéig hosszabítja meg”, illetve több száz gyerek számára biztosít feltételeket az „egészséges nyári élethez”.²⁵ Walter Mihály az 1960-as évek közepén a *Délmagyarország* hasábjain egy olvasói levél formájában így emlékezett vissza a strand kialakításának kezdeteire:

„A Munkás Testedző Egyesület vezetősége 1920-ban határozta el, hogy üdülőtelepet létesít a sportolói részére. A dorozsmai szolgabíró engedélyével kezdtük meg az építést a »Sárgán«. Az egyesület tagjai készítették a kabinokat, egy közös öltözőt és őr-bódét. A munkanélküli tagok vállalták az éjszakai felügyeletet.”²⁶

Az előbb bemutatott kezdeményezések ellenére a „Sárga” az 1920-as évek második felében nem éppen a szervezett fürdőletről vált nevezetessé, hanem a sorozatos vízbefulladások miatt került, mintegy elretentő példaként, a helyi sajtó hasábjaira. A partszakasz nemcsak a halálos kimenetelű tragédiák kapcsán, hanem a strandon uralkodó állapotok miatt is negatív színben tűnt fel:

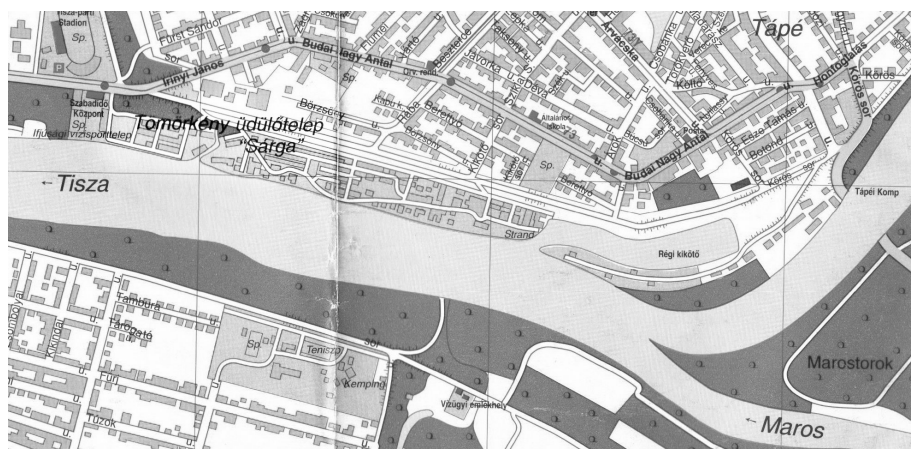
²² *Délmagyarország* 1930. június 8. 11.

²³ Mohácsi Gergely szerint a strandfürdők mint új városi intézmények megjelenése szervesen összefüggött egy sor olyan társadalmi és urbanizációs folyamattal, amit röviden a modernitás kifejezéssel lehet illetni. A 20. században egyre fontosabbá váló testkultúrának a nagyvárosi strand volt az egyik kitüntetett színtere, egyre tömegesebben és egyre intenzívebben termelte újra a modern testkultusz hétköznapi gyakorlatait és diskurzusait. Addig elképzelhetetlen mértékben engedte látni és láttatni az emberi testet, azok tömeges jelenlétét, sőt egymással való érintkezését is lehetővé tette. A strandfürdő a táncteremhez és a sportpályához hasonlóan egyesek számára azt a lehetőséget kínálta, hogy egyfajta modern életstílussal helyettesíthették a középosztályi lét polgári feltételeinek hiányát. Mohácsi 2002a; Mohácsi 2002b: 35.

²⁴ *Délmagyarország* 1912. január 30. 5; 1912. április 8. 7; 1912. augusztus 8. 3; 1924. augusztus 7. 5.

²⁵ *Délmagyarország* 1922. július 23. 6.

²⁶ *Délmagyarország* 1964. december 26. 8.

1. térkép. „A Sárga” elhelyezkedése (részlet)

Forrás: Szeged. Városterkép. 1. kiadás. Magyar Térképház Kft., Budapest, 1998.

„Ez a Sárga már emberemlékezet óta tölti be az ingyenstrand szerepét, ahol nem érvényes a strandszabályrendelet és ahol a civilizáció még nem húzta meg a közszemérem és a közizlés éles határvonalát. De azért vannak bizonyos önként vállalt szabályok. Például tíz éven felül sem a lányok, sem a fiúk nem hempereghetnek a drága homokban úgy, amint a világra jöttek. Holmi régészek megállapíthatnák, hogy nyaranta itt találhatóak a hajdani fügefalevelek egyenes leszármazottjai.”²⁷

Az 1930-as évek végén úgy tűnt, hogy a „Sárga” mint tiszai strand elveszíti a népszerűségét, mivel az ingyen fürdőzésre vágyók áttették székhelyüket az újszegedi oldalra, az immár egykori Bertalan- emlékmű közelébe, ahol sekélyebb volt a víz és kisebb a várostól való távolság.²⁸ Minden bizonnyal a II. világháború idején is üzemelt, 1946-ban Dénes Leó polgármester a fejlesztését is tervbe vette.²⁹

Strandfürdőnk tehát Szeged központjától nagyjából három kilométerre, a Maros-torkolattal szemben, az ún. Téli kikötő közvetlen közelében alakult ki az 1910-es évek végén, az 1920-as évek elején, amikor a folyó bal partján, Újszegeden a szerb megszállás miatt a fürdőzés nehézkessé vált. A meder ugyan hirtelen mélyült, ám a partszakaszt az áradásokat követően vastag homokréteg borította be. A várostól távoli, periferikus elhelyezkedése miatt a két világháború között elsősorban azon társadalmi csoportok körében örvendett nagy népszerűségnek, amelyek nem engedhették meg maguknak, hogy más strandfürdők használatáért fizessenek.

²⁷ *Délmagyarország* 1926. április 16. 4.

²⁸ *Délmagyarország* 1938. augusztus 2. 6.

²⁹ *Délmagyarország* 1946. augusztus 22. 3.

A HULLÁMTÉR BIRTOKBAVÉTELE

A „Sárga” üdülőtelep kiépülése az 1950-es évek elejétől indulhatott meg, amikor a helyi vállalatok sorra emeltek dolgozóik számára nyaralóépületeket a Tisza hullámterében, habár nem zárható ki, hogy már ekkor magánszemélyek is jeleskedtek ezen a téren. Sarnyai Vencel az üdülőtelep képviselőjében Komócsin Mihálynak,³⁰ a szegedi II. Kerületi Tanács VB-titkárának 1957. október 22-én kelt levelében a következőképpen mutatta be a telep kialakulásának körülményeit:

„A Sárgán lévő üdülőtelep spontán jött létre a szegedi dolgozók kezdeményezésére és társadalmi munkájával. Ez az üdülőtelep a munkásoké volt már a Horthy-fasizmus idején, amikor a munkásnak nem volt pénze arra, hogy a drága csónakházakat vagy drága fürdőzési lehetőségeket vegye igénybe, idejártak ki a szegedi munkások, a bokrok között vetkőzve élvezték a Tisza hús hullámain. Itt tartottak összejöveteleket, amelyekről ma is nagyon sokat beszélnek az idősebb munkások. Talán ez az oka, ezek a munkás hagyományok, hogy Szeged dolgozói itt építették ki üdülőtelepüket [...]”³¹

A *Délmagyarország* beszámolója szerint 1955-ben a MÁV Fiúnevelő Intézetének, a szalámigyárnak, a cipőgyárnak és a postának már biztosan állt az üdülője, amelyeken kívül újabbak építése is folyamatban volt.³² Tápé Község Tanácsához ugyanebben az évben a Szegedi Orvostudományi Egyetemtől 350, a Szegedi Postaigazgatóságtól 200, a Szegedi Cipőgyártól szintén 200 négyszögöl területre érkezett igény, ahova az érintettek nyaralóépületek emelését tervezték.³³ Az építkezések 1956-ban tovább folytatódtak, ahogyan erről a *Délmagyarország* is beszámolt:

„Egy magaslaton nők és férfiak építik a Textilművek üdülőházát. Goldmann Mária, Guszó Anna, a gyárban fonónők – de a szakképzettség szerint építőmunkások is! – most rakják a téglát, állítják be az ablakot, ajtót. Ábrahám János és Frányó Imre elmondják, hogy a Textiltechnikum diákjai igen lelkesen vettek részt eddig társadalmi munkában az építkezésen, most azonban a vizsgák miatt nem tudnak kijárni dolgozni. Az épületeket egyébként a gyár régi felvonulási anyagaiból építik. Mellettük pár méterre Nacsa István szakmunkás vezetésével mintegy tíz fiatal postás planírozza a földet, hordja a téglát. Félmeztelenül dolgoznak s elmondják, hogy szabadságuk idejét, vagy szabadnapjukat áldozzák arra, hogy felépítsék a tíz méter hosszú öltözőjüket. A Reszelő, Vágó, Mérlegkészítő és Kazánkovács KSZ is épít kis házikót. A Szegedi Cipőgyár dolgozói gyönyörű üdülőtelepet vettek át az elmúlt napokban: az előtér ízlésesen ki van festve, a bejáratnál és az öltözőkben kovácsoltvas lámpák

³⁰ Komócsin Zoltán testvére, aki a helyi politikai életben az 1956-os forradalom után meghatározó szerepet játszott.

³¹ TIÜi Levelezések, 1957–1960.

³² *Délmagyarország*, 1955. július 3. 4.

³³ TIÜi Levelezések, 1957–1960.

lónak. Van nagy rádiójuk, lemezjátszójuk, több nyugágyuk, nagy mólójuk. Vadon-
natú motorcsónak és egy kétpárevezős csónak ring a vízen, fent a parton négy két-
személyes kajak várja a gyár dolgozóit.”³⁴

Az üdülőtulajdonosokat tömörítő társulat 1958. szeptember 10-én tartott taggyűlésén a vízügyi igazgatóság képviselője részéről az az információ hangzott el, hogy az első bérleti szerződés megkötésére 1953-ban került sor, amelyet, ahogyan azt a fenti adatok is bizonyítják, újabbak követtek. A folyamat eredményeként az 1950-es évek végére már 40 vállalat és intézmény, illetve 30 magánszemély használt különböző nagyságú területet a Tisza hullámterében.³⁵

Az üdülőtelep kialakulása a rendelkezésre álló források tükrében sokkal inkább tűnik egyfajta spontán folyamatnak, semmint tudatosan tervezett és megvalósított intézményi telekparcellázásnak, amelynek tipikus megnyilvánulási formája lehetett valamilyen helyi tanácsi akció.³⁶ Az 1920-as évek elején létesített strandfürdő és a Kőrössy-féle halászcsermák³⁷ közelsége biztosan hozzájárulhatott ahhoz, hogy az 1950-es évek közepétől egyre több helyi vállalat és magánszemély fordult az illetékes hatóságokhoz üdülőtellek kiutalása céljából. Az üdülőtelep kialakulásával kapcsolatban a korabeli sajtó és az ingatlantulajdonosok által folytatott levelezések is gyakran kiemelték a partszakasz kapcsolódását a munkásosztályhoz, illetve a két világháború között illegálisan szervezett munkástalálkozókhoz, amelyeknek egyik központi figurája Gera Sándor³⁸ (1907–1937) volt. Ez a momentum a későbbiek során egyfajta legitimációs eszközként is funkcionálhatott, amire folyamatosan vissza lehetett utalni, bizonyítva, hogy a munkás-ság is kialakította a maga fürdőkultúráját. Az üdülőtársulat igyekezett felvállalni a „munkásmozgalmi hagyományok” ápolását is, amelynek látható és kézzelfogható megnyilvánulási formája az üdülőtelep középső részén kialakított emlékhely, ahol 1961. augusztus 20-án ünnepélyes keretek között emlékművet avattak fel. Az objektum Tápai Antal szobrászművész tervei alapján az üdülőtársulat és a Hazafias Népfrent önkénteseinek hathatós közreműködésével készült, végleges formáját azonban csak 1968-ban nyerte el, amikor a partszakaszt kőfallal erősítették meg, így nem kellett tartani az áradások pusztításától. Egy nagy méretű

³⁴ *Délmagyarország* 1956. június 7. 3.

³⁵ Az első kategóriába tartozó üdülőtellek általában nagyobb, akár 1–200 négyszögöl kiterjedésűek voltak, bár akadtak kisebbek is, mint például a Cipónagykereskedő Vállalat 10, vagy a Mútrágya és Növényvédő Vállalat 8 négyszögöles területe. A legnagyobb parcellával, 565 négyszögöllel ekkor a Szegedi Cipőgyár rendelkezett. Magánszemélyek esetén az üdülőtellek mérete egyetlen kivételtől eltekintve nem haladta meg a 100 négyszögölet. TIÜi Az 1958. szeptember 10-én tartott taggyűléséről készült jegyzőkönyv.

³⁶ Részletesen: Hegedüs–Manchin 1987: 258.

³⁷ A napjainkban is üzemelő ikonikus vendéglátóhelyeket az 1930-as, 1940-es években a névadó Kőrössy család tagjai létesítették és üzemeltették egészen azok államosításáig. Bányai 1997.

³⁸ Már fiatalon bekapcsolódott a munkásmozgalmába, a KMP szegedi szervezetének egyik vezetője volt, aki ténykedése miatt két és fél év fogházbüntetést kapott. 1933-ban hagyta el Magyarországot, majd 1937-ben a spanyol polgárháborúban halt meg. *Délmagyarország* 1957. augusztus 3. 3.

1. kép. *A munkásmozgalmi emlékmű az üdülőtelepen az 1970-es években (TIŰi fotónegatívak)*

tiszai kavicsot ábrázol, amelyre fémlemezről kovácsolt, ötágú csillagot illesztettek. Az emlékmű környezetét parkosították, díszkő korláttal vették körbe. A műalkotáson a következő felirat szerepelt, amelyet az 1990-es években ismeretlenek levéstek: „»Sárga« Az illegális szegedi munkásmozgalom forradalmi szervezkedésének egyik színhelye az elnyomatás sötét éveiben a párt vezetésével munkások, parasztok, néphez hű értelmiségiek összefogott erővel munkáltak itt a szocialista jövőt. Munkásságuk emlékére az utókor nevében Tömörkény István Üdülőtársulat.” A munkástalálkozó emlékezetét az üdülőtársulat próbálta ápolni olyan formában, hogy április 4-ére vagy május 1-jére virágokat ültettek az emlékmű elé. 1974-ben a győzelem napja alkalmából koszorúzásra is sor került, amelyen iskolák, vállalatok és a helyi pártszervezet képviselői vettek részt.³⁹

Megítélésem szerint a település központjától való távolság ellenére a legnagyobb vonzerő maga a folyó, a strandfürdő és a hullámtéri erdő kedvező mikroklímája, egyszóval a természetközelség lehetett. A partszakasz olyan adottságokkal rendelkezett, amelyek lehetővé tették rekreációs céllal a városi környezetből való kilépést.

³⁹ A rendszerváltás után az emlékmű eredeti jelentéstartalmát az üdülőtársulat igyekezett megváltoztatni olyan formában, hogy az üdülőtelep földrajzi fekvésére utaló, a Tisza és a Maros találkozását szimbolizáló térkompozíciót készített a Szegedi Szépműves Céhhez. A terv nem valósult meg, jóllehet a városi önkormányzat 1993-ban 100 000 forinttal támogatta az elképzelést. TIŰi Találkozás (Tisza–Maros) térkompozíció tervdokumentációja.

2. kép. Az üdülőtelep a Tisza felől 1970-es években (TIŰi fotónegatívok)

Nem sok támponttal rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy milyen konkrét minták hathattak ösztönző erőként. Olyan típusú üdülőtelep, mint amilyen a két világháború között a Budakalász közelében kialakított Lupa (Lupa)-sziget, Szegeden és környékén biztosan nem létezett. A hullámtérben Apátfalván, Hódmezővásárhelyen, Makón, Mindszenten, Szegváron és Szentesen a 19. század végétől telepített szőlős- és gyümölcsöskertekben voltak ugyan épületek, ám ezek szinte kizárólag gazdasági (munkaeszközök tárolása), nem pedig rekreációs célokat szolgálták.⁴⁰ Előképként a strandfürdőkön használatos, különböző méretű strandkabinok⁴¹ jöhetnek számításba, amelyeket a nyári hónapokat követően szétszereltek és elszállítottak a folyó partjáról. Ezt a modellt alkalmazhatták a „Sárgán”, a Tisza hullámterében azzal a különbséggel, hogy az üdülőtelep kialakulásának kezdetekor már állandó építmények is készültek.

⁴⁰ A szegedi polgárcsaládok üdülőtelepei a 19. század második felében a Tiszától távolabb, a mai Szatymaz határában alakultak ki, ahol különösen az 1879-es árvíz után nagy számban épültek villák. Az épületekhez szőlőbirtokok is kapcsolódtak, amelyek jövedelmet is termeltek tulajdonosaik számára.

⁴¹ Az építményeket a helyi sajtó hasábjain rendszeresen kínálták megvételre, de voltak olyanok is, akik vásárlási szándékukról kívánták az olvasóközönséget tájékoztatni. Akadtak olyan hirdetések is, amelyek kiadásra ajánlották a kabinokat. Az építményeknek különböző típusai léteztek, amelyeket a helyi újságokban a szétkapcsolható, a teraszos, a családi, a kétrészes, a két-, illetve négy személyes vagy éppen a kerek megnevezések jelöltek. A nagyobb építményekben, amelyeket a helyi sajtó gyakran víkendházként is emlegetett, ágyak, székek, asztalok kaphattak helyet, tulajdonosaik, illetve használóik ugyanakkor itt tárolhatták a vízi járművek kellékeit, az evezőket vagy a csónakmotorokat is. A petróleum gázfűzők a folyóparton különféle ételek elkészítését tették lehetővé.

Az 1960-as évek végére a „Sárga” üdülőtelep⁴² olyannyira népszerűvé vált, hogy immáron tudatos akciók keretében újabb hullámtéri területek parcellázására került sor. Tápe Község Tanácsa 144 darab telek kiosztását vette tervbe, amivel megteremtette a Tiszavirág üdülőtelep alapjait. A „Sárga” is tovább bővült, mivel a teleptől a városközpont felé, a Kis-Kőrössy halászcserda és az Ifjúsági Sporttelep között újabb nyaralók épültek,⁴³ a Téli kikötő és a Tisza közötti félszigeten pedig a vízügyi igazgatóság saját dolgozóinak biztosított telkeket.⁴⁴

A FÜRDŐÉLET MEGSZERVEZÉSE

Az Elnöki Tanács 3-10/1957. számú határozatának eredményeként Tápe község területéből 24 kataszteri hold hullámtér került Szeged városához, a II. Kerületi Tanács igazgatása alá. A területen ekkorra már valóságos üdülőtelep alakult ki, amely az illetékesek szerint árvízvédelmi, közbiztonsági, közlekedési, egészségügyi és városrendészeti szempontból sem felelt meg az elvárásoknak. Szükségessé vált tehát mielőbbi rendezése, ezért 1957. október 22-én a nyaralóépülettel rendelkező vállalatok küldöttei értekezletet tartottak, amelyen feladatul tűzték ki a terep felmérését, feltérképezését, a vagyontárgyak védelme céljából „örség” felállítását, a fő útvonal kialakítását és egy 500 liter teljesítményű artézi kút fúrását. Határozat született arról is, hogy az érintettek „társulatot” hoznak létre, amely elsősorban a tagok üdülésének és szórakozásának biztosítását szolgálja.⁴⁵ Ez a szervezet lett a Tömörkény István Üdülőtársulat, amely alakuló közgyűlését 1958. január 20-án tartotta.⁴⁶ A társulat az üdülőtelep tisztán tartását, fegyelmének biztosítását, a botrányokozók megrendszabályozását, a társadalmi tulajdon védelmét és a közegészségügyi előírások figyelembevételét próbálta felvállalni. A tagok kötelességei között szerepelt az alapszabályban foglaltak betartása, vagyis a tagdíj befizetése, a telkek beépítése, az épületek karbantartása, bekerítése stb. Tiltották a háztartási hulladék Tiszába öntését, illetve utcákon történő felhalmozását. A társulat ügyeivel, működtetésével a tagok közül választott intézőbizottság foglalkozott, amelynek megbízatása öt évre szólt. Negyedévente legalább egy alkalommal ülést tartott, amelyről minden esetben jegyzőkönyv is készült. Évente rendes, illetve szükség esetén rendkívüli taggyűlésekre is sor került. A szervezet

⁴² Az üdülőtelepet a Szeged monográfia 5. kötete is említi a tiszai úszóházak és a partfürdő társágában, mint olyan helyszínt, amely különösen a nyári időszakban a szabadidő eltöltését szolgálta. Tamasi 2010: 251.

⁴³ Ez a terület kapta az Új-Sárga elnevezést, szemben az Öreg-Sárgával, ami az Öreg Kőrössy halászcserda és a Téli kikötő közötti térséget jelölte.

⁴⁴ *Délmagyarország* 1969. május 5. 4.

⁴⁵ TIÜi Levelezések, 1957–1960.

⁴⁶ A szocialista rendszer keretei között feltehetőleg azért működhetett az üdülőtársulat, mivel sok olyan feladatot ellátott, amelyeket a helyi hatóságok képtelenek lettek volna. További kutatások tisztázhatják azt, hogy más üdülőtelepeken alakultak-e hasonló szervezetek.

fennállása során több alkalommal, így például 1964-ben, 1975-ben és 1985-ben módosította az alapszabályát.⁴⁷

1958. szeptember 10-én a Szegedi Vízügyi Igazgatóság és a Tömörkény István Üdülőtársulat megállapodást kötött egymással, amely felhatalmazta utóbbit a bérleti szerződések átvételére és a bérleti díjak kezelésére. A társulat kötelezettséget vállalt az ártéri erdő állagának megőrzésére, fakitermelést ugyanakkor nem végezhetett. Az általa használt terület egyes részeinek feltöltése csak és kizárólag a vízügyi igazgatóság engedélyével valósulhatott meg. 1958. október végén a II. Kerületi Tanács Végrehajtó Bizottsága jóváhagyta a „Sárga” végleges rendezésére vonatkozó tervet, ami magában foglalta a Maros-torkolat vízügyi szabályozását is. A folyó minden évben fél méter széles sávot mosott el, ami nemcsak az üdülőtelepet, hanem a hullámtér belső részeit is veszélyeztette.⁴⁸ Az előzetes tervek alapján új épületek már csak a parttól 15 méterre lehettek, a régieket viszont, amelyek nem feleltek meg az elvárásoknak, át kellett építeni vagy le kellett bontani. A társulat két közlekedési útvonal kialakítását vette célba, amelyeket az Öreg Kőrössy halászcserda és a tápéi lejáró felől sorompókkal záránának le. Mindkét helyen tervezték parkolók kialakítását is, a behajtás csak meghatározott időintervallumban történhetett.

Az üdülőtársulat az alapszabályában foglaltakat szem előtt tartva nyomban nekilátott a terület fokozatos „civilizálásának”, azaz az infrastruktúra kiépítésének annak érdekében, hogy megteremtse az alapfeltételeket. Már 1958 májusában sikerült megoldani az áramellátás kérdését, mivel korábban még a rádióhallgatás is nagy nehézségekbe ütközött. Az elektromos hálózat kiépítése és korszerűsítése a későbbiekben is jelentős terheket rótt a társulatra, a közvilágítás biztosításáról nem is beszélve. Kezdetől fogva megkerülhetetlen kérdésnek bizonyult az ivóvíz biztosítása, amelyhez az üdülőtulajdonosok eleinte a Tápé község belterületén található kutakból juthattak hozzá. 1962-ben készült el az az artézi kút, ahonnan 150 kifolyócsapon keresztül ágaztatták szét a vizet. Később, mintegy tíz év elteltével az egész üdülőtelepet bekapcsolták a városi magas nyomású vízrendszerbe. A társulat, a vízügyi igazgatóság és a városi tanács együttműködésének és hathatós anyagi támogatásának köszönhetően az 1960-as években partvédelmi munkálatok zajlottak, amelyek egy kőfal építésével a folyóvíz sodrásának kártételét voltak hivatottak megakadályozni. A kiadások azokban az években növekedtek meg jelentősen, amikor a Tisza áradásai elöntötték a hullámteret, és nagy mennyiségű hordalék halmozódott fel.⁴⁹ Az 1990-es évek végéig a különböző típusú vállalatok jelenléte az üdülőtelepen kedvezően hatott a társulat működésére, mivel sok feladatot (pl. utak javítása, járdák építése) egyfajta társadalmi munka keretében

⁴⁷ Az 1964-es alapszabály a haszonállatok, köztük baromfik tartását tiltotta, ugyanakkor a galambok és a kutyák esetében már megengedőbbnek bizonyult, amennyiben a tagoknak sikerült ehhez a tevékenységhez a társulat hozzájárulását megszerezniük. 1975-től az üdülőtelepen már semmilyen állat tartását nem engedélyezték.

⁴⁸ *Délmagyarország* 1958. október 22. 3.

⁴⁹ *Délmagyarország* 1962. augusztus 15. 5.

3. kép. A DÉGÁZ üdülője a „Sárgán” az 1970-es években (TIŰi fotónegatívok)

alkalmazottaikkal végeztettek el, ami nagymértékben csökkenthette a költségeket. A problémák akkor kezdődtek, amikor többségük megszűnt, a társulat pedig kénytelen volt csak a tagok által befizetett tagdíjakra támaszkodni.⁵⁰

MÁSODIK OTTHONOK, VÁLLALATI ÜDÜLŐK

A Tisza hullámterében az 1960-as évek végén 165 magán- és 44 üzemi vagy közületi üdülőt⁵¹ tartottak számon, s a parcellázásoknak köszönhetően az 1970-es évek közepére az épületek száma már meghaladta a háromezretet. 1975-ben 382 telek szerepelt a nyilvántartásokban, ám ezeknek nem mindegyikén állt építmény, még az 1980-as évek elején is megközelítőleg 20%-uk üres, azaz beépítetlen vagy csak félig-meddig beépített volt.⁵² Külső megjelenésük, szerkezeti felépítésük tanulmányozásához kiváló támpontként szolgálnak azok a fekete-fehér fotónegatívok, amelyek az épületállományról az 1980-as évek elején, feltehetőleg az üdülőtársulat megbízásából készültek.⁵³ A vizuális dokumentáció minden bizonnyal egy átfogó felmérés része lehetett, amelynek külön értéke, hogy az ingatlanok számozása is jól látható a felvételeken. Ennek köszönhetően a mai és a négy évtizeddel ezelőtti állapotok összehasonlíthatóak egymással, a változások

⁵⁰ Interjú Fodor Jánossal.

⁵¹ *Délmagyarország* 1969. május 5. 4.

⁵² TIŰi: Az 1982-es rendes közgyűlésre készített jelentés.

⁵³ TIŰi: Az üdülőtételek nyaralóiról készített fotónegatívok.

4. kép. A Honvéd üdülő sa tiszai strand mellett az 1970-es években (TIÜi fotónegatívok)

jól nyomon követhetők. A vizuális források mellett a társulat irattárában több olyan kérvény is fennmaradt, amely tartalmazza a felépíteni kívánt nyaralók tervrajzait. A dokumentumokban az 1950-es években az alábbi terminusok fordulnak elő az építményekre vonatkozóan: *fürdőház, fürdőhelyiség, fürdőkabin, kabin, nyaraló, üdülőház, strandkabin*. Ezek az elnevezések alátámasztják azt a feltételezésünket, hogy mintaként a korábban már más strandfürdőkön használatos épületek szolgáltak.

A második otthonként funkcionáló épületek külső megjelenésüket tekintve meglehetősen változatos képet mutatnak. Egy-egy telken az 1950-es évektől többféle építmény is állhatott annak megfelelően, hogy tulajdonosaik a megváltozott igényekhez és lehetőségekhez igazodva milyen átalakításokat vagy éppen teljes átépítést végeztek rajtuk. Ezzel a tendenciával szemben olyan építményekkel is találkozhatunk, amelyek az 1950-es, 1960-as és 1970-es években készültek, s külső megjelenésük azóta sem módosult lényegesen. Az épületállomány tehát különböző korszakok ízlésvilágát, építészeti megoldásait tükrözi. Az üdülőtelepen, különösen az ún. Öreg-Sárgán a kis méretű telkek miatt a beépítettség aránya rendkívül magas.⁵⁴ Az 1950-es években a hullámtérben különféle

⁵⁴ Szávay István 1978-ban a *Délmagyarország* hasábjain a „bódévárosok és a maszek zónák” mintapéldájaként tekintett az üdülőtelepre, amelyet éppen zsúfoltsága miatt nem tartott alkalmasnak az üdülésre: „a magántulajdonosi hévvel emelt kerítések, a házak, üdülők utcasoros elrendezése, a kevés szabad terület mind-mind alaposan csökkenti a Sárga értékeit”. *Délmagyarország* 1978. május 14. 6. Az illetékes hatóságok és az üdülőtársulat hiába próbálkozott az aktuális építkezési irányelvek és az alapszabályban foglaltak betartatásával, próbálkozásaiak gyakorta

építőanyagokból – betonból, fából és téglából – jellemzően egyszintes építmények készültek, amelyek általában egy helyiséggel rendelkeztek, s hozzájuk nyitott vagy fedett előtér, terasz kapcsolódhatott. Minden valószínűség szerint ezek az épületek a szó szoros értelmében vett fürdőkabinok, strandkabinok voltak, azaz tulajdonosaik vagy használói számára főként a fürdőzés előtti és utáni átöltözésre szolgáltak. Alapterületüknél fogva ahhoz még nem biztosítottak megfelelő feltételeket, hogy valóságos második otthonokként funkcionáljanak.

Az országos tendenciákhoz hasonlóan esetünkben is jellemzőek voltak a házilagos megoldások, a bontott építőanyagok használata. Mindenki abból építkezett, amiből tudott, vagy amihez munkahelyén, illetve kapcsolatai révén hozzájutott.⁵⁵ Az egyre magasabb vízszinteket produkáló áradások az 1970-es évek elejétől szemmel látható változásokat indítottak el az építkezési gyakorlatban, hiszen egyre szélesebb körben terjedtek el a többszintes, gyakran cölöpökön, oszlopokon álló építmények, amelyek nagyobb biztonságot nyújtottak az árvizek pusztításaival szemben.⁵⁶ Az épületek átalakulása maga után vonta a helyiségek számának növekedését, azaz a lakószobák, a konyhák és a mellékhelyiségek egymástól való elkülönülését. Ezek a változások megteremtették a lehetőségét, hogy az építmények valódi második otthonokká válhassanak, vagyis tulajdonosaik azokat szezonálisan lakóhelyként használhassák. Gyakori megoldás volt, hogy a felső szintet tartó oszlopok közötti térséget részben vagy teljes egészében beépítették, ahol konyhát, illetve mellékhelyiséget alakítottak ki. Az épületeket rendszerint az állandó lakóhelyről kiselejtezték vagy valamelyik családtagtól örökölt bútorokkal, háztartási kellékekkel rendezték be és szerelték fel. Nem igazán volt jellemző, hogy új bútorzatot vásároltak volna. Ha nem álltak rendelkezésre saját, leselejtezendő darabok, akkor biztosan akadtak ilyenek a rokonok, barátok körében, amelyeket a nyaralóban még hasznosítani lehetett. A második otthonok bútorzata a nagyobb áradásokat követően időnként cserélődött, mivel a hullámteret elborító víz olykor használhatatlanná tette a berendezési tárgyakat. Az ezredfordulóig a lábakon álló nyaralók felső szintje még lehetőséget nyújtott a háztartási kellékek, eszközök biztonságos elhelyezésére, az egyre magasabb áradásoktól azonban már ezek a helyiségek sem jelentettek védelmet. Az árvizes periódusok mind az üdülőtársulat, mind az üdülőtulajdonosok számára jelentős többletkiadásokkal jártak, mivel el kellett távolítani az üdülőtelepen felhalmozódott hordalékot, uszadékot és szemetet. Az épületeket ilyen esetekben kitakarították,

eredménytelennek bizonyultak. Még azt sem sikerült teljes mértékben elérniük, hogy a birtokba vett parcellákon az építkezéseket a tagok befejezzék. A társulat 1964-es alapszabálya előírta, hogy a kiutalt telkeket egy éven belül be kell építeni, amihez szükség volt az illetékes tanács építési engedélyére. A terveket jóváhagyás, illetve javaslat végett a társulatnak is be kellett mutatni. A helyi sajtóban az üdülőteleppel kapcsolatban a közelmúltban megjelent írárok az épületek állományát és azok térbeli elrendezését egyfajta szocialista kori hagyatékknak vagy örökségnek minősítették. TIÜi A Tömörkény István üdülőtársulat alapszabálya 1964; Kibédi 2020.

⁵⁵ Lásd részletesen: Valuch 2013: 218–219; Németh 2019: 75–97.

⁵⁶ Az 1980-as években az új tulajdonosok az egyszintes épületek egy jelentős részét is ilyen módon alakították át.

fertőtlenítették, a víz által elöntött helyiségeket kifestették. Az 1980-as évek elején készített társulati jelentés a következőképpen mutatja be a kialakult helyzetet, kiemelve, hogy ebben az időszakban Szegeden már más típusú második otthonok⁵⁷ is elterjedtek:

„Sokan feladják ezt a sokszor szélmalomharcnak látszó csatát, melyet a vízzel, hideggel kell megvívniuk. Többen felcserélik az ártéri üdülőjüket a környéken, nem ártéren lévő üdülőkkel, kiskertekkel, esetleg elhagyott tanyákkal. Érthető talán ez a folyamat. Előfordul, hogy mi is kétszer, háromszor vetünk és egyszer sem aratunk. A kiskertekben pedig a befektetett anyag és munka bőven meghozza az eredményt.”⁵⁸

Az 1990-es évek közepétől nemcsak az újabb árvizes periódusok, hanem más tényezők is szerepet játszottak abban, hogy egyre csökkent az üdülőtelep presztízse és az érdeklődés a nyaralóépületek iránt. Akiknek az anyagi lehetőségeik megengedték, azok a nyári hónapok alatt a szabadságukat már leginkább külföldön töltötték, vagy máshol, Horvátországban vagy a Balaton mentén vásároltak maguknak ingatlant.⁵⁹ Akadnak ugyanakkor ellenpéldák is olyan vállalkozók esetében, akik üdülőjük fejlesztésébe, modernizálásába fektették jövedelmük egy jelentős részét. Olyan körülményeket teremtettek, hogy ezek a második otthonok akár állandó lakóhelyként is funkcionálhattak.

Az 1950-es évek végén az üdülőtelepen még nem a magán-, hanem a vállalati üdülők voltak többségben, amelyek alkalmazottaik számára nyújtottak lehetőséget a szabadidő eltöltésére. Az 1960-as évek végétől azonban már az előbbieket kerültek túlsúlyba, ami egyértelműen összefüggésbe hozható az újabb parcellázásokkal, hiszen ezeken a telkeken már túlnyomórészt magánszemélyek építkeztek. Az 1950-es évek végén a nagyobb helyi vállalatok közül üdülőteleppel a cipő-, a jutaáru-, a konzerv- és a ruhagyár mellett a textilművek, valamint a paprikafeldolgozó rendelkezett, amelyeken kívül a kisipari termelőszövetkezetek (bőröndös, cipész, mérlegkészítő) és más cégek (Hordóképző Vállalat, Sütőipari Vállalat stb.) is jeleskedtek ezen a téren. Számuk az 1970-es évek közepén 25 körül mozgott, az 1990-es évek első felében azonban többségük megszűnt, mivel fenn tartóik, illetve tulajdonosaik a szocialista rendszer összeomlását követően befejezték tevékenységüket. Az ingatlanok egy része ekkor magántulajdonba került, más részüket egyszerűen magára hagyták, majd egy idő után elbontották. A vállalati

⁵⁷ Az 1960-as évek második felétől kezdődően Szeged és az 1973-tól közigazgatási önállóságát elvesztő Kiskundorozsma határában több hullámban nagyarányú parcellázást hajtottak végre. Néhány száz négyzetméteres kerteket alakítottak ki, amelyeket városi lakosok vásároltak meg. Kiskundorozsma határában a Sziksós és a Subasa nevű határrészen, Újszegeden a Traktor utca két oldalán, Baktóban és másutt együttesen több mint 10 000 kiskert jött létre, amelyeket tulajdonosaik betelepítettek gyümölcsfákkal, szőlővel, s legtöbbször az évek során hétvégi házakat építettek. Tamasi 2010: 263.

⁵⁸ TIÜi Az 1982-es közgyűlésre készített jelentés.

⁵⁹ Valuch 2013: 219.

üdülőket a magánüdülőkhöz hasonlóan az 1960–1970-es években átalakíthatták annak érdekében, hogy újabb funkciók betöltésére legyenek alkalmasak:

„Több szegedi vállalat, intézmény hajlandó a Sárgán levő üdülőjét bővíteni, s úgy berendezni, hogy ott alvásra is legyen lehetőség. Ilyen gondolat született már a közalkalmazottak, a textiles, az orvos-egészségügyi szakszervezethez tartozó intézményekben, s vállalatoknál. Sőt, olyan törekvés is tapasztalható, hogy csereüdültetést bonyolítsanak le az ország más vidékén levő testvérvállalatokkal.”⁶⁰

A nagyobb vállalati üdülőkhöz gondnokokat is alkalmaztak, sőt arra is akadt példa, hogy szezonálisan italmérést üzemeltettek, ami vonzónak bizonyult a magánüdülők tulajdonosai körében. Az ingatlanokat az alkalmazottak rendszeresen igénybe vehették, akár családi rendezvényekre is kibérelhették. A Szegedi Postaigazgatóság üdülőjében például az intézmény keretei között tevékenykedő szocialista brigádok május elsején rendszeresen tartottak összejöveteleket.

AZ ÜDÜLŐTELEP MINDENNAPJAI, A SZABADIDŐ ELTÖLTÉSÉNEK FORMÁI

A „Sárga” üdülőtelepre a magánszemélyeket, illetve a helyi vállalatok alkalmazottait főként a fürdőzési lehetőség, a vendéglátóhelyek nyújtotta szolgáltatások, valamint az erdővel borított hullámtér sajátos mikroklímája vonzotta.⁶¹ Egy szegedi születésű, de a fővárosban élő házaspár 1982. június 13-án megfogalmazott panaszlevelében a „jó levegőt és a csendet” hangsúlyozta mindamelllett, hogy az üdültulajdonosok „barátságos, csendes és kedves” mivoltát is megemlítette a motiváló tényezők között.⁶²

Az első generációs „Sárgások” közé tartozó Hézső család az 1950-es években azért igényelt telket a Tisza partján, mert Szeged központjában egy emeletes bérházban élve nem adódott más lehetőségük arra, hogy „kilépjenek” a belvárosi környezetből. A családfő számára a folyó a horgászat, a gyermekeknek pedig a fürdőzés lehetőségét kínálta.⁶³ Minden bizonnyal mások is hasonló indokok miatt dönthettek úgy, hogy az 1950-es években üdültelket igényelnek és nyaralót építenek a Tisza hullámterében. Akadt olyan család is, amelynek lakóházát az új lakótelepek kialakítása során kisajátították, s a fennmaradt pénzösszeg egy részét fektették nyaraló vásárlásába. Mindezek mellett az 1960-as évektől azt is

⁶⁰ *Délmagyarország* 1965. március 27. 4.

⁶¹ Hasonló tényezőket (Tisza–Maros-szög klímája, levegője, rokoni-baráti kapcsolatok, lakóhelyhez közeli fekvés) rögzített Barna Bernadett kérdőíves felmérésében, amelyet 50 üdültulajdonos bevonásával a 2010-es évek elején készített. Barna 2013: 19.

⁶² A panaszlevél a vállalati üdülőkhöz tartott rendezvényekkel foglalkozott, amelyek gyakran zavarták a magánüdülők tulajdonosait. TIÜi Ügyfelfogadási napló, 1979. májustól.

⁶³ Interjú Fodor Jánosné Hézső Zsuzsával.

figyelembe kell vennünk, hogy Szegeden kifejezetten divattá, és hozzá kapcsolódóan presztízzsé vált a hullámtérben ingatlan birtoklása és fenntartása, ahova meg lehet hívni az ismerősöket, barátokat, és ahol el lehet tölteni a nyári hónapokat.⁶⁴ Az üdülőközösség társadalmi összetétele nagyfokú változatosságot mutat, hiszen különböző foglalkozási csoportok – gyári munkások, közigazgatási alkalmazottak, értelmiségiek –, az 1990-es évek elejétől pedig egyre nagyobb számban egyéni vállalkozók is képviselik magukat.⁶⁵ Döntő többségük a helyi lakosság köréből kerül ki, s érdekes módon nemcsak a belvárosi, illetve lakótelepi környezetben, hanem a falusias jellegű városrészekben élő családok is jelen vannak az üdülőtelepen.

A „Sárgán” kialakult és folyamatosan változó közösség mindennapjait a svédországi példákhoz hasonlóan sajátos ritmus és ideiglenesség jellemzi, hiszen az épületek az esztendő nagy részében üresen állnak, s főként csak a nyári hétvégékre, hónapokra népesülnek be. A nagyobb árvizeket megelőzően a bútorzat és a háztartási kellékek költöztetése, szállítása miatt az építményeket azok tulajdonosai, használói rendszeresen látogatják, mivel próbálják értékeiket biztonságba helyezni. Ilyen értelemben aktívnak tekinthető az áradások levonulását követő időszak is, amikor a felhalmozódott hordalék elszállítását, a helyiségek fertőtlenítését, takarítását végzik. Esetünkben is kialakultak az állandó lakóhely elhagyásának, majd az üdülőtelepről való távozásnak a rituális alkalmi. Előbbi rendszerint május elsejéhez kapcsolódik, amikor a szomszédos nyaralók tulajdonosai egyfajta szezonnyitó összejövetelt tartanak, bár az épületek tényleges birtokbavétele általában csak egy későbbi időpontban következik be. A második otthonba történő költözést és szezonális használatának időtartamát természetesen a Tisza vízjárása is nagymértékben befolyásolhatja, lerövidítheti, vagy bizonyos években teljes mértékben ellehetetlenítheti. A távozás, az üdülőtelep elhagyásának rituális alkalmi általában augusztus 20-ához kapcsolódik, amikor egyfajta nyárbúcsúztatóként vagy szezonzáróként ismételt sor kerülhet baráti összejövetelek megtartására. Ennek keretében a vízi járművekkel rendelkező ingatlantulajdonosok közül többen esti kirándulást tesznek, amelynek során a folyóról tekintik meg az ünnepi tűzijátékot.⁶⁶

Az épületek átalakulásának, bővítésének köszönhetően a családok gyermekeikkel együtt huzamosabb ideig nemcsak a hétvégékre vagy a nyári szabadság idejére, hanem június elejétől augusztus végéig állandóan is birtokba vehetik az ingatlanokat. A napi rutint a szülők munkába járása, távozása és megérkezése

⁶⁴ A jelenségről lásd Valuch 2013: 156; Németh 2019: 170–171.

⁶⁵ A kutatás során megszólaltatott adatközlők nem győzték hangsúlyozni, hogy az egyes foglalkozási csoportok nem különültek el egymástól, képviselőik szoros kapcsolatot alakítottak ki egymás között. Nem számított, hogy ki milyen társadalmi háttérrel, pozícióval rendelkezett. Lásd párhuzamként: Törő 2016: 244–245.

⁶⁶ Az elmúlt években tanúi lehettünk egy sajátos lokális ünnep, a Tisza-parti Szent István Népi-ünnepély kialakulásának és formálódásának, amelyet 2019. augusztus 20-án már tizennegyedik alkalommal szerveztek meg. A horgász-, illetve a halászléfőző-verseny más programokkal együtt lehetőséget biztosít a közösségen belüli kapcsolatok kialakítására és megerősítésére.

határozza meg, a gyermekek ezzel szemben szabadon hódolhatnak a fürdőzésnek, a horgászatnak vagy a vízi sportoknak. Szinte egész nyáron aktív társasági élet folyik, a szomszédok kölcsönös látogatása, családi rendezvények, névnapok és születésnapok szervezése. Vannak olyan részei az üdülőtelepnek, ahol az évtizedek során nagyon intenzív szomszédsági kapcsolatok alakultak ki, aminek az egyik legszembetűnőbb megnyilvánulási formája a rendszeresen ismétlődő közös étkezés. Az egész nyári időszakra jellemző a kötetlenség, a fesztelenség, a fürdőruha-viselés még a családi rendezvényeken is.

A Tisza hullámterében az üdülők tulajdonosai és használói különböző szabadidős tevékenységeket folytatnak, amelyek közül az úszás és a fürdőzés a folyóhoz kapcsolódik szorosan. Legfontosabb helyszínük a Maros-torkolattal szemben található, homokkal borított strand, amely a közeli városrészek (Tápé, Tarján) lakói körében is nagy népszerűségnek örvend.⁶⁷ A fürdőzés másik lehetséges színterei a folyó partján sorakozó mólók, amelyeket erre a célra elsősorban tulajdonosaik használnak. Az üres fémhordókból, vascsövekből és fából összetákoltt szerkezetek, amelyeket a vízállás változásának megfelelően drótkötelekkel szabályoznak, a vízi járművek kikötését is lehetővé teszik.⁶⁸ A téli hónapok idejére a mólókat a partra vontatják abból a megfontolásból, hogy a jégtáblák össze ne törjék, össze ne zúzzák őket.⁶⁹

Az 1950-es évek közepén az üdülőtelepen már megjelentek a különböző típusú vízi járművek (motorcsónakok, kajakok és vitorlások), amelyek elsősorban a vállalati üdülőkben szabadidejüket töltő alkalmazottak sportolási és egyéb igényeit elégítették ki. A magánszemélyek eleinte fából összeállított, lapos fenekű ladikkokkal közlekedtek, amelyeket a tápéi vagy környékbeli mesteremberek készítettek számukra. Az 1970–1980-as években jellemző volt, hogy tulajdonosaik ezeket a vízi járműveket 4-5 lóerős, jugoszláv gyártmányú Tomos motorokkal szerelték fel, ami lehetővé tette nagyobb távolságok megtételét, a horgászat mellett akár a Maroson, akár a Tiszán való kirándulások megszervezését is. A motorcsónakok egy idő után az üdültulajdonosok körében is megjelentek, birtoklásuk, különösen a nagy teljesítményű járművéké, egyfajta státusszimbólumként is funkcionált. Az egyik üdültulajdonos Budapestről vásárolt magának leselezett, rendőrségi rohamcsónakot, majd később egy hajóépítő mesterrel üveg-szálból gyártatott hét személy befogadására alkalmas vízi járművet, amelyet 50 lóerős motor hajtott. A család különleges alkalmak idején, nagyobb távolságok megtétele során használta, horgászni viszont ladikkal jártak. A vízi járművekkel nemcsak a folyó szegedi szakaszán közlekednek, hanem előfordul, hogy Mártély

⁶⁷ A fürdőhely fenntartása évtizedek óta állandóan visszatérő problémája az üdülőtelepnek. Megfelelő üzemeltető híján ugyanis hivatalosan nem működhet, a fürdés ezen a partszakaszon jelenleg tiltott tevékenységnek számít.

⁶⁸ Az üdülőtelepen 2007-ben megközelítőleg 50 mólót használtak vízi járművek kikötésére, horgászatra vagy napozás céljából.

⁶⁹ Interjú Vincze Jánossal.

vagy Mindszent környékére is ellátogatnak, ahol a Tisza kanyarulataiban homokkal borított strandok kínálnak kedvező lehetőséget a fürdőzésre.⁷⁰

* * *

A tanulmány arra tett kísérletet, hogy Szeged példáján keresztül a 20. század folyamán a tiszai fürdőkultúrában bekövetkezett változásokat értelmezze. Úszóházak vagy uszodák létesítésével a folyó rekreációs célokra történő „birtokbavétele” a 19. század közepétől indult meg, majd az 1910-es évektől egymás után jöttek létre a tiszai strandfürdők, amelyeket különböző társadalmi rétegek és foglalkozási csoportok használtak. Az 1950-es évek közepétől bizonyos partszakaszokon üdülőtelepek alakultak ki, ahol a második otthonként funkcionáló nyaralóépületekhez kapcsolódóan a szabadidő eltöltésének sajátos formái honosodtak meg. A magánüdülők szocialista kori elterjedésének vizsgálatára az 1980-as évektől különböző tudományágak képviselői részéről több kísérlet történt, a témával foglalkozó szakemberek figyelmét azonban többnyire elkerülték a hullámtéri üdülőtelepek, amelyeket a folyó áradásai időszakosan vízzel öntenek el. A „Sárga” nemcsak ebben a tekintetben foglal el sajátos helyet a magyarországi magánüdülők között, hanem azért is, mert megközelítőleg egy évtizeddel a jelenség széles körű expanzióját megelőzően a helyi vállalatok és magánszemélyek már elkezdtek birtokba venni a Tisza partját, amikor a gazdasági-társadalmi viszonyok még nem tették lehetővé a második otthonok tömeges kialakítását. Az 1990-es évek közepéig a „Sárgán” üdülőt birtokolni sajátos presztízst jelentett annak ellenére, hogy a periodikusan ismétlődő árvizek miatt sokkal költségesebb volt az épületek fenntartása, nem is beszélve arról, hogy egy zártkerti nyaralóval szemben a kiadásokat bevételek nem kompenzálhatták. A hullámtérben a telkek mérete, illetve a helyi szabályozás miatt sem nyílhatott lehetőség arra, hogy az ingatlanok tulajdonosai önellátás vagy némi jövedelem megszerzése céljából zöldség- és gyümölcsféléket termeljenek vagy állatokat tartsanak, azaz a háztáji gazdálkodáshoz hasonló tevékenységet folytassanak. Az üdülőtelep népszerűségéhez ennek ellenére minden bizonnyal hozzájárult az a körülmény is, hogy az 1950-es években már lehetővé vált a kvázi magántulajdonban lévő ingatlanok használata, mindamelllett, hogy olcsó és elérhető nyaralási lehetőséget is kínált a város lakossága számára. Nem véletlenül mutatkoztak aktívnak ezen a téren a helyi vállalatok, amelyek ebben az időszakban alkalmazottaik számára még nem tudtak széles körű üdülési lehetőséget biztosítani. Az üdülőtelepen a homokkal borított strandfürdővel, a strandkabinokkal, a mólókkal, a vízi sportok úzéséhez és a horgászathoz szükséges vízi járművekkel minden adott volt ahhoz, hogy szélesebb társadalmi rétegek is bekapcsolódhassanak a fürdőkultúrába, és a szabadidő eltöltésének olyan formáit (vitorlázás, motorcsónakok használata stb.) is gyakorolhassák, amelyek korábban csak egy viszonylag szűk réteg privilégiumai közé tartoztak. A „Sárgán” az 1950-es évektől meg lehetett valósítani a „tökéletes tiszai nyaralást”, amelynek

⁷⁰ Interjú Fodor Jánossal és feleségével, Hézsó Zsuzsával.

nemcsak az üdülőtulajdonosok válhattak a részeseivé, hanem azok is, akik társadalmi kapcsolatrendszerükhöz tartoztak, s rendszeres látogatói voltak a nyári időszakban az üdülőtelepnek. A második otthonok tulajdonosai, illetve használói mind a mai napig egyfajta kettős életvitelt valósítanak meg, mivel szezonálisan egyik társadalmi közegből egy másikba lépnek át, ahol teljesen más normák és szabályok érvényesülhetnek, mint állandó lakókörnyezetükben.

FORRÁSOK

A Tömörkény István Üdülőtársulat irattára (TIÜi).

Délmagyarország, 1910–1978.

Szegedi Friss Újság, 1919–1932.

Szegedi Híradó, 1859–1923.

Kibédi Péter 2020: Legenda a város szélén a Sárga. *Szeged Ma*. <https://szegedma.hu/2020/07/legenda-a-varos-szelen-a-sarga-kepgaleria> – utolsó letöltés: 2021. május 31.

Interjú Vincze Jánossal 2020. augusztus 5-én, készítette Mód László. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Fodor Jánossal 2021. március 10-én, készítette Mód László. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Fodor Jánosné Hézső Zsuzsával 2021. március 11-én, készítette Mód László. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ablonczy Balázs 2011: Rejtelmes sziget. A Lупpa-szigeti nyaralótelep első másfél évtizede, 1934–1950. In: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. Budapest, 404–418.

Bálint Sándor 1976: *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Első rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974–1975/2*. Szeged.

Barna Bernadett 2013: *Tisza menti második otthonok*. (Szakdolgozat.) Szegedi Tudományegyetem, Szeged.

Bátyai Gitta 1997: Csárdák a Tisza-parton. A Körössyk történetéből. *Szeged. A város folyóirata* (9.) 9. 23–24.

Bátyai Jenő 1986: Strandhistória. *Délmagyarország* 1986. július 2. 4.

Bendix, Regina – Löfgren, Orvar 2007: Double Homes, Double Lives? *Ethnologia Europaea* (37.) 1. 7–16. DOI: 10.16995/ee.1009.

- Búza Péter 1993: *Balatonfenyves: Fejezetek egy nyaralótelep életéből*. Balatonfenyves.
- Csordás László 1992: Magánüdülők a Dél-Alföldön. *Alföldi Társadalom* 3. 72–92.
- Csordás László 2019: Magánüdülők építése Magyarországon 1981-től napjainkig. *Gradus* (6.) 3. 102–112.
- Hegedüs József – Manchin Róbert 1987: Az üdülőterületek expanziója (1965–1975). *Szociológia* (16.) 2. 251–275.
- Inczefi Géza 1960: *Szeged környékének földrajzi nevei*. Budapest.
- Löfgren, Orvar 1999: *On Holiday: a History of Vacationing*. Berkeley – Los Angeles – London, 109–154. DOI:10.1525/california/9780520217676.001.0001
- Mód László 2007: Egy szegedi üdülőtelep kutatásának lehetőségei. In: Mód László (szerk.): *Folyók és városok. Rivers and Towns*. Szeged, 25–32.
- Mohácsi Gergely 2002a: Testkultusz és tömegtársadalom. A budapesti strandfürdők alapításának rövid története. *Századok* (136.) 6. 1471–1506.
- Mohácsi Gergely 2002b: Szép, Erős, Egészséges. Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében. *Korall* (3.) 7–8. 34–55.
- Németh Szandra 2019: *A második otthonok expanziója. Magánüdülők Magyarországon az 1960-as–1980-as években*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Schleicher Vera 2018: *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*. Budapest.
- Tamasi Mihály 2010: Az életmód alakulása. In: Blazovich László (szerk.): *Szeged története* 5. Szeged, 247–270.
- Törő Balázs 2016: Második otthonok a Balaton partján. In: Bíró Gyöngyvér (szerk.): *Móra Akadémia. Szakkollégiumi Tanulmánykötet* 3. Szeged, 230–249.
- Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest.

Csatlós Judit

Turisták a tilos táblák árnyékában

A szabadidő átpolitizálódása a munkáskultúrában

„Turistáknak tilos... jelzésű tábla értelme, rendeltetése egybefolyik a turista érzés- és gondolatvilágban azoknak a tábláknak értelmével, rendeltetésével, amelyek szerint például Cselédeknek tilos... Cigányoknak tilos... Kutyáknak tilos... és így tovább. És végeszakad a tiszta örömmek erre a napra és összeomlani látszik mindig újra és újra az a hit, amelyről mégsem tudunk lemondani, mely szerint a természet tiszta és szabad.”¹

A fenti sorok a *Természetbarát* című folyóiratban jelentek meg egy olyan korszakban, amikor már hétvégenként tömegek járták az erdőket, fürdőzők árasztották el a vízpartokat, és az idegenforgalom első intézményei – mint az 1916-ban megalakult Budapesti Idegenforgalmi Hivatal² – a sajtóval karöltve ösztönözte a belső turizmus számtalan formáját. A természetjárás vizsgálata az emancipációs törekvések felől számos lehetséges kérdést vet fel. Hogyan vált a természeti táj társadalmi térré, mennyiben volt nyitott vagy korlátozó az eltérő társadalmi háttérű használók előtt? Ki és milyen pozícióból adott hangot nézeteinek 1929-ben, és kinek a képviselőjében beszélt? Milyen vélt vagy valós akadályokat érzékeltek a különböző társadalmi csoportok tagjai a szabadidejük eltöltése során? Milyen módon jelentek meg a túrázók között a társadalmi, kulturális különbségek, egyúttal milyen együttműködések kötöttek és milyen konfliktusokba bonyolódtak egymással?

A válaszokat a Természetbarátok Turista Egyesülete történetét és a természetjárás munkáskultúrában betöltött szerepét vizsgálva igyekszem megtalálni. Ennek során nem az intézményes és strukturális vonatkozásokat kívánom hangsúlyozni, sokkal inkább a mindennapi életben folyamatosan változó gyakorlatok izgatnak: a munkások mit gondoltak a természetjárásról, és mit hogyan csináltak. Orvar Löfgrenhez hasonlóan a természetjárást „a kultúra laboratóriumának tekintem, ahol az emberek kipróbálhatják identitásuk, társadalmi kapcsolataik vagy a természethez fűződő kapcsolatuk új mintáit” – egy olyan küzdőtérre, ahol a képzelet számottevő társadalmi gyakorlattá válik.³ A kulturális gyakorlatok vizsgálatán keresztül pedig bepillantást nyerhetünk a munkáskultúra alakulásába, a közös identitás formálódásába és újratermelődéskébe. Reményeim szerint rávilágítok a 20. század első felében kialakuló tömegturizmus rétegzettségére is. Ahogy az

¹ *Természetbarát* 1929 (17.) 1–2. 1.

² Jusztin 2006: 191.

³ Löfgren 2004: 217.

eltérő társadalmi csoportok különböző képzeteket társítottak a természetjáráshoz, úgy más stratégiákat alkalmaztak ugyanazon problémák megoldására, ráadásul másként is viselkedtek a természetben.

A TERMÉSZETJÁRÁS INTÉZMÉNYI KERETEI

A Budapest környéki szabadtéri sétákról a 19. század közepétől bukkannak fel az első hírek, de vidéken még a század végén is annyira ismeretlennek számított a kiránduló alakja, hogy kizárólag a veszélyes idegen képét tudták társítani hozzá.⁴ Az 1880-as évektől kezdődően azonban egyre több csoport jelent meg a természetben a felfedezés vágyától hajtva, politikai gyűlések résztvevőjeként vagy egyszerűen a pihenés kedvéért.⁵ Az intézményesülés kezdetei az 1873-ban Ótátrafüreden megalakult Magyarországi Kárpát Egyesülethez vezetnek, amely az Osztrák–Magyar Monarchia magashegységeinek természettudományos feltárását, leírását és megismertetését művelte. Az egyesület tudományos és idegenforgalmi tevékenysége – a Tátra bekapcsolása az úthálózatba, a helyi közlekedésfejlesztés, szállások és szolgáltatások kiépítése stb. – idővel mindinkább különvált. Az 1888-ban megalakult budapesti osztályuk⁶ már a tudományos és magashegyi orientációval szemben a *modern*, a magunk örömeire szolgáló turistaságot kívánta előtérbe helyezni és népszerűsíteni.⁷ Hatalmas lendülettel vágtak bele a munkába, elindították a *Turisták Lapja* című folyóiratot, vetített képes előadásokkal és felolvasásokkal népszerűsítették a természetjárást, valamint Budapest környékén elkezdtek kijelölni a turistautakat.⁸ Az anyaegyesületen belül azonban konfliktusokat okozott, hogy több osztály „az egész ország jólétét előmozdító működés” kialakításában volt érdekelt, és szerették volna elérni az egyesületi székhely áthelyezését Lőcséről Budapestre.⁹ Végül a budapesti osztály kiválásával 1891-ben megalakult a Magyar Turista Egyesület (MTE), amely kiterjesztette az infrastrukturális fejlesztéseket az ország teljes területére. A természetjárás ezzel párhuzamosan egyre szélesebb rétegek elfoglaltsága lett. Amíg a magashegységi alpinizmus az utazási és szállásköltségek miatt a vagyonos réteg számára volt elérhető, az MTE társadalmi bázisát a köztisztviselők és a szabad pályás értelmiségiek (mérnökök, építészek, egyetemi vagy gimnáziumi tanárok) adták.¹⁰ Az 1913-ban megalakuló Magyar Turista Szövetség huszonnégy alapítója között pedig már két munkásokat

⁴ Pusztai 2012: 369.

⁵ Voigt 1995: 170; Gyáni 1999: 35.

⁶ Jellinek 1939: 35–36.

⁷ *Turisták Lapja* 1890 (2.) 9–10. 281–282.

⁸ *Turisták Lapja* 1890 (2.) 1–2. 37–49.

⁹ *Turisták Lapja* 1890 (2.) 7–9. 201–204.

¹⁰ A Magyarországi Kárpát Egyesület budapesti osztályának 1889-es taglistája alapján a tagok 45%-a értelmiségi (mérnök, építész, egyetemi vagy gimnáziumi tanár) és 24%-a köztisztviselő, mellettük csupán 9% magántisztviselő, 5% kisiparos (fametsző, ékszerész) és 4% kereskedő. *Turisták Lapja* 1889 (1.) 6. 289–304.

tömörítő egyesületet is találunk: a Munkás Testedző Egyesületet (Munkás TE) és a Természetbarátok Turista Egyesületét (TTE). A mai fogalmainktól eltérően a munkásság széles csoportot fedett le, amelybe beleszámított minden olyan alkalmazott, aki nem állami tisztviselőként dolgozott: a TTE foglalkozási csoportjai között megtaláljuk a magáncégek alkalmazottait, a kereskedelmi és banki alkalmazottakat, a kisiparosokat és az ipari munkavállalókat.

A munkás természetjáró egyesületek a szociáldemokrata ideológia jegyében szerveződő szakszervezetek köré kiépült intézményi háló részeként jöttek létre, mint az 1896-tól működő német *Vorwärts* munkásképző egylet, majd ennek megszűnése után az 1908-ban létrejött Munkás TE,¹¹ de igaz ez az 1910-ben a bécsi székhelyű *Touristenverein Die Naturfreunde* tagegyesületeként alakult TTE-re is. A TTE más érdekérvényesítési csoportokhoz hasonlóan horizontálisan szerveződött.¹² A helyi és foglalkozási osztályok alapítását akár néhány fő is kezdeményezhette, ezt követően pedig a szervezeti egységek önállóan működtek. Mivel aktív kapcsolatban álltak az osztrák és német munkásturista-egyesületekkel, ennek köszönhetően nemcsak nemzetközi mentési biztosítás járt a teljes tagságnak, hanem az információk, a szokások és az eszmék is vándoroltak.¹³ A TTE a szabadidő megszervezésére létrejött más munkásegysületekhez hasonlóan – mint a Munkás TE, az Eszperantista Munkások Egyesülete és az Alkoholellenes Munkások Szövetsége – a munkásmozgalom részeként tekintett magára, és ugyanannak a társadalmi-kulturális miliónek vált az alakítójává.¹⁴

KÖZÖS UTAK, ELTÉRŐ PERSPEKTÍVÁK

A modern nagyvárosban a speciális tevékenységek számára fenntartott helyek sokasága jött létre. A társas együttlét klubokban, kaszinókban, munkásotthonokban zajlott, a kulturális élet a mozikban, a színházakban, a könyvtárakban, a múzeumokban vagy a cirkuszban koncentrált, miközben az új közösségi fogyasztási szükségletek kiszolgálására éttermek, kocsmák vagy táncos szórakozóhelyek álltak rendelkezésre.¹⁵ Ezek a helyek elvileg mindenki előtt nyitva álltak, ugyanakkor a belépő- és tagdíjak, a meghatározott elvárásokhoz igazodó környezet és szolgáltatások szabályozták a látogatók körét. Ennek eredményeként a különböző társadalmi csoportok többnyire elkülönültek egymástól a szabadidejükben. A természetben azonban a különböző nehézségű és jellegű útvonalak, a menedékházak és források közös használata a kulturális kapcsolatrendszer bonyolult szövevényét hozta létre. A természet az alkuk, egyeztetések, konfliktusok

¹¹ *Természetbarát* 1930 (19.) augusztus–október. 2.

¹² Bódy 2010: 22.

¹³ *Természetbarát* 1912 (1.) 3. 14.

¹⁴ *Népszava* 1910. december 15. 9.

¹⁵ Gyáni 1999: 35–36.

folyamatos tárgyat és helyszínét képezte, miközben a találkozások hozzájárultak a tájról és az egymásról alkotott kép formálódásához.

A Magyar Turista Egyesület működése során széles kapcsolathálót épített ki a törvényhozással, állami intézményekkel, közlekedési vállalatokkal, valamint a táj használatában olykor ellenérdekelte csoportokkal – a magántulajdonosokkal, erdészekkel, vadásztársaságokkal. A lobbizások és tárgyalások során a teljes turistatársadalom nevében lépett fel, és ezt a domináns helyzetét igyekezett megőrizni az újonnan alakult egyesületekkel szemben is. Már az 1896-os Országos Turista Kongresszuson felmerült a közös érdekképviselet előnye, de az MTE ellenállása miatt csak 1913-ban jött létre a Magyar Turista Szövetség (MTSZ).¹⁶ A munkásegységek szintén a szövetség létrehozása mellett foglaltak állást,¹⁷ és az 1920-as évekig meghatározó tagjai voltak a szervezetnek, aktívan együttműködve a polgári egyesületekkel. A hétköznapi szintjén ez olyan kooperációt igénylő feladatokban valósult meg, mint az úthálózat közös fenntartása: 1913-ban a természetbarátok átvették az MTE-től több turistaút gondozását, amivel az egyenlő státuszukat is biztosították a természetben.¹⁸ A térfoglalás leglátványosabb módja azonban az ún. turistaalkotások létrehozása volt, melyek nagy hangsúllyal jelentek meg az egyesületek egymásról írt tájékoztatójaiban. A munkásegységek a komoly anyagi megterheléssel járó menedékház-építések helyett elsősorban a források kiépítésével (és az ezzel együtt járó névadással) jelentették meg magukat a természetben.

Az I. világháború és a forradalmakat követő politikai átrendeződés jelentősen átalakította a társadalmi szereplők pozícióját, cselekvési lehetőségeit és morális viszonyát, ami a turistaegységek együttműködését is befolyásolta. Egyrészt különböző állami intézkedések és hatósági eljárások szűkítették a baloldali politizálás lehetőségeit, korlátozva a munkásegységek működését.¹⁹ Másrészt a közvéleményt és a hivatalos politikát alapvetően befolyásolta a trianoni határrendezés traumája és a revíziós gondolat.²⁰ Ez a két tendencia fokozatosan eltávolította egymástól a polgári és a munkás turistaegységeket is: mindkét csoport intenzíven foglalkozott a közösségi identitás létrehozásával vagy újradefiniálásával, de eltérő politikai pozíciójuk a természetjárás másrmilyen gyakorlatához és a táj másféle értelmezéséhez vezetett.

A turistaegységek közt a természetjárás nemzeti és munkásmozgalmi értelmezése vált az ütközőfelületté. Amikor 1923-ban az Encián Turista Egyesület tagjai a sajtóreakciók alapján jelentéktelennek tűnő vitadélután rendeztek arról, hogy „Nemzeti vagy nemzetközi alapjellegű-e a turistaság?”, a résztvevők arra

¹⁶ Jellinek 1939: 39, 62.

¹⁷ A Budapesti Egyetemi Turista Egyesület körkérdése. *Turistaság és Alpinizmus* 1913–1914 (4.) 1. 32, 36.

¹⁸ „[A TTE e]lisméri, hogy eddig a M. T. E. jelzette utakat használták a nélkül, hogy akár munkával, akár anyagiakkal hozzájárulnának. A M. T. E. ezen tiszteletreméltó munkáját a természetbarátok a jövőben nem kívánják minden hozzájárulás nélkül.” *Turisták Lapja* 1913 (25.) 3. 135.

¹⁹ Kóvágó 1987: 134–136.

²⁰ Zeidler 2002: 7.

a konklúzióra jutottak, hogy a „turistaság, mint emberi tevékenység nemzetközi, azonban a helyhez települő űzői révén magán viseli azok nemzeti jellegét”. A *Magyar Turista Szövetség Értesítőjéből* azonban kiderül, hogy a szövetség levélben küldött válaszában a nemzeti jelleg mellett tört lándzsát, míg az Encián és a TTE igazodott a kérdés megválaszolásakor a munkásmozgalom nemzetközi keretéhez.²¹

A Horthy-korszakban a polgári kötődésű egyesületekben a turistaság eszméjét egyre inkább áthatotta a nemzeti gondolat. A veszteségek felett érzett fájdalom kapott hangot az MTE dobogókői zászlóavatásán 1921-ben, ahol a turizmus fejlesztése és az ismeretterjesztés mellett harmadik feladatként jelölték meg a hazaszeretet ápolását és elmélyítését.²² A vallásos hangulatú (a zászló papi felszentelése, szögbeverés rítusa, egyházi énekek előadása mellett zajló) rendezvényen a beszédek a kereszténység és a revízió eszméjét kapcsolták össze természeti metaforák segítségével.²³ A polgári egyesületek az ünnepi események középpontjába a nemzet területi egységének szimbolikus helyreállítását helyezték az 1930-as évektől. A táj nemzetiesítését szolgálta az emléktáblák elhelyezése a múlt történelmi és irodalmi helyszínein, amit kiterjesztettek az elcsatolt felvidéki területekre is.²⁴ A hely és a múltbeli jelentés közti kapcsolatot újra és újra megújították a szertartásos felavatásokkal és koszorúzásokkal. A legnagyobb szabású vállalkozás azonban az MTSZ kezdeményezésére kiépített Országos Kékút (mai országos kék jelzés) volt, „mely az Irottktötöl a Nagy-Milicig Csonkaországunk egyik végétől a másikig szakadatlan vonalban végigvezetné turistáinkat”.²⁵ Az 1930-ban kezdődő munkálatokhoz a szövetség kihasználta az erőfölényét és mozgósította az összes tagegyesületet, valamint a területi csoportokat. Az útvonal felavatását az istentiszteletekkel, emléktábla-avatásokkal, hősi emlékművek és országzászlók megkoszorúzásával, felvonulásokkal tarkított Szent István Vándorlás jelentette, melyet az államalapító halálának 1000. évfordulójára hirdettek meg.²⁶ A vidéki társadalom széles rétegeit is sikerült bevonniuk a rituális vándorlásba a számos helyi ünnepséggel és szentmisével. A turisták „csonka hazánk hátráitól” egy időben indultak el, és vándorlásuk végén az „ország szívében”, Dobogókőn találkoztak.²⁷ A megnyitóról készült beszámoló hangsúlyos mozzanata a környező országok azon részeinek megtekintése volt, amelyek valaha a Magyar Királyságot alkották,²⁸ amivel közvetlen üzenetet fogalmaztak meg az aktuális államhatárokról. A *Turisták Lapja* korabeli szövegeiben az 1930-as években vált visszatérő toposszá a hegycsúcsok és kilátók tetejéről „az egykori határhegyek bérckoszorújára” átröppenő tekintet.²⁹ A látvány a nemzeti táj bekebelezé-

²¹ *Turistaság és Alpinizmus* 1923 (13.) 5. 81.

²² *Turisták Lapja* 1921 (33.) 7–8. 65–66.

²³ *Turisták Lapja* 1921 (33.) 7–8. 69.

²⁴ *Turisták Lapja* 1931 (43.) 6. 189; *Turisták Lapja* 1937 (49.) 4. 156.

²⁵ *Turisták Lapja* 1930 (42.) 5. 189.

²⁶ *Turisták Lapja* 1938 (50.) 2. 89–107.

²⁷ *Turisták Lapja* 1938 (50.) 6–7. 333.

²⁸ *Turisták Lapja* 1938 (50.) 4. 218.

²⁹ *Turisták Lapja* 1930 (42.) 8–9. 265.

sének lett az eszköze, mely könnyen átültethető volt a természetjárás hétköznapi gyakorlatába. Ennek eredményeként a turisták számára a nemzeti önkép kialakításának fontos helyszínei lettek a magaslati perspektívát biztosító kilátók, melyek építése és felújítása kiemelt programmá vált.³⁰

A munkás turisták nem osztoztak a természetjárás nemzeti programjában, ugyanakkor kivonni sem tudták alóla teljesen magukat. A turistaegyesületek és az állam között közvetítő szerepet töltött be a Magyar Turista Szövetség, amely hatóságként lépett fel a tagegyesületekkel szemben, véleményezte a turizmushoz kapcsolódó jogszabályokat, joga volt fegyelmi eljárásokat kezdeményezni és retorziókat alkalmazni a tagegyesületekkel szemben, és rendelkezett a turizmusra fordított állami támogatások szétosztásáról. Jóllehet a szövetség vezető tisztségviselőit a tagszervezetek delegálták, a természetbarátok úgy érezték, hogy az érdekeik kevésbé érvényesülnek.³¹ A turistáknak járó utazási és menedékházi kedvezményeket is az MTSZ-igazolvánnyal lehetett igénybe venni, amivel elsősorban a munkások éltek. Ezt támasztja alá, hogy az igazolványt a TTE szinte teljes tagsága kiváltotta, így 1930-ban 2650-en, 1937-ben 1757-en, míg a közel azonos létszámú MTE-tagok közül 1930-ban 1667-en, 1927-ben 1347-en tették ezt meg.³²

Mindezekből következett, hogy a munkásegysületek kommunikációjuk és nyilvános szereplésük során figyelembe vették az állam felől érkező elvárásokat, hiszen a keresztény nemzeti ideológia elutasítása nem csupán kockázattal járt, hanem kimondottan a nemzet- vagy hazaellenesség vádját vonhatta maga után, ahogy azt az 1929-ben, a TTE „leg hazafiatlanabb formában és erkölcsrendészeti szempontból is kifogásolható”³³ magatartása miatt indított fegyelmi eljárás is mutatja. Az újpesti csoport csévi forrásavatása kapcsán felmerült vádat a vezetőség sikeresen elhárította, azonban a szövetség indoklása tükrözte a nemzeti ideológia normává válását a turistatársadalomban.

„A tanács mindenekelőtt leszögezi, [...] hogy tagjainak pártállására, politikai hitvallására sem kíván bármiféle befolyást gyakorolni, de szükségesnek tartja egyidejűleg a legnyomatékosabban rámutatni arra, hogy a *hazafiasság és a nemzeti együvértartozás érzése nem politikai kérdés*. [...] A tanács nem is akarja feltételezni, hogy akadjon a szövetség kötelékében akár csak egyetlen egy turista is, aki a hazai turistatársadalom tradicionális honszeretetével össze nem egyeztethető magatartást tanúsítana, és ha valakire ez rábizonyíthatnák, *úgy azt a szövetség kérelmelhetlenül ki fogja közsíteni magából*.”³⁴

³⁰ *Turisták Lapja* 1938 (50.) 12. 763.

³¹ A szövetségen belüli erőviszonyok tisztázása további kutatásokat igényelne, azonban a munkás turisták ezt egyértelműen problémásnak érezték: „Hangsúlyozni kívánjuk, hogy csak a mi tagjaink – ellentétben a polgári turistaegyesületek tagjaival – és a Turistaszövetség ezzel szemben semmiféle orvoslással nem tud- és nem akar élni. Véleményünk szerint tagjaink jelenléte ennek az abszolút reakciós testületnek demokratikus látszatot ad és ezzel elleplezi, és elősegíti annak munkáellenes működését.” PIL 680. f. 1/3. 5.

³² *Turisták Lapja* 1938 (50.) 4. 230.

³³ *Turistaság és Alpinizmus* 1929 (19.) 1. 28.

³⁴ *Turistaság és Alpinizmus* 1929 (19.) 1. 28. (Kiemelések – Cs. J.)

Az ideológiai bekebelezés szándéka tükröződik abban is, hogy a szövetség kötelezte az egyesületeket a Nagy-Magyarország térkép kifüggesztésére a helyiségekben, illetve kísérletet tett az egyening bevezetésére is, ezeket az intézkedéseket azonban a TTE megtagadta.³⁵ 1931-re már egyértelművé vált a polgári és munkás egyesületek közti eltávolodás, a Természetbarátok nem jelentek meg az Országos Turista Kiállításon, a Nemzetközi Turista Kongresszuson és a szövetségi vándorgyűlésen.³⁶ Az 1938-ban megrendezett Szent István Vándorlásban is csak jelképes számban vettek részt.³⁷

A keresztény nemzeti ideológia kizárólagosságát az egyre szigorodó belügyi szabályozások felügyelték. Egy 1928-as rendelet kötelezte az egyesületeket alapszabályuk megújítására, ezt követően a belügyminisztérium csak négy évvel később hagyta jóvá a TTE alapszabályát azzal a módosítással, hogy a nemzetellenes és hazafiatlan tagokat ki kell zárni az egyesületből, az összejöveleken csak tagok vehetnek részt, és megtiltotta a politikai tevékenységet.³⁸ Egy 1933 októberében kiadott rendelet pedig a „kommunista irányítás és befolyás” vádjával feloszlatta a munkás- és szavalókórusokat, ami szintén érintette a TTE körében működő kórusokat és zenekarokat.³⁹

Ez a politikai légkör minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a munkás egyesületek az 1920-as években a saját helyek létrehozására összpontosították forrásaikat és szorosabbra fonták az egymás közötti kapcsolatokat, például a Természetbarátok TE, a Munkás TE és a Gyopár TE⁴⁰ hálódíjkezdvezményt adott egymás tagjainak.⁴¹ Az 1930-as évek végére jött létre a Munkás TE gödi, a Természetbarátok horányi és az újpesti TTE gödi telepe, ahol már zárt körben, szabadon kaphatott teret a munkáskultúra változatos gyakorlata.⁴²

A menedékházak és strandtelepek létesítése nagyobb megterhelést jelentett annál, mint hogy a tagdíjkból ki tudták volna gazdálkodni a költségeket. A pénzzavarok miatt több mint tíz évre elhúzódó kevélynyergyi menedékház építése kitűnő példa a szolidáris gazdaság működésére és a munkáskultúrára jellemző kreatív megoldások alkalmazására.⁴³ A *Természetbarát* folyóiratban *Önmagunkról – Önmagunknak* címmel 1913-ban jelent meg az első felhívás

³⁵ PIL 680 f. 1./2. 1929. április 24. és 1929. március 10.

³⁶ *Turistaság és Alpinizmus* 1931 (21.) 10. 262.

³⁷ Magyar TE 1044, TTE 30 fő, Encián 23, Gyopár 141, MKE 341. *Turisták Lapja* 1938 (50.) 6–7. 337.

³⁸ MNL OL P 2249-100. VII-5-191 633/1942.

³⁹ Szolláth 2010: 197.

⁴⁰ Az 1912-ben alakult Gyopár Turista Egyesület tagjai nagyrészt munkások és baloldali értelmiségiek voltak. Körner 2013: 196.

⁴¹ *Turistaság és Alpinizmus* 1927 (17.) 5–6. 107; *Turistaság és Alpinizmus* 1932 (22.) 11. 293.

⁴² Itt szeretnék köszönetet mondani K. Horváth Zsoltnak, akinek a horányi TTE-telepről írt tanulmányára (K. Horváth 2013) építve készítettük a Kassák Múzeum *Vízizri. Munkáskultúra a Duna-partján* című kiállítását. Ennek köszönhetően kezdtem el foglalkozni a Természetbarátok Turista Egyesülete történetével.

⁴³ BFL X.265. Újpesti TTE csoport rendes havi vezetőségi jegyzőkönyve, 1927. május 10.

a menedékház építésére,⁴⁴ majd a feladatok megszervezésére megalakult Menhely Bizottság fogta össze az osztályokon átívelő közös vállalkozást, a pénzügyi fedezet előteremtésére pedig létrehozták a Menedékház Alapot. Ezt követően nyomon követhető, hogy az egyesület minden erőforrását az építkezésre fordította. A telek megvásárlására csak 1923-ban kerülhetett sor, majd a források koncentrációja érdekében 1924 és 1928 között még a lapkiadást is szüneteltették.⁴⁵ Ebben az időszakban a legkülönbözőbb módokon kampányoltak az építkezés támogatása mellett: hajókirándulásokat, előadásokat, műsoros és táncos esteket szerveztek, melyek bevétele az alapot gyarapította.⁴⁶ A tervezett menedékház látványtervét ábrázoló képeslapot gyártottak és árusítottak. Kiadtak bélyegeket és ún. téglajegyeket, melyek megvásárlásával az építkezést lehetett támogatni. Sőt, a Menhely Bizottság rendeletei bizonyos osztályok felháborodását is kiváltották, így az újpesti osztály tiltakozott a „diktatórikus módszerek” ellen, amikor a rendezvénybelépők vásárlóit kötelezték a menhelybélyeg megváltására is (ez alól csak a kultúrestek számítottak kivételnek).⁴⁷ Elterjedt a tagok játékos „megadóztatása” is, például túra közben bakancsszegszámlálást tartottak, és annyit kellett fizetnie az áldozatnak, amennyi szög hiányzott a cipő talpából; vagy a találkozókról elkésző turistáknak egy meghatározott összeget kellett betenniük a házalap kasszájába.⁴⁸ Az önkéntes munka is kifejezetten a munkásegyleteket jellemezte, például munkatúrák keretében végezték el az utak, nyaralótelepek és menedékházak építését és karbantartását. A kevélynyergi ház esetében a kőfejtést, útépitést, anyagszállítást, talicskázást csinálták közösen, de sokszor a szakmunkákat is a hozzáértő egyesületi tagok végezték. Sőt, egy évvel a megnyitó után a ház villanyvilágítást kapott, amit az Egyesült Izzónál dolgozó újpesti munkások készítettek el szintén önkéntes munkában, ráadásul a szükséges berendezéseket is maguk vásárolták meg,⁴⁹ majd a karbantartást hétvégi túrák keretében végezték.⁵⁰ Nemhiába írta 1938-ban egy visszaemlékező a *Népszavában*: „A kevélynyergi ház alapja ösközet, cementje pedig a munkásszolidaritás megsemmisíthetetlen anyagából van kikeverve.”⁵¹

⁴⁴ *Természetbarát* 1913 (2.) 3. 1.

⁴⁵ *Természetbarát* 1928 (16.) november. 1.

⁴⁶ PIL 694 f. 1./53. őe. 34, 36, 37, 39, 40, 42; MNM Történeti Tár 68.498, 72.229.

⁴⁷ BFL X.265. Újpesti TTE csoport rendes havi vezetőségi jegyzőkönyvei, 1926. július 21., augusztus 6., szeptember 15., 1927. május 10.

⁴⁸ *Turista Magazin* 1981 (27.) 11. 10.

⁴⁹ BFL X.265. Újpesti TTE csoport rendes havi vezetőségi jegyzőkönyvei, 1926. december 1., 1927. szeptember 7., szeptember 11.

⁵⁰ Újpesti TTE Vezetőségi jegyzőkönyv, 1930. november 5.

⁵¹ *Népszava* 1938. június 4. 10.

AZ ELMÉLETTŐL A GYAKORLATIG

Az 1935-ben meghozott erdőtörvényig a teljes turistatársadalom legfontosabb problémájának a forgalom elől lezárt magán- vagy állami területeket tekintette, amelyek megnyitásáért a Magyar Turista Szövetség jogi bizottsága szabályozási javaslatokat dolgozott ki és folyamatosan lobbizott. Ennek ellenére a munkás turisták kifejezetten a munkásosztályt érintő problémaként érzékelték ezt a jelenséget, és a kapitalizmus kirekesztő viszonyainak megnyilvánulásaként azonosították a lezárt területeket.⁵² A Természetbarátok Turista Egyesülete részben a tilos területek témáján keresztül artikulálta az egyesületi élet legfontosabb és legvitatottabb kérdéseit, azt, hogyan teljesítheti be a természetjárás a munkásmozgalmi szerepét, milyen módon segítheti a politikai jogokért folytatott küzdelmet, miként szolgálhatja a munkások öntudatának és tudatosságának növelését.

A *Népszavában* (ahol a TTE rendszeresen jelentetett meg felhívásokat, népszerűsítő írásokat vagy a turistaság problémáit fókuszba állító cikkeket)⁵³ és az egyesület kiadásában megjelenő *Természetbarát* című folyóirat programszövegeiben felfedezhető egy narratív minta, mely első lépésben azonosított egy társadalmi válságot (vagy egymáshoz kapcsolódó válságokat), majd a természetjárás bizonyos módjában találta meg a változtatás lehetőségét, végül felvázolta az egyén és a társadalom jövőjét. A válságok három csomópont köré rendeződtek, melyek átfedésbe is kerülhettek egymással, például a szabadidő vonatkozásában beszélhettek a munkások életmódjáról, az oktatási rendszer hiányosságairól vagy a munkajogokról. Az egyik nagy problémahalmaz az ipari társadalom egyénre gyakorolt káros hatásait ölelte fel, az ártalmas városi és munkahelyi környezetet, az egészségtelen életmódot és az egyoldalú munkavégzést. A munkásság rossz fizikai és szellemi állapotát társadalmi kérdésként kezelték, és a szociális helyzettel hozták összefüggésbe: „A munkásember kénytelen életének nagy részét olyan helyiségekben leélni, ahol kevés a levegő, kevés a világosság. A ventiláció hiánya, a fokozott munkával járó nagyobb kipárolgás, az ártalmas gázok a műhelyeket egészségrabló, életmegrövidítő börtönökké teszik: a munkásember egészségét fokozatosan aláássák és alkalmassá teszik a tüdővészre”⁵⁴ – írták a természetbarátok az első csatlakozási felhívásukban. A munkás turisták szószólói a modern testkultúra gyakorlásában látták a megoldást, és igyekeztek meggyőzni az olvasókat a szabadtéri tevékenységek, az ún. napfény- lég- és vízi fürdőzés jótékony hatásáról. A racionalizáló érvrendszer az emberi testet a gépek analógiájára, mechanikus biológiai szerkezetként jelenítette meg, amit érzékelt a napozás hatásáról írt hosszadalmas fejtegetés: „A napfürdő előmozdítja a bőrlégzést, a fénysugár minden egyes sejtet megtölt villamossággal.”⁵⁵ Feltűnő, hogy az elérendő testkép

⁵² *Természetbarát* 1934 (22.) szeptember–október 7.

⁵³ Redlinger Adolf a TTE alapító tagja, majd elnöke 1925-től a *Népszava* sportrovatát szerkesztette.

⁵⁴ *Népszava* 1910. december 15. 9.

⁵⁵ *Természetbarát* 1912 (1.) 2. 8.

leírásakor egyáltalán nem jelentek meg az esztétikai szempontok, így a korszak szépségről, karcsúságról alkotott nézeteivel szemben⁵⁶ a nők és a férfiak esetében egyaránt az egészséges, erős, kontrollált testet helyezték a diskurzus fókuszába.

A másik visszatérő problémát a munkásság hiányos iskolai tudásában és a modern tudományos eredmények hézagosa ismeretében látták. A *Természetbarát* beköszöntője⁵⁷ és a *Munkásturisztika és munkásmozgalom*⁵⁸ címmel megjelent írás a klasszikus szociáldemokrácia pedagógiai szemléletmódjához igazodva a természetjárás mozgalmi szerepét a magasabb kulturális igények elérésében jelölte ki, mely kiegészíti a munkásotthonok, a politikai szemináriumok és az önképzőkörök nevelőmunkáját. Az ismeretszerzés (ezen belül is a természettudományos megközelítés) jelentőségét alátámasztja, hogy az egyesület már 1920-ban elsőként túravezető képzést szervezett,⁵⁹ és működésük egész időszakában megkövetelték a vezetők természettudományos műveltségét.⁶⁰ A turizmus kulturális szerepét nem pusztán abban látták, hogy alkalmat ad a természeti jelenségek közvetlen megfigyelésére és a közös tanulásra, legalább ennyire fontosnak tartották, hogy a szabadban eltöltött idő fizikailag és lelkileg képessé tesz a kultúra befogadására.⁶¹ Az új cél már nemcsak az egyén és a közösség szellemi fejlesztését jelentette, hanem kiterjedt az énkép és a közösségi identitás alakítására és ellenőrzésére, valamint fegyvelmezési technikáinak elsajátítására.⁶²

A legátfogóbb társadalmi válságot azonban a politikai és emberi jogok egyenlőtlenségében látták, amely akadályozta a munkások hozzáférését a természethez. A népszerűsítő szövegek szerzői előszeretettel vezették fel mondanivalójukat valamilyen személyes történettel, melyben a természet szépségét összekapcsolták a szabadság élményével. Ezt követően vizsgálták meg a kérdést, hogy milyen strukturális okai lehetnek a szabadság hiányának. Rámutattak a munkáltatók és a szakszervezeti harcok dinamikájában alakuló időreztim korlátozó szerepére: „[Amikor a] tőke járma alá kerülünk, mind több és több időt és ezzel energiát kell annak táplálására odaadnunk”,⁶³ „a bérmunka fekete és hideg láncán sorvadva”.⁶⁴ A szabadidő kérdését közvetlenül is összekapcsolták a munkajogi küzdelmekkel, melyek mellett a TTE maga is felszólalt a *Törvényes weekendet* című cikkében.⁶⁵ Végül a vasárnapi pihenő törvényi biztosítása 1937-től lépett érvénybe a napi nyolc, illetve heti negyvennyolc (tisztviselők esetében negyvennégy) órás munkaidővel, és először 1938-ban lehetett igénybe venni fizetett szabadságot.⁶⁶ Azonban kifejezetten

⁵⁶ Mohácsi 2002: 52.

⁵⁷ *Természetbarát* 1912 (1.) 1. 2.

⁵⁸ *Természetbarát* 1912 (1.) 3. 9.

⁵⁹ *Turistaság és Alpínizmus* 1920 (10.) 6–7. 172.

⁶⁰ PIL 680. f. 1./2. 1939. március 10.

⁶¹ *Természetbarát* 1913 (2.) 1. 1.

⁶² *Természetbarát* 1930 (18.) március–április 1.

⁶³ *Természetbarát* 1912 (1.) 3. 9.

⁶⁴ *Természetbarát* 1912 (1.) 1. 3.

⁶⁵ *Természetbarát* 1934 (22.) március–május. 6.

⁶⁶ Gyáni–Kövért 2006: 366.

turistaproblémát jelentettek a forgalom elől lezárt területek, amit részben az egyesület eredettörténete avatott igazi munkáskérdéssé.⁶⁷ Az egyesület a valcoló (a tanulóévek lezárásaként vándorló) kézműves és ipari munkásokban ismerte fel a munkás turisták elődeit, akik az ipari munkavégzés helyhez kötött rendjével szemben ekkor tapasztalták meg „a szabadságot és megbecsültséget [...] az azt megelőző szolgálattal és kötöttséggel szemben”.⁶⁸ A szabad mozgás korlátozásának számos módját lajstromozták, így a magas utazási költségeket, a drága sporteszközöket, a magán- és állami tulajdonosok által lezárt területeket.⁶⁹ 1912-ben számos akadályozó körülmény között neveztek meg a tilos területeket, 1918-ban pedig már kifejezetten a közérdek és magánérdek ütközésében látták a turistaság akadályait.⁷⁰ Ugyanakkor a térhasználat hatósági rendszabályozására adott reakciókban szintén a társadalmi különbségekből adódó hátrányos megkülönböztetést vélték felfedezni, aminek a polgári „álszemérem” elutasításával adtak hangot. Amikor az MTSZ a tagegyesületeket kötelezte, hogy rendszabályozzák meg a nem megfelelően öltözött turistákat, a *Természetbarát* arra hívta fel a figyelmet, hogy az erkölcsre és a jó ízlésre való hivatkozás nem állja meg a helyét az erkölcsrendészeti vizsgálatoknál, „ha látjuk, hogy milyen az élet azokon a helyeken, ahol a tehetősek strandolnak, nyaralnak vagy telelnek, akik még például síelhetnek is úszónadrágban”. Az érvelésnél pedig a gazdasági szempontok mellett a polgárság és a munkásság jog előtti egyenlőtlenségét hangsúlyozták.

Ezek a természetjárást népszerűsítő írások a munkásság életvilágán belül helyezték el a szociális és politikai problémákat, így az olvasók ráismerhettek saját tapasztalataikra és magyarázatot kaphattak élethelyzetükre. Jelentőségük abban állt, hogy a valóságértelmezés közös keretét alakították ki, és a megoldásként felkínált természetjárás kiszélesítette a baloldali cselekvési lehetőségek körét. Azt is látni kell, hogy a *Népszavában* és a *Természetbarát* folyóiratban a TTE hivatalos álláspontja fogalmazódott meg, ami rejtve hagyta az alternatív elképzeléseket, melyeket az egyesület belső konfliktusai jeleznek. Tehát a közös sors és a közös jövőkép közt nyíló térben eltérő megoldási javaslatokkal és mozgalmi stratégiákkal állhattak elő a természetbarátok különböző csoportjai.

A természetjárás életmódbeli kérdéssé vált, melyre a munkások úgy tekintettek, mint kollektív tevékenységük, közös identitásuk egyik fontos elemére. Ezt erősíti az a fejlemény is, hogy a politikától eltérően a természetjárás mozgósította a nőket és a gyerekeket is. A nyilvántartások és a fényképek egyaránt igazolják, hogy a nők már kezdettől fogva részt vettek a túrákon. Az újpesti TTE túranaplóiban látszik az a tendencia, hogy a téli és őszi időszakban csak kis számban, nyáron azonban sokan csatlakoztak. Sőt, időnként nyilvános szerepet is vállaltak az egyesület munkájában, így a *Természetbarát* 1918-ban közölt nekrológia szerint Redlinger Adolfné aktív szerepet vállalt a TTE gyermekkirándulásainak

⁶⁷ *Népszava* 1910. december 15. 8; 1922. május 4. 11; 1935. április 21. 4.

⁶⁸ *Természetbarát* 1930 (18.) augusztus–október. 2.

⁶⁹ *Természetbarát* 1912 (1.) 3. 3–4.

⁷⁰ *Természetbarát* 1918 (7.) 3–4. 2–3.

szervezésében, majd később két női név található a rendezők között,⁷¹ emellett időnként női túravezetők is felbukkannak a dokumentumokban.⁷² A túrák ugyanakkor az ismerkedés számára is szabad teret biztosítottak: a *Franštadti Deres* című satirikus lap rengeteg humorforrást talált a túrán alakuló szerelmi kapcsolatokban, melyek sokszor végződtek „turilakodalomban”.

A munkásság a természetjárás ideológiai hátterét kénytelen-kelletlen a polgári egyesületekkel szembehelyezkedve dolgozta ki. Mivel a 19. század utolsó negyedére elfogadottá váltak a versengő férfiasság beállítódási mintái a társadalomban, ennek részeként a polgári jellegű versengést intézményesítette a sport.⁷³ Ezzel szemben fogalmazta meg a *Természetbarát*, hogy „[a]mi a mai sport lényegét érinti: az erő összemérését, rikordok felállítását, a győzők kitüntetését stb. illeti, hiszünk, hogy ezek a szokások az emberiség műveltségének fejlődésével összeomlanak”, továbbá a (verseny-)sportot és a mérkőzést az uralkodó rétegek által felkorbácsolt hamis nemzeti érdekekért értékelték, amely antiszociális hatásokat eredményez.⁷⁴ A munkás turisták éppen ezért a személyes érdemeket és a kiemelkedő eredményt fókuszba állító hegymászás helyett az együttműködésen keresztül megvalósuló közös cselekvést preferálták. A természetjárás mikéntje kapcsán az észszerűségnek és a tudatosságnak központi szerepe volt. Az észszerűség a meggondolt, ökonomikus testhasználatra vonatkozott, ami ellensúlyozza a munka káros fizikai és szellemi hatásait, viszont nem fárasztja ki a testet.⁷⁵ A tudatosság már egy komplexebb jelentéstartalmat hordozott, amely egyaránt vonatkozott magára a cselekvésre, az egyén erős önkontrolljára és osztálytudatára.⁷⁶ A természetjárás célja eszerint:

„A munkást, aki közénk kerül, öntudatos, gondolkodó, fegyelmezett, a munkásság harci közösségébe önkéntes fegyellemmel beilleszkedő, az étellel szemben igényeket tápláló, ezeknek az igényeknek a kielégítéséért harcolni kész emberré kell nevelnünk, emberré, aki büszkén vallja: munkás vagyok, tagja az osztályomnak.”⁷⁷

Az új tartalom a közösségi eszmében és kollektív cselekvésben fejeződött ki, amely a legmélyebb rétegekig áthatotta a túrák világát, a köszönési formáktól a használt kifejezéseken át az étkezésekig. Ez utóbbiakról az alábbi szemléletes leírást adta egy visszaemlékező:

„[Kolkaja] a *kollektív kajának* a rövidítése. És ez ezért volt érdekes, mert nagyon sok túrán is kolkaja volt mindig. Volt egy csomó munkanélküli. Voltak olyanok, akik

⁷¹ *Természetbarát* 1918 (7.) 1–2. 12; 1930 (18.) augusztus–október. 8.

⁷² PIL 680. f. 1./10.

⁷³ Hadas 2003: 249.

⁷⁴ *Természetbarát* 1913 (2.) 1. 2–3.

⁷⁵ *Természetbarát* 1913 (2.) 1. 3.

⁷⁶ *Természetbarát* 1919 (8.) 1–2. 6–7.

⁷⁷ *Természetbarát* 1930 (18.) 2. 1.

nem tudtak mást hozni, csak legföljebb egy zsíros kenyeret egy kis lilahagymával. De enni együtt kellett ugye, és nem akartuk, hogy bárkinek is rossz érzése legyen, hogy eszi a magáét, a másik meg nem eszik semmit, vagy rossz. [...] És akkor mindenki az enivalóját kirakta. És akkor nem volt érdekes, hogy kiéből eszem, ezt hoztam-e én, hanem... és aztán mikor kész voltunk, akkor jött a *kultúrka*! Aki hozott süteményt vagy ilyesmit...”⁷⁸

A munkások a formális és informális viselkedésre vonatkozó, sokszor ártatlannak látszó tanácsokkal mindinkább kidolgozták a túrázás rájuk jellemző módját, ahogy ez az éneklés kapcsán is történt. Kezdetben még arra figyelmeztették a kirándulókat, hogy a hangos dalolás zavar másokat és elriasztja az állatokat,⁷⁹ 1919-ben pedig már „a hegycsúcson megrázó erővel” felharsanó ének fejezte ki a közösség erejét. Nem volt mindegy az sem, mit és hogyan ad elő a társaság: a polgári kultúrafogyasztáshoz kapcsolódó műfajok (kuplék, operettdalok) nem feleltek meg a munkásság elvárásainak, az előadás során pedig a hangot irányítani és fegyelmezni kellett, mert a „hangegyveleg, kacaj, kurjantás” megtörte a közös energiát.⁸⁰ Az egyesület különböző fegyelmezési technikákkal igyekezett közös mederbe terelni a tagok viselkedését, így a Ferencvárosi TTE-osztály megjelentette „a rossz szokások ostorozására” a *Franštadti Deres satirikus turilapot*, az ajánlott dalokat pedig a *Turistadalok gyűjteményében* gyűjtötték össze, melyben a *Népszava* munkásköltőinek szerzeményei, német turistadalok fordításai és népdalok szerepeltek. A Néprajzi Múzeum munkásfolklor-gyűjteménye alapján kiszorításra ítélték az ún. zrídalokat, azaz a direkt politikai tartalmú szövegeket és a többnyire meglévő dallamokra írt csúfolódókat, a politikai gúnydalokat és a zummákat (amikor mindenki mondott egy nevet, amit behelyettesítettek a dal-szövegbe).⁸¹ Mindenesetre egy olyan közösségi gyakorlatot előlegeznek meg ezek a sokszor valódi közösségi paródiává fejlődő események (mint az újpesti TTE-tagok próbaházassága, akiket papi ruhában adott össze az egyik résztvevő),⁸² melyek kapcsán a munkáskultúrán belül jelentkező identitásváltozatok és a hozzájuk kapcsolódó eltérő elképzelések fogalmazódtak meg és kerültek egymással vitába. A kirajzolódó parodisztikus, zabolátlan, kreatív nyelvhasználat versengett a fegyelmre és összhangra építő elvárásokkal.

Az éneklés versengő gyakorlataiban egyszerre jelent meg a radikalizálódó politikai aktivitás, a közösség megélésének igénye és a felforgatás szándéka. A forrásokból nem derül ki, hogy a „zrí” kifejezés azokra az avantgárd felé átjárást biztosító, érthetlenséggel és értelemtagadással élő kóruselőadásokra (is) utalt-e, melyek egyaránt nehezen voltak beilleszthetőek a szociáldemokrácia emancipatórikus pedagógiai programjába, valamint a közérthetőséget és az agitációt minden

⁷⁸ Interjú Balla Lászlóné Fürst Évával (kiemelés – Cs. J.)

⁷⁹ *Természetbarát* 1918 (7.) 1–2. 9.

⁸⁰ *Természetbarát* 1919 (8.) 1–2. 4.

⁸¹ NM EA 30661, 30668, 2740.

⁸² Újpesti TTE Vezetőségi jegyzőkönyv, d. n.

más szempont elé helyező kommunista gyakorlatba.⁸³ Mindenesetre az önkifejezési formák körüli viták és fegyvelmezési eljárások jelzik, hogy új szereplők kértek helyet maguknak az egyesületi életben. 1926 után hazatért a tanácsköztársasági szerepvállalás miatt emigrációba kényszerült baloldali értelmiség, és megjelent a fiatalok új generációja, akik a politikai aktivizmus lehetőségét a kulturális és sportegyesületek keretében találták meg.⁸⁴ A korábban magától értetődően a szociáldemokrácia vonzásába tartozó munkásegységek a szociáldemokraták és a kommunisták közötti küzdelem ütközőzónái lettek.⁸⁵ A TTE hatósági nyomás alatt álló vezetősége a politikai és a szabadidős tevékenységek szétválasztása mellett foglalt állást, és igyekezett kontrollját kiterjeszteni a korábban független helyi csoportok tevékenységére is. A vezetőség 1929-ben kötelezte a házi újságok és a nyomtatott sajtótermékek engedélyeztetését (majd betiltották ezek megjelenését),⁸⁶ feloszlatta a kommunista propaganda célpontjának számító tornacsoportokat,⁸⁷ és megtiltotta új tornaszakosztályok létrehozását.⁸⁸ Az állam és a radikális politikai csoportok kettős nyomásában a szabadidő magánszférája egyre karakteresebben átpolitizálódott, megnőtt a konszenzus keresésének fontossága és a gyakorlati kérdések jelentősége.

HATÁRSZEGÉSEK

A Természetbarátok Turista Egyesület vezetősége 1929 márciusában elhatározta, hogy mozgalmat indít a lezárt területek feloldására.⁸⁹ A törvényi megoldást már nem látták elképzelhetőnek (annak ellenére, hogy Kéthly Anna rendszeresen felszólalt a parlamentben a munkás turisták érdekei mellett), és arra a megoldásra jutottak, hogy „minden eszköz, alkalom és út fölhasználásával közvéleményt teremtünk és hangot adunk ennek a követelésnek”.⁹⁰ A *Népszava* oldalain a küzdelem elég különös dokumentációival találkozhatunk, a TTE jubileumi kiállításán a természettudományos feltárások makettjei között feltűnik egy installáció: egy földdel borított dombot elborítanak a kerítések és a tiltó táblák.⁹¹ Egy másik lapszámból azt is megtudhatjuk, hogy a túrákon gyűjtik a figyelmeztető táblákat, majd a legizgalmasabb darabot a lelőhely adataival együtt betűhíven közölte is a lap: „A turistago ere Nem sabbat jarni 1934 Kecskés Marton MezőŐr”.⁹² A helyesírási hibáktól értelmetlenné váló szöveg a gúnyolódás kiváló céltáblája lehetett

⁸³ Szolláth 2011: 129.

⁸⁴ K. Horváth 2009: 93.

⁸⁵ Konok 2012: 60.

⁸⁶ PIL 680. f. 1./2. 1929. június 24., 1929. október 9.

⁸⁷ PIL 680. f. 1./2. 1929. november 2.

⁸⁸ PIL 680. f. 1./2. 1929. október 9.

⁸⁹ PIL 680. f. 1./2. 1929. március.

⁹⁰ *Természetbarát* (17.) 1–2. 1.

⁹¹ *Népszava* 1935. április 25. 6.

⁹² *Népszava* 1935. április 24. 5.

a munkás turistáknak, de a jelentéseltolódást maguk is alkalmazták, így az 1931-es kiállításukon bemutatott festményen a MÁV korabeli hirdetését alakították át: az „Utazgassunk hazánk földjén” és „Ismerjük meg hazánkat”⁹³ szlogeneket egy kérdőjellel teljesen felülírták, és egy tilos táblával egészítették ki. Ebben az időszakban megugrott a lezárt területekre tévedt turisták száma is, így a Magyar Turista Szövetség egyik 1928-as ülésén több felszólalás is foglalkozott az igazoltatásokkal és bírságokkal, melyek főleg a Természetbarátok TE tagjait érintették.⁹⁴ A Nemzeti Múzeum gyűjteményében pedig néhány fényképen maguk a turisták örökítették meg a határszegést: az egyik felvételen egy nyolcfős társaság uzsonnázik egy tilos tábla alatt, az egyik férfi meztelen felsőtesttel, ketten atlétatrikóban ülnek, egy rövid szoknyás lány pedig a fának támaszkodva almát eszik.⁹⁵

A szabálysértésben rejlő kultúraformáló aktivitást leginkább a TTE és a Munkás TE túráinak egyik résztvevőjével készült interjú fejezi ki:

„Valahol a Pilisben betévedtünk egy olyan helyre, ami egy gazdag embernek a vadaskertje lehetett. Nem jelezték elég jól [az utat], és egyszer csak fölhangzik a szó, hogy »Állj«, és előjött egy stüszivadász, zöld kalapos puskás ember. Mondtuk, hogy mi kirándulók vagyunk, nem okozunk semmi bajt, nem szemetelünk, csak áthaladunk. »Nem lehet, ez magántulajdon« stb. – természetesen nem emlékszem szó szerint a szóváltásra. Akkor ránk emelte a puskát, azt mondta: »Amíg nem igazolják magukat, addig nem engedem tovább! Kabátot le!« Persze nem tudta, hogy ebben a turista szakosztályban [Munkás TE] ott vannak a birkózó és bokszoló fiúk, úgyhogy addig kiabált, amíg mögéje kerültek, lefogták, a puskáját eltették valahova félre, és elhatározták, hogy hús simát vernek rá. Az azt jelentette, hogy jól megfeszítették a fenekét. Na, de nem csak akárkik, még a tornászlányok is... Na, a pasas összeszedte a puskáját és elment, mint később kiderült, elment a rendőrségre. A rendőrök vagy csendőrök letelefonáltak a HÉV-állomásokra, hogy figyeljék, hogy kik mennek oda. A pasas még az elején megkérdezte, amikor nem volt olyan éles a szóváltás, hogy milyen egyesülethez tartozunk. »MTE, Munkás Testedző«. Na de volt egy másik MTE is, a Magyar Turista Egyesület, ami az előkelő, gazdag turisták csoportja. Hát, amikor mentünk le a HÉV-állomásra, Pomázra, már messziről láttuk, ott vannak csendőrök és az urak az MTE-től. Megkérdezték tőlük, milyen egyesülethez tartoznak, és leültették őket.”⁹⁶

A történet szereplői különböző társadalmi csoportokat képviselnek: a munkásokat, a polgárokat, a vadász pedig a magánérdeket reprezentálja. A határsértők lebuhtak, azonban az összetartásuknak, ügyességüknek és erejüknek köszönhetően egy rövid időre megfordították a hatalmi viszonyokat. Sőt, a polgári nemi szerepek is visszájára fordultak, hiszen a lányok is megsimázták a vadászt. Az elbeszélés követi a komédiák szerkezetét, a középpontban egy hétköznapi konfliktus

⁹³ Jusztin 2006: 185, 203.

⁹⁴ *Turistaság és Alpinizmus* 1928 (18.) 10. 241.

⁹⁵ MNM Történeti Fényképtár 66.1161.

⁹⁶ Interjú Harsányi Ivánnal.

áll, a mozgatórugó a félreértés és a szereplők felcserélhetősége, majd a csattanóval helyreáll a rend. A történetben valóban politikai cselekvéssé vált a természetjárás, hiszen a szabadság eljátszása és a pozíciók felcserélődése valós következményekkel járt: ugyanis a veszély megélése és a cinkosság tudata megerősítette a szolidaritást és a közösségi érzést a résztvevők között.

A természetjárás meghatározásában és művelésében számos csoport érdekelt volt a 20. század első felében, amelyek nem nélkülözték a társadalom valós vagy szimbolikus átrendezésére irányuló törekvéseket sem. A munkás turisták számára a tilos területek a fennálló hatalmi és gazdasági viszonyok olyan kifejeződései lettek, melyek egybevágtak az állami szankciók és a gazdasági egyenlőtlenségek hétköznapi tapasztalatával, tehát a lezárt területek által saját társadalmi helyzetük nyert magyarázatot. A határok átlépése egy sajátos ellenvilágot hozott létre, melyben a résztvevők a társadalmi konvenciókkal szemben megtapasztalhatták az osztályok és nemek közti egyenlőséget és a közösség élményét. Ezek a „titkos” szabálysértések, az informális tudás, a burjánzó képzettársítások nem vezethetők le a tudás polgári szerveződéséből, még ha éppen annak az elemeit is használják fel. Egyetérthetünk Eric Hobsbawm megállapításaival a munkásosztály kulturális ellenállásáról, miszerint a nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező, hálózatos felépítésű társadalmi célokat megfogalmazó szervezetek az új típusú politizálás terepét jelentették,⁹⁷ ahol egy sajátos és kimondottan a munkásléthez kötődő kultúra formálódott, amely az önszerveződésben és a kollektív cselekvésben, a természetjárás bizonyos módjában és egy közös nyelvben öltött testet. A turizmus és a munkáskultúra ezen izgalmas korszaka 1942-ben zárult le, amikor a turistautakon és a menedékházakban is megjelentek a „Zsidóknak tilos” táblák.⁹⁸ Az év végére a *Népszava* már nem adott hírt túraprogramokról, a TTE nem állított össze éves túratervet, 1943-ban pedig a zsidótörvények által ellehetetlenített Encián Turista Egyesület feloszlatta magát.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

X.265. Természetbarátok Turista Egyesületének iratai, 1916–1930.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P 2249-100. Magyar Turista Szövetség iratai, 1933–1944.

Magyar Nemzeti Múzeum (MNM)

Történeti Tár (TT).

Történeti Fényképtár (TF).

⁹⁷ Hobsbawm 2009: 94.

⁹⁸ A kultuszminiszter 239.000/1942 sz. rendeletében kimondta, hogy zsidó származásúak nem lehetnek sportegyesületi tagok. A Magyar Turista Egyesület és a Magyar Kárpát Egyesület javaslatára a Magyar Turista Szövetség a menedékházakból is kitiltotta a zsidóságot. *Turisták Lapja* 1942 (54.) 6. 114; Kővágó 1987: 150.

- Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum Kéziratgyűjtemény (NM EA)
 2740. Munkásfolklor. Gyűjtő: Pesovár Ernő. Helyszín: Csepel, Rákosi Művek, 1951.
 30 661. Politikai költészet. Gyűjtő: Pogány Róbert, Budapest, 1952.
 30 668. Politikai költészet Gyűjtő: Dömötör Tekla, 1953–1954.
- Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL)
 680 f. 1. Természetbarátok Turista Egyesülete iratai, 1918–1941.
 694 f. Bresztovszly Ede iratai, 1916–1935.
- Újpesti Természetbarátok Turista Egyesülete (Újpesti TTE)
 Egyesületi irattár.

Természetbarát Toborzó. Természetbarátok Turista Egyesülete, Budapest, 1927.
Turistadalok Gyűjteménye. Természetbarát Füzetek 2. Természetbarátok Turista Egyesülete Ferencvárosi Osztálya, Budapest, 1921.

Franstadti Deres satirikus turilap, 1921.

Népszava, 1910–1938.

Természetbarát, 1912–1934.

Turisták Lapja (A Magyar Turista Szövetség Értesítője 1926-tól), 1890–1938.

Turistaság és Alpinizmus (A Magyar Turista Szövetség Értesítője 1914–1925 között), 1928–1932.

Interjú Balla Lászlóné Fürst Évával 2015. december 22-én és 2016. február 23-án, készítette Csatlós Judit és Juhász Anna Mária. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Harsányi Ivánnal 2017. április 21-én és 2017. október 24-én, készítette Csatlós Judit. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bódy Zsombor 2010: *Az ipari munka társadalma.* Budapest.

Gyáni Gábor 1999: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940.* Budapest.

Gyáni Gábor – Kövér György 2006: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest.

Hadas Miklós 2003: *A modern férfi születése.* Budapest.

Hobsbawm, Eric 2009: *Hétköznapi hősök. Ellenállók, lázadók és a dzsessz.* Budapest.

Jellinek János 1939: *A magyar természetjárás története.* Budapest.

Jusztin Márta 2006: „Utazgassunk hazánk földjén!” A belföldi turizmus problémái a két világháború között Magyarországon. *Korall* (7.) 26. 185–208.

K. Horváth Zsolt 2009: Az emberi hang ősi orkesztere. Politikum, zene és kollektivitás a Szalmáskórus működésében (1930–1940). In: Csúri Károly – Orosz Magdolna – Szendi Zoltán (szerk.): *Tömegek és ünnepek: a nyilvánosság ritusai a közép-európai modernségben.* Budapest, 92–102.

- K. Horváth Zsolt 2013: Természetközelség és közösség a munkáskultúrában. Művelődés, testkultúra és politikum a horányi Telepen a két háború között. *Múltunk* (58.) 2. 127–144.
- Konok Péter 2012: A metszéspontok dinamikája. A Madzsar-iskola a baloldali miliőben. In: Csatlós Judit (szerk.): *Elmozdulás. Munkáskultúra és életmódreform a Madzsar-iskolában*. Budapest, 50–75.
- Körner András 2013: *A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940*. Budapest.
- Kővágó Sarolta 1987: A Természetbarátok Turista Egyesületének 1910 és 1944 közötti működéséről. *Párttörténeti Közlemények* (33.) 1. 120–150.
- Löfgren, Orwar 2004: Másholföld. *Aetas* (19.) 3–4. 214–219.
- Pusztai Bertalan 2012: Isten nem kellemes alkotása vagy a művelt emberiség nemes hajtása? Turisták a Vasárnapi Újság hasábjain (és 'bérczein'). In: Pusztai Bertalan (szerk.): *Médiумok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*. Szeged, 366–380.
- Szolláth Dávid 2011: *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása*. Budapest.
- Voigt Vilmos 1994: Éljen és virágozzék... *Budapesti Negyed* (2.) 3. 166–186.
- Vörös Miklós – Nagy Zsolt 1995: Kultúra és politika a mindennapi életben. Bevezetés a kritikai kultúrakutatásba. *Replika* (6.) 17–18. 153–156.
- Zeidler Miklós 2002: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest.

Halász Imre

Egy szocialista kori zöldmezős beruházás

*Zalakaros fürdőjének első évtizedei**

MAGYARORSZÁG, A GYÓGYVÍZNAGYHATALOM

Magyarország régóta gyógyvíznagyhatalom, a gyógyvizeinkről szóló beszámolókat már a 18. században kézikönyvben adták közre.¹ Ezek természetes gyógyvizek voltak, míg a mesterségesen felszínre hozott termálvizeket a 20. század második felében két egymással összefüggő tényezőnek, a szénhidrogén-kutatásnak és a vízgazdálkodásnak köszönheti a magyar nemzetgazdaság. A magyarországi gyógyvíz-előfordulások számának és minőségének a geotermikus gradiens, a földfelszín alatti hőmérsékletnövekedés az oka. Magyarország alatt a földkéreg 24–26 kilométer vastag, kb. 10 kilométerrel vékonyabb, mint a Kárpát-medencén kívüli területeken. Az ország felszíne alatt a Föld belseje felé haladva 16–20 méterenként 1°C-kal emelkedik a víz hőmérséklete, Budapestenél ez az érték 8–14 méter, a világszerte pedig 33 méter.

Az ENSZ 1976-ban projektet indított azzal a céllal, hogy elősegítse a termálvizek idegenforgalmi hasznosítását.² Jóllehet ennek a vizsgálatnak az eredménye a fiókban maradt, ám egy évtizeddel később, 1985–1986-ban a Vízgazdálkodási Intézet tizenegy ország 225 gyógyvizére kiterjedő kutatásának a konklúziója az volt, hogy Japán, Izland, Olaszország és Franciaország mögött Magyarország termálvízben a Föld ötödik leggazdagabb országa.³ Kontinentális összehasonlításban még jobbak Magyarország mutatói, a geotermikus gradiens értéke pedig egyedülálló.⁴

Az adatok alapján nem meglepő, hogy a szénhidrogén-kutatások során nagyon sok esetben az átlagosnál melegebb termálvíz lett a fúrás eredménye. A legjelentősebbek közül ilyen például Hajdúszoboszló, ahol 1925-ben lelték meg a 73°C-os vizet, és egy évvel később már el is készült az első medence. De a kőolajkutatásnak vagy artézi kút fúrásának köszönheti létét – a teljesség igénye nélkül – a Dunántúlon Barcs, Borgáta, Bük, Csokonyavisona, Dombóvár-Gunarasfürdő, Hegykő, Igal, Kaposvár, Mesteri, Nagyatád, Nagybjom, Sárvár, Sellye, Szentendre, Szigetvár és Tamási fürdője, továbbá majdnem az összes alföldi

* Az írás a Budapesti Gazdasági Egyetem Mikro- és makrogazdasági folyamatok múltban és jelenben kutatóműhelye keretében készült, egy hosszabb tanulmány részeként.

¹ Krantz 1777; La Langue 1783.

² Vajda–Vadas 1990: I. 136–138.

³ Aquaprofit 2007: 12.

⁴ Vadas 1991: 35.

fürdő. A kevés kivétel közé a régről ismert budapesti hőforrások, valamint Balf, Balatonfüred, Debrecen, Esztergom, Harkányfürdő és Hévíz fürdői tartoznak.⁵

A két világháború közötti fúrások eredményei már előrevetítették, mely térségekben kecsegtethet eredménnyel a kutatás. Ebben kiemelkedő szerepet kapott a magyar olajipar bölcsőjének nevezett Zala megye. A Dunántúli Kőolajfúrési Vállalat (DKV) az 1980-as évekig Zala megyében 171 kutatófúrást végzett, ezek eredményét minden alkalommal bevizsgálta, amelyek nyomán azt szűrte le, hogy közülük mintegy 80 lenne alkalmas termálvizes hasznosításra. A jelentés az 1950–1979 közötti, megyehatáron belüli előfordulásokat összegezte és dokumentálta, így például kimaradt az összeállításból az akkor Veszprém megyéhez tartozó keszthelyi járás valamennyi kutatófúrása, köztük a hévízi és a nemesbúki is.⁶

Jóllehet sokan negatívan értékelik az 1950-es megyehatár-változtatást, ám utólag kijelenthetjük, hogy ez volt Zalakaros szerencséje. Hévíz és a Balaton-felvidék Veszprém megyéhez kerülésével Zala megye kiaknázható turisztikai erőforrás nélkül maradt, s amikor felszínre hozták a Zalakaros határában fellelt termálvizet, az új szemléletű megyei vezetés minden lobbierjét latba vetette, hogy egy erőltetett fejlesztést valósíthasson meg Dél-Zalában. Jelentős összegekkel sikerült „fürdőfaluvá”, majd fürdővárossá fejleszteni Zalakarost. Ez a gyors ütem 1979 után azért lassult le, mert a Veszprém megye által elhanyagolt, turisztikailag frekvenciált területek, így Hévíz, Keszthely, valamint három további település és Zalakaros között meg kellett osztani a nem kizárólag turisztikai célú fejlesztési forrásokat is.

A hatvanas évek elején, a termálvíz felszínre hozásakor Zalakaros az elhaló aprófalvak egyike volt, s ez a helyzet egészen addig nem változott meg, míg a fürdőben nem hozták létre a szezontól független kínálat – a fedett medencék és a gyógyászati részleg – első elemeit. Zalakaros ettől kezdve egyedi lett Magyarországon abból a szempontból (is), hogy kezdetben megállt az elvándorlás, majd lassan megindult és egyre nagyobb mértékűvé vált a betelepedés. A zalakarosihoz hasonló átalakulás más hazai település esetében eddig még nem dokumentált.

A fellelt természeti erőforrás kiaknázása nem lehetett volna sikeres a magyarországi vízgazdálkodásban végbement szemléletváltozás és annak jogszabályi háttere, továbbá az irányítás és működtetés szervezeti kereteinek létrehozása nélkül. A sikeres átalakulás időszakában a felszínre kerülő zalakarosi termálvíz mellett a pozitív irányú átalakulás további motorja lett a II. világháborút követően a hatvanas évekig tartó bezártság után újra erőre kapó belföldi és nemzetközi aktív (beutazó) turizmus.

Ennek előzménye, hogy az 1928-ban létrehozott Vízrajzi Intézet gyors és jelentős sikereket ért el a legkorszerűbb hidrológiai módszerek kifejlesztésében. Ezt a jelentős munkát folytatta utódszervezete, az 1952-ben alapított Vízgazdálkodási

⁵ Bővebben: Vajda–Vadas 1990.

⁶ A vizsgálat a Hévízkút-kataszter I–II. alapján készült. Hévízkút-kataszter II. 116–117. Az első híradás 122 feltárt hévízforrásról szólt, melyek közül 30 gyógyhatású: Csalló Jenő: Zalakaros erőfeszítése és példája. *Magyar Hírlap* 1973. november 1. 4.

Tudományos Kutató Intézet (VITUKI), mely megteremtette a korszerű hévízkutatás valamennyi feltételét. A legjelentősebb műszaki eredmény az volt, hogy 1959 és 1964 között kidolgozták a hévízkutak béléscsővezésének, többszintes szűrőzésének napjainkban is használatos rendszerét,⁷ további eredményük a vízügyi másodhasznosításra alkalmas meddő szénhidrogénfúrások teljes körű feldolgozása, a 35°C-nál melegebb vizű kutak adatbázisának a megalkotása, ami a hévízkútkataszter alapja lett.⁸

A geotermikus gradiens ismeretében nem meglepő, hogy mintegy másfél évtizedes kutatás eredményeként 1972. január 1-jén Zala 143, Somogy 129, Hajdú-Bihar 64, Pest 52, Bács-Kiskun 47, Szolnok 39, Békés 30, Vas 29, Győr-Sopron 20, Heves 19, Csongrád 14, Borsod-Abaúj-Zemplén 11, Veszprém 10, Tolna 4, Baranya 3, Komárom és Szabolcs-Szatmár megye 1-1 fúrt és bevizsgált kúttal rendelkezett.⁹ Fontosabb mutató, hogy a víztermelésre kiképzett 90 kút közül addig 66-ot hasznosítottak, szabadtéri és zárt fürdőben 51, mezőgazdasági célú fűtésre pedig 15 kút vizét használták.¹⁰

Magyarország ekkorra a kormányzat gazdasági döntéseinek eredményeként a mezőgazdasági célú geotermikus energiahasznosítás élvonalába került,¹¹ ezért a zalakarosi termálvízzel kapcsolatos első elképzelések is a termálvíz agrárcélú felhasználását preferálták, idegenforgalmi hasznosítása még szóba sem jött, és csak a környék falvainak igényeit kiszolgáló fürdő létesítéséről szöttek terveket.

A szervezeti keretek kialakításának további állomása az 1965. március 17-én megalakult Országos Vízgazdálkodási Bizottság, illetve a július 11-én a gyógyfürdő- és üdülésügy, valamint az ásvány- és gyógyvizek feltárásáról és hasznosításáról rendelkező 11/1965. (VII.11.) számú kormányrendelet volt. Ez utóbbi a teljes hazai felszíni és felszín alatti vízvagyonra a vízügyi szolgálatra bízta, és előírta az ásvány- és gyógyvizek országos nyilvántartásának (törzskönyvezésének) felülvizsgálatát.¹² Az Egészségügyi Minisztérium önálló osztályként létrehozott Országos Gyógyfürdői Igazgatóság vette át az Országos Fürdőügyi Bizottság és az Országos Balneológiai Kutató Intézet feladatait, egy szervezetben teremtve meg a szakigazgatást, a kutatást és a fejlesztést.

A mintegy fél évtizedes előkészítő folyamatot az 1965. július 1-jével hatályba lépett 1964. évi IV. törvény (az ún. vízügyi törvény) és az ennek megvalósítását

⁷ Béteky 1965a: 9–17; Papp 1965: 23–56; Gaál–Hanák–Hegyessy 1970: 31–35.

⁸ Lorberer 2010: 56–57; Hévízkútkataszter I–III.

⁹ Béteky 1972: 16.

¹⁰ Béteky 1972: 17.

¹¹ Béteky 1972: 14–17; Béteky 1977: 73–86; Lorberer 2010: 56–57.

¹² 1965-ben jelent meg *Magyarország hévízkútjai* címmel az első hévízkútkataszter, amelyet a későbbi kutatások során folyamatosan kiegészítettek. Napjainkban az engedélyezésre a Budapest Főváros Kormányhivatala Népegészségügyi Főosztálya jogosult, míg „az országos kútkataszter és hévízkútkataszter vezetése és a vízföldtani napló” kiállítása a Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat Vízföldtani Osztálya feladata. A Magyarország mélyfúrású kútjainak katasztere legújabb, 43. kötetét, mely a 2020-as adatokat tartalmazta, idén adták közre elektronikus formában: https://mbfsz.gov.hu/sites/default/files/media/file/file/2021/03/24/Kataszter_43_kotet.pdf – utolsó letöltés: 2021. július 6.

szabályzó végrehajtási rendelet zárta le.¹³ A törvény hatályba lépése után a kormány 1965. október 28-án jóváhagyta az 1980-ig szóló fejlesztési koncepció alapjait is tartalmazó Országos Vízgazdálkodási Kerettervet (továbbiakban: keretterv). A keretterv *Ásványvizek, gyógyvizek és hévizek hasznosítása* című fejezetében határozták meg először azokat a kategóriákat, melyeket aztán évtizedekig használtak a termásvíz-gazdálkodásban a minősítések és besorolások során. A keretterv szerint az ásványvíz „hőmérséklettől függetlenül az a természetben előforduló víz, mely több mint 1 gr/lit oldott szilárd alkatrészt, vagy más meghatározott mennyiségű különleges alkotórészeket (bróm, jód stb.) tartalmaz”. A gyógyvíz „olyan ásványvíz, mely vegyi összetételénél vagy fizikai tulajdonságánál fogva gyógyhatású”, illetve a hévíz, mely „minden 25°C-nál magasabb hőmérsékletű természetes eredetű víz, tekintet nélkül vegyi összetételére”.¹⁴ Az ásvány-, gyógy- és hévizek kémiai csoportosításánál a *Magyarország ásvány- és gyógyvizei* című kötetben közreadottak váltak ekkor hivatalossá, a napjainkban is használatos tíz kategóriával.¹⁵

A keretterv vette először hivatalosan és teljes körűen számba a magyarországi vízvagyont. 1960. január 1-jén 186 helységben 447 ásvány-, gyógy- és hévíz-előfordulást regisztrált, melyekből az akkori technológiával 125 725 000 m³ víz volt kitermelhető, és ennek 52%-át, 64 598 000 m³-t nyerték ki. A kitermelt víz 61%-át a májustól szeptemberig tartó nyári szezonban, a maradék 39%-át a téli időszakban használták fel. A szezonális magyarázata, hogy ekkor még nagyon kevés volt a nem budapesti fedett fürdő Magyarországon.¹⁶

ZALAKAROS „FEHÉR ARANYA”

A szénhidrogén-kutatási program szerinti fúrásokat a DKV Zalakaros külterületén, a D–6-os jelű kút lemélyítésével 1962. július 15-én kezdte meg.¹⁷ Ebből a kútból származik majd a zalakarosi gyógyfürdő vize. Hét és fél évvel később a D–7 jelű kút feltárásával a zalakarosi fürdő további vízbázishoz jutott.¹⁸ A D–6-os kút fúrása során 2307,5 méterre hatoltak le a fúróberendezéssel, és amikor 1962. november 7-én befejeződött a kutatófúrás, már ismert volt, hogy

¹³ 32/1964. (XII.13.) kormányrendelet.

¹⁴ Keretterv 696–709.

¹⁵ Papp–Gaál–Hódos 1957: 61–68; Schulhof (szerk.) 1957: 344–366; Keretterv 699. Az osztályozás: hévíz; szénsavas (savanyú) víz; alkáli hidrogénkarbonátos (alkalikus) víz; kalcium-magnézium-hidrogénkarbonátos földes, meszes víz; kloridos (konyhasós) víz; szulfátos (keserű) víz; vasas víz; kénes víz; jódos, brómos víz; radioaktív víz. A dokumentum megjegyzi, hogy a felsorolt ásványvíztípusok összetett változatai is előfordulnak (pl. szénsavas alkáli hidrogén-karbonátos víz), továbbá hőfokuk függvényében a hévizek csoportjába is sorolhatók.

¹⁶ Keretterv 701.

¹⁷ A kút jelében a betű mindig a földrajzi nevet, a szám az ottani fúrások sorszámát jelöli. Esetünkben a D–6: Dallopuszta, 6-os számú fúrás.

¹⁸ MOL Geológiai adattár. Kézikönyvek. A geológiai és hidrológiai viszonyokról részletesen: Bélyeky 1965b: 59–67; Lovász 2000: 7–35; Tóth 2017: 180–187.

a szénhidrogén-kitermelés szempontjából a fúrás meddő ugyan, de belefúrtak egy hatalmas rezervoárba, melyből forró víz tört fel. A meddő kutat lezárták, ezt a kútönyvben dokumentálták: „A lyukfej karácsonyfával¹⁹ van felszerelve és 10 mm-es fuvókán folyamatosan forró sós vizet, gőzt és kevés kevert gázt termel.” Először december 16-án, 22 órakor vettek mintát a felszínre törő vízből, s a vegyelemzés nagyon jó minőségű, 96°C-os vizet eredményezett, mely nagy mennyiségben tartalmazott kalcium, magnézium, nátrium, jód, klór, kén, vas, bróm és kisebb mennyiségben egyéb ásványi anyagokat. A DKV, levonulva a munkaterületről, a helyi Zöldmező Mgtsz-nek adta át a kutat, tőlük került aztán a Délzalai Víz- és Csatornamű Vállalathoz, mely a kilencvenes évek elejéig működtette és fejlesztette a fürdőt.²⁰

1962 óta az addig szinte csak a nagykanizsai járásban ismert 729 lelkes, 195 házból álló dél-zalai falu határában a mezőre folyt a karácsonyfából kiömlő termálvíz. A megyei napilap *Lehet-e „második Hévíz” Zalakarosból* címmel hosszabb cikket közölt a kihasználatlan vízkincsről, annak hasznosítását sürgetve. A lap a következő év tavaszán újabb tudósításban tért vissza a témára, melyben a mellőzött geotermikus energia fontosságára hívta fel a figyelmet, számba véve a termálvíz hasznosításának valamennyi – turisztikai, gyógyászati, agrárgazdasági – lehetőségét. A *Zalai Hírlap* cikke vigasztalan képpel indult:

„A Galamboktól Zalakarosra vezető makadámút mentén – közvetlenül az utóbb említett község határában – a zöldellő lapályon hosszú cső kigyózik. Végén fülsértő sisetegés, gőzfelhő közepette vízszugár lövell a rétre, a szemközti liget fái közé. Attól függetlenül, hogy 12 atmoszféra nyomással fröccsen ez a vízszugár ma még a semmibe, egyébként sem tanácsos kézzel belenyúlni. A víz ugyanis a hőmérő higanyszálát még a cső torkolatánál, a szabadba jutásnál is pillanatok alatt 70 C fokra tornázza fel: Zalakaroson hévíz tört elő a föld méhéből – kőolajkutatás közben. [...] Ha az olajat, a zalai föld legnagyobb kincsét előszeretettel nevezzük »fekete aranyrak«, úgy a hévíz joggal nevezhető »fehér aranyrak«.”²¹

A lap a továbbiakban is napirenden tartotta a témát. Jó példa erre a Zala Megyei Kórház belgyógyászati osztályát vezető főorvos, Pribék László címoldalas nyilatkozata. Az 1963-as szegedi orvosankét a magyarországi hévízkincs (egyre inkább ezt a kifejezést használták a sajtóban) hasznosításának lehetőségeit tárgyalta meg. Az ankét kiemelte, hogy a nagy számban előforduló reumás és kopással összefüggő mozgásszervi megbetegedések és a traumatológiai utókezelések szempontjából rendkívül fontos lenne a magyarországi termálvizek szélesebb körű kihasználása.

¹⁹ Kútfejet lezáró műszaki berendezés.

²⁰ Krampek Mihály ny. vezérigazgató szíves közlése. A D–6-os kút kútönyvében találta az adatot.

²¹ *Lehet-e „második Hévíz” Zalakarosból? Zalai Hírlap* 1963. május 1. 7.

„Sajnos, a fürdők fejlesztése nálunk túlságosan lassú ütemben folyt, csak az utóbbi években láthatunk fellendülést ezen a téren. [...] Egészségügyi kormányzatunk fejlesztési tervet dolgozott ki a magyar hévízkincs jobb hasznosítására, [...] Zalakaros is eddig ki nem használt lehetőség. Ha már az olajkutatás ilyen újabb kincssel ajándékozott meg bennünket, zalaiakat, kár lenne vele nem foglalkoznunk. A beruházások – amelyek nyilván mezőgazdasági célokat is szolgálnak majd – igen rövid idő alatt megtérülnek, gazdasági szempontból is előnyös tehát itt fürdő s egyéb létesítmények építése.”²²

Ahogy Bükfürdő vagy Cserkeszölő esetében, Zalakaroson is ez volt a „vadfürdőzés” időszaka: „A szabadba ömlő vízben egyébként jelenleg is igen sokan fürödnek. Ünnepnapokon 60-70, hétköznapi napokon 20-25 ember fürdik a vizet elvezető árokban.”²³ De az sem volt ritka, „hogy a lakosok vödörkben fogták fel, és az akkori beszámolókról szerint otthon reumát gyógyítottak a segítségével”.²⁴ Érdekes „közös haszonvétel” a 20. század második feléből.

1963. június 14-én az Országos Közegészségügyi Intézet kémiai, míg a Balneológiai Kutató Intézet helyszíni balneotechnikai vizsgálatokat végzett. Az eredmény minden várakozást felülmúlt: „A víz mind hőmérsékleténél, mind vegyi összetételénél fogva mozgásszervi reumás betegek, valamint krónikus nőgyógyászati betegek kezelésében minden valószínűség szerint sikeresen alkalmazható. Célszerű lenne, hogy a helyi hatóságok az ott létesítendő fürdő tervezésekor a gyógyító jelleg hatását biztosítsák”²⁵ – olvasható az 1964. április 24-i keltezésű szakvéleményben.

A MEGVALÓSÍTÁS KÍSÉRLETE

Zalakaros tanácsa már 1962-ben olyan – elsietett és pénzügyi forrásokat nélkülöző – határozatot hozott, hogy még az év végével készítsék el egy fürdő terveit. Miután agrárcélú beruházás nélkül nem is reménykedhettek az engedélyezésben, a helyi termelőszövetkezet elnökét, illetve a környék tanácsait és termelőszövetkezeteit is megkeresték, hogy tudnának-e anyagi segítséget nyújtani a megvalósításhoz,²⁶ emellett minél több társadalmi vállalást, vagyis társadalmi – ma úgy mondanánk: önkéntes – munkára vonatkozó felajánlást igyekeztek begyűjteni.²⁷

²² Gyors ütemben pótolni kell az elmaradást. *Zalai Hírlap* 1963. augusztus 9. 1.

²³ <https://termalonline.hu/termal-hirek/zalakaroson-eleinte-feher-aranyak-becezték-a-termalvizet> – utolsó letöltés: 2021. június 2.

²⁴ Benedek 2015: 16.

²⁵ Benedek 2015: 16–18.

²⁶ Antalfy 1969: 7. Antalfy több adatot tévesen közölt, a cikkben szereplő mondatot, miszerint a „nagykanizsai járás valamennyi községe hozzájárult a karosi fürdő létrehozásához; csupa kis község adta össze azt a négymilliót”, eddig csak visszaemlékezések támasztják alá.

²⁷ MNL ZML XXIII.900.b. Zalakarosi Tanács VB ülése, 48/1962. számú határozat.

A község vezetői előtt tehát egy saját erőből, elsősorban a községfejlesztési alap finanszírozásával és különböző támogatásokkal megvalósítandó beruházás képe lebegett,²⁸ jóllehet tisztában voltak vele, hogy a kisközség egyedül nem képes a vágyott célt megvalósítani. Álmutat veszni látták, amikor megkapták a Zala Megye Tanácsa által 1963. július 1-jén jóváhagyott terveket, melyben egy uszoda (mai fogalmainkkal sportmedence), egy „fürdő” (termálvizes medence) és egy lubickoló (gyermekmedence) szerepelt öltözőkkel és egyéb kiszolgáló létesítményekkel – hétmillió forintra kalkulált összeggel. Zalakaros ebben az időben sok más hasonló településsel együtt a villamosításra felvett hitelt törlesztette, ezért szabad felhasználású pénze szinte semmi sem maradt.²⁹ És ezek csak a fürdő tervei voltak, a teljes, „részint tisztasági és strandfürdő, részint mezőgazdasági létesítmények építése” céljából, három ütemben megvalósítandó beruházási program, mely a mezőgazdasági beruházásokat is tartalmazta, ennek valamivel több mint a duplája volt, 14,8 millió forintos végösszeggel számoltak a tervezők (ez 2020-as árakon 1 469 640 000 Ft lenne). A szakaszos beruházás első ütemét 4,1 millió forintos (2020-as árakon 407 130 000 Ft) költséggel már 1964 augusztusára be kellett volna fejezni, amelynek során a teljes közműrendszer, egy-egy termálmedence és lubickoló, valamit egy 250 fős kabinos öltöző készült volna el.³⁰ Az első ütem agrárberuházása egy 7000 m²-es hollandi ágyat³¹ és egy kéthajós szaporítóházat eredményezett volna. A második ütemben a fürdőt 250–250 fős (férfi–női) vállfás öltözővel és úszómedencével szándékozták bővíteni, míg a mezőgazdasági létesítmények 6000 m²-es blokkházzal és ugyanakkora alapterületű fóliaalagúttal gyarapodtak volna. A harmadik ütemben már a termál- és tisztasági fürdő, illetve egy 15 vagonos szárító építése szerepelt. Már a kezdet kezdetén felmerült az elfolyó víznek egy mesterséges csónakázótóba történő elvezetése is.³²

²⁸ Antalffy 1969: 7.

²⁹ Novák 2000: 4.

³⁰ Danyi 2020. A korabeli árak ma már nem hasonlíthatók össze semmivel. A közgazdászok szívesen alkalmaznak jelenérték-számítást, a zárójelbe tett összegek erre tett kísérletek a Danyi Pál által készített pénzértékindeks alapján. Az alkotó honlapján figyelmeztet: „A számítás tudományos megalapozottságú, ettől függetlenül csupán közelítésnek tekinthető, hiszen az árak minősége, technikai fejlettsége, változatossága, de még az elérhetősége is jelentősen változott az idők folyamán. Alapvetően az árak összemérésén alapul, és nem veszi figyelembe a bérek változását, azaz életszínvonal közvetlen mérésére nem alkalmas.” Alkalmazása mindenképpen közelebb hozza az akkori nominális értékeket napjaink árjaihoz. Az átszámított értékeket mindig zárójelben közöljük.

³¹ Növényágy. A 20–25 méter hosszú, 1,5 méter szélességű egy ablakosrost melegágynak, a 2,75 méter szélességű két ablakosrost hollandi melegágynak hívják.

³² <https://termalonline.hu/termal-hirek/zalakaroson-eleinte-feher-aranyanak-becezték-a-termalvizet> – utolsó letöltés: 2021. június 2. Itt jegyezzük meg, hogy a korabeli terminológia a nyitott fürdőket, beleértve a természetes vizek partjain kialakítottakat is, kivétel nélkül strandfürdőnek, a fedett fürdőket pedig tisztasági fürdőnek nevezte. Ez utóbbi elnevezése lett a későbbiekben a jelző nélküli változat, aztán pedig a termál-, illetve gyógyfürdő, végleg elhagyva az ekkorra pejoratívnak minősített „tisztasági” jelzőt, amellyel végképp nem lehetett megjelenni a nemzetközi turisztikai piacon.

FELÉPÜL A FÜRDŐ

Ez a nagyszabású program már a tervezés szakaszában számos szervezési hiányosságot hozott a felszínre. Ezek közül az egyik legsúlyosabb minden bizonnyal az volt, amikor az egyik egyeztetési fórumon kiderült, hogy fürdőt akartak ugyan létesíteni, ám az engedélyezésre jogosult Egészségügyi Minisztérium képviselője csak a tárgyaláson szembesült a gyógyfürdő tervével. A víz gyógyfürdőként történő hasznosításáról addig nem is volt szó, még kérelmet sem juttattak el a minisztériumhoz. A beruházás megvalósítása veszni látszott, ami annál is kínosabban érintette a helyi tanácsot, mert a zalakarosi lakosok egyre több községi fórumon vetették fel a hasznosítás kérdését.³³ Az elkészült tervek végül a megyei tanács támogatásával nyertek hasznosítást, és rövidesen elkészültek a napjainkban gyógykertként használatos 340 m²-es, egyedi kialakítású, sokszögű medence tervei,³⁴ és a tél elmúltával megtörtént az első kapavágás. A kivitelezés során a későbbiekben gyakran éltek a társadalmimunka-felajánlásokkal, amelynek értékét ma már nem lehet összezszerűen kimutatni, de rendkívül sok pénzt sikerült így megtakarítani.

A beruházás összegét tehát Zala Megye Tanácsa biztosította, ezt – ma úgy mondanánk: céltámogatást – csak a megjelölt célra használhatta fel a kedvezményezett. A számlák kifizetését különböző – ma már ellenőrizhetetlen – módon oldották meg. Előfordult, hogy a községi tanácsnak utalták a pénzt, de volt olyan eset is, amikor a megyei tanács közvetlenül az építőnek utalt. „Biztos megvolt az oka” – jegyezte meg az adatközlő.³⁵ Így történhetett meg, hogy míg a zalakarosi tanácsnak az egyik évben egy 18 000 forintos (2020-ban 1 694 400 Ft) számla kifizetése is gondot okozott, addig nem sokkal később már egymillió (94 300 000 napjainkban) forint körüli összeggel tervezhetett. Ez gyakori, mondhatnánk mindennapos gyakorlat volt a szigorúan kötött gazdaság időszakában.

Az 1963-ban készült vízminősítés³⁶ után hihetetlenül gyorsan elkészült a tanulmányterv, majd a beruházási program, ez utóbbit az Egészségügyi Minisztérium ugyanolyan gyorsasággal engedélyezte – miután az eljárás részleteit már előre letárgyalták. A kivitelezésre a nagykanizsai Délzalai Víz- és Csatornamű Vállalat kapott megbízást, melynek mélyépítő részlege rövidesen átvette a munkaterületet. A vállalat az elkövetkező két és fél évtized alatt jó gazdája lett az 1965. szeptember 5-én megnyitott fürdőnek, rengeteg saját forrást investált annak fejlesztésébe.³⁷ Az első év nem teljesen két hónapos, szeptember–októberi

³³ Novák 2000: 4.

³⁴ Benedek 2015: 18–19. A tervező Müller Pálné volt.

³⁵ Újvári Sándor, Zala Megye Tanácsa 1968 és 1988 közötti elnökének szíves közlése.

³⁶ Benedek 2015: 16–18.

³⁷ Zala Megye Tanácsa Végrehajtó Bizottsága 1962. június 13-án kelt 135/1962. számú határozatával hozta létre a Délzalai Víz- és Csatornamű Vállalatot, melynek irányító szerve a Zala Megye Tanácsa Építési, Közlekedési és Vízügyi Osztálya volt. A cég elnevezése – kibővült feladatával – 1971 februárjában változott Délzalai Víz-, Csatornamű és Fürdő Vállalatra. *A Délzalai Vízmű 50 éve* 1971; Rikli (szerk.) 1999: 58.

próbaüzeme során kilencezer vendége volt a hétfőnyi személyzettel üzemelő fürdőnek. A vállalat állandó foglalkoztatással két szakembert, a telepvezetőt és egy gépészt alkalmazott, mellettük öt szezonális foglalkozású (két kabinos, egy-egy pénztáros, kertész és éjjeliőr) munkahelyet helybeliekkel töltöttek be. Szezonális munkaeerőt a későbbiekben is nehezen sikerült alkalmazni, ezért a munkahelyteremtést illetően is a négy évszakos kínálat jelenthette a megoldást, amikor az alkalmazottak – mindenekelőtt a szakképzettek – nagy része állandó státusba került, jóllehet a nyári szezonban továbbra sem lehetett eltekinteni az időszakosan foglalkoztatott munkaeerőtől.

A megnyitás évében a helyi tanács azt a feladatot kapta, hogy szerezzen be ötven kerti padot, s ezzel járuljon hozzá a fürdő területének parkosításához. A kisközség pénzügyi helyzetét jelzi, hogy az 1964-es költségvetése terhére 28 padot beszerzett ugyan, de a hátralévő 22 pad árát – összesen 18 000 Ft-ot – nem tudta biztosítani, és csak úgy sikerült a beszerzésük, hogy a közvilágítás felújításánál megtakarítást értek el, amelynek az átcsoportosításával tudták a feladatot teljesíteni és nyitásra beszerezni a park ülőalkalmatosságait.³⁸ Jelentéktelen, apró adaléknak tűnhet ez a beszerzés, mégis tükrözi a hatvanas években egy kisközség költségvetési mozgásterének. Továbbá alátámasztja azt is, mennyire irreális szándék volt a saját erőből történő megvalósítás. A kötött fejlesztési forráselosztás gyakorlatilag kiszolgáltatottá tette a bevétel nélküli kisközségeket. A későbbiekben a fejlesztés mozgatója a két pilléren álló sikeres modell lett, melynek egyik pillére a működtető vállalat volt, a másik pedig a megyei tanács által – a hatályos jogszabályok alapján a költségvetésből – biztosított keret és az egyedi tárgyalások, lobbizások alapján megszerzett céltámogatás. Idővel ehhez járult egy harmadik pillér, a vendéglátásban, kereskedelemben és a szálláshely-szolgáltatásban érdekelt vállalatok, szövetkezetek Zalakaroson történő beruházásai. Ezek összehangolását végezte később sikerrel a Zala Megyei Tanácsa által létrehozott Zalakarosi Intéző Bizottság (ZIB).

A szélesebb nagyközönség a *Zalai Hírlap* 1965. szeptember 1-jei számából értesült arról, hogy a hétvégén megkezdődik Magyarország új fürdőjének próbaüzeme. Ebben már a megyei tanács jelent meg beruházóként. A tervekben szereplő, négy millió forintos bekerülési költség a korábbi tervek első ütemét jelentette, és lekerült a napirendről a beruházás agrárgazdasági része, amely – a Földművelésügyi Minisztérium anyagi támogatásának elmaradása miatt – a továbbiakban már nem is került szóba, ettől kezdve kizárólag fürdőfejlesztésről beszélhetünk. Ma már csak üzemgazdasági szempontból lenne érdekes, hogy két, más-más főhatósághoz tartozó gazdálkodó egység hogyan rendezte volna egymással a számlát.

A végül egy 317 m²-es termálmedencével, egy 70 m²-es gyermekmedencével és a kabinsorral megnyílt fürdőben a fürdővendégek ellátását a kiskomáromi

³⁸ MNL ZML XXIII.900.a. Zalakarosi Tanács ülése, 1965. július 17. (A tanácsülés 21:00 órakor kezdődött!)

földműves-szövetkezet – későbbi elnevezésével: a Zalakomár és Vidéke ÁFÉSZ – büféje biztosította.³⁹ Szeptember 5-én megnyílt a fürdő, megkezdődött a próbaüzem. Az új létesítmény egy hét alatt népszerű lett a környéken: „Az első öt nap nem várt eredményt hozott, hiszen nem kevesebb mint hatezer látogatót vonzott a karosi melegvíz. Az első vendégek után nap mint nap jönnek a többiek, főleg Kanizsáról, meg a környékről...”⁴⁰ A próbaüzem ideje alatt számos panaszt kellett orvosolni. Elsősorban a víz hőmérsékletét kritizálták, mondván, hogy túl hideg. Ám éppen ezért volt szükség a próbaüzemre, hogy a vízhőfokot a forró termális víz és a hideg ivóvíz megfelelő arányú keverésével beállítsák, külön a termálmedencére előírt hőfok állandó biztosításával, valamint ugyanezt a feladatot kellett megoldani a jóval alacsonyabb hőmérsékletű vizet igénylő gyermekmedencénél is. Több panasz érkezett a megközelítést illetően is, ami egy turisztikai termék egyik döntő eleme. Miután a fürdő ekkor csak a környék településeinek jelenthetett vonzerőt, figyelembe kellett venni a vendégek panaszát, hogy a 9 óra-kor nyitó fürdő mellett 11 órakor állt csak meg az első helyközi autóbuszjárat. Napjainkban ez a panaszáradat is jelentéktelennek tűnhet, de a hatvanas évek közepén a motorizációnak csak a kezdetén tartunk, a helyközi közlekedés kizárólag az AKÖV⁴¹ menetrend szerinti autóbuszjárataira, illetve a későbbiekben, munkaszüneti napokon a munkásszállító vállalati vagy termelőszövetkezeti autóbuszokra korlátozódott.

Az első ütem beruházásának végszámlája 4 002 100 (2020-as áron 356 587 110) Ft, ami rendkívül nagy összeg volt a hatvanas évek árviszonyai ismeretében. A finanszírozás pilléreit tekintve csak úgy valósulhatott meg és üzemeltetett a fürdő, hogy abból jelentős részt vállalt a kivitelező és működtető vállalat. A végösszeg a társadalmi munkák értékével és a tanácsai hozzájárulással vélhetően meghaladta a négy és fél millió forintot.⁴²

A zalakarosi fürdőlétesítés tipikus szocialista, jelentős mértékben központi forrásból fedezett zöldmezős beruházás volt (a szó szoros értelmében a zöldülő mezőn építették meg), melyet csak minimálisan egészített ki a falu a községfejlesztési alapból – ma úgy mondanánk: saját forrásból. A nehézségek ellenére az első évtized a folyamatos építkezésekről, a fürdő és környéke bővítéséről szólt, ami egyáltalán nem ment zökkenőmentesen, gyakran elapadó pénzügyi

³⁹ A földműves-szövetkezetek (korabeli rövidítéssel fmsz-ek) tevékenységi köre kezdetben a mezőgazdasági termékek felvásárlása, értékesítése, a kiskereskedelem, a vendéglátás és az ezekkel összefüggő ipari tevékenység volt. 1967-től Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezeteknek (közismert rövidítéssel ÁFÉSZ) nevezték őket. A körzeti szövetkezetek, miután nem fedték le a teljes közigazgatási egységet, a székhely megnevezése mellett a „vidéke” szót használták. Zalakaros ellátásáért akkor a Zalakomár és Vidéke FMSZ, később a Zalakomár és Vidéke ÁFÉSZ volt a felelős, míg a Zalaegerszeg és Vidéke ÁFÉSZ az első, kétszintes éttermet építtette meg és üzemeltette hosszú ideig.

⁴⁰ Öt nap – hatezer látogató. Mária népszerű a zalakarosi fürdő. *Zalai Hírlap* 1965. szeptember 12. 2.

⁴¹ Az 1953-ban létrehozott Autóközlekedési Vállalat, a Volánbusz elődje.

⁴² MNL ZML XXIII.900.b. Zalakarosi Tanács VB ülése, 1965. szeptember 13.

forrásokkal és a szocialista korszakra jellemző metódusokkal – csúszó határidőkkel, soha nem elegendő ráfordítható összegekkel –, mégis sikeresen haladt, amit a folyamatosan növekvő vendégszám ki is kényszerített. Megnyitáskor mindössze két medence üzemelt, három év múlva viszont már két termál-, egy gyermek- és egy versenyekre is alkalmas hideg vizes medence állt a vendégek rendelkezésére, mintegy 1000 m²-rel növelve a hasznos vízfelületet. Ezzel párhuzamosan bővültek a kiszolgáló létesítmények is, és háromezer főre növekedett a fogadókapacitás.

Hasonlóan gyors fürdőfejlesztésre eddig még nem találtunk adatot. A gyógyászat felé tett első lépés volt, amikor bejelentették, hogy a megyei tanács „a fürdőnél orvosi órát engedélyezett”, ami azt jelentette, hogy rendszeres orvosi vizsgálat és ügyelet kezdődött a fürdőben. A szolgáltatás a bevezetett reumarendelés után rövidesen gyógymasszázzsal és hévízi iszappal történő iszapkezeléssel bővült.⁴³

Tavasztól őszig elsősorban hétvégeken személyautók, motorok, biciklik és autóbuszok tucatjai parkoltak a fürdő tőszomszédságában – a mezőn, nyári záporok után a sárban. A községi tanácsnak lépnie kellett és – szűkös keretéből – rövid idő alatt szilárd burkolatú parkolót akart létesíteni, ezért megrendelte az ehhez szükséges köveket. Nemcsak ennek a munkának, hanem valamennyinek a kivitelezését sokszor gátolta a fennálló cementhiány. „Intézkedést tettünk a szükséges mennyiség beszerzésére, ha másképpen nem, magánosoktól történő vásárlás útján is”⁴⁴ – jelentette be a tanács VB-elnöke. A mai körülmények között szinte felfoghatatlan, hogyan történtek a kiutalások, igénylések, rendelések a szigorúan kötött gazdaságban, ahol az állami szervezetek csak állami vállalatoktól, állami kereskedelmi cégektől vásárolhattak. Ma már azt sem tudjuk felmérni, hogy mekkora bátorság kellett ehhez a döntéshez; az elnök felelősségvállalásával, ha az állását nem is, de büntetést mindenképpen kockáztatott.

A VENDÉGKÖR

A hirtelen felkapott fürdőben jó időben hétköznapokon általában kiegyensúlyozott volt a forgalom, a hatnapos munkahetek végén szinte állandósult a zsúfoltság. Vasárnaponként a fürdőbe jegyet váltók száma gyakran elérte, ritkán meghaladta a 2500 főt, ami nagy megterhelést jelentett az alacsony létszámú

⁴³ Május 1-től „nagyüzem”: Megnyitotta kapuit a zalakárosi fürdő. *Zalai Hírlap* 1967. április 30. 4.

⁴⁴ MNL ZML XXIII.900.b. Zalakárosi Tanács VB ülése, 1966. augusztus 9. és 1966. szeptember 27. Az építőanyag beszerzése akkor úgy történt, hogy a megyei tanács a járási tanácscon keresztül eljuttatta a cementutalványt az igényelt cementről a községi tanácsnak, amely azt az állami forgalmazónál beváltotta. Tehát egy voucher-rendszer működött, gyakorlatilag pénzmozgás, a közvetlenül egymással kapcsolatban állók közötti átutalás nélkül. A szeptember második felére megérkezett cementutalványban kiutalt mennyiséget a szállító két hónapos határidővel, november végére igazolta vissza. Ha valamit gyorsan meg kellett volna csinálni, vagy rosszul tervezték meg, rosszul számították ki, hogy mennyi építőanyag kell, akkor várhattak a befejezéssel a következő kiutalásig. Ez egy nagyon kicsi, de jellemző szelete a hatvanas évek hiánygazdasága uralta mindennapoknak.

személyzetnek, beleértve a zalakomári ÁFÉSZ büféseit is. Gyakran döntött csúcsokat a látogatók száma azzal, hogy megjelentek a vasárnapi különjáratok: üzemek, s a nyári mezőgazdasági munkák végén a termelőszövetkezetek csoportos kirándulásai. Ez már meghaladta a fiatal termálfürdő erejét. Szinte semmiből sem állt rendelkezésre megfelelő mennyiség, kevés volt az öltöző, szűkös a medencék befogadóképessége, és nem volt elegendő a büfék árukészlete sem. Ilyen mérvű forgalomnövekedésre senki sem számított. A további tumultuózus jeleneteket elkerülendő, mindenképpen erőteljesebb fejlesztésbe kellett fogni, abban a biztos tudatban, hogy a hatnapos munkahéten a hétvégi csúcsok kivételével az új öltözők kihasználatlanul fognak állni. Néhány év múlva a különösen meleg nyári vasárnapokon nem volt ritka a 3500-as látogatószám sem. Mivel a zalakomári ÁFÉSZ által építtetett és üzemeltetett Hegyaljai Bisztró nem tudott ennyi vendéget kiszolgálni, a megyei tanács VB engedélye kellett ahhoz, hogy ideiglenes pavilonokban magánkisiparosok is megjelenhessenek kiegészítő szolgáltatásokkal.⁴⁵ A kereslet rést ütött a Kádár-kor tulajdonpolitikáján. Jöhettek a pavilonok...

A vendégek ellátását egy kilenc egységből álló kereskedelmi pavilonsor tervezettnél későbbi, 1969 júliusában történt megnyitása javította, amelyet a működtető Délzalai Víz- és Csatornamű Vállalat előre gyártott elemekből 1 422 000 Ft (ez 2020-ban 100 251 000 Ft lenne) saját forrásból építtetett, és egységenként adott bérbe az üzemeltetőknek.

„Sokan akarnak pavilont bérelni. Bár az egész objektumot átvette volna egy vállalat is, mi úgy döntöttünk, hogy többnek adjuk ki. Legyen konkurencia [sic!], aminek vendégeink látják majd hasznát. Ha pedig úgy látjuk, hogy valamelyik vállalkozás nem kellő színvonalon látja el a szolgáltatást, megszüntetjük vele a szerződést. Jelenleg a zalaegerszegi földszövel, a galamboki földszövel, a zalakarosi tsz-szel és néhány magánszektorbelivel kötöttünk bérleti szerződést.”⁴⁶

Ezt nyilatkozta a sajtónak Németh Ferenc igazgató, egyben deklarálva, hogy egy szocialista vállalatvezető is gondolkodhat racionálisan, mi több: üzletszerűen. Az üzemeltetőnek köszönhetően ebben az egy évben összesen 2 053 200 (144 750 600 lenne 2020-ban) forintba rúgott az éves fejlesztés, ami a hatvanas évek végén nagyon jelentős összegnek számított.

Ugyanebben az évben épült fel a fürdőn kívül az első korszerű vendéglátóhely, a Zalaegerszeg és Vidéke FMSZ (később ÁFÉSZ) beruházásában a kétszintes, 94 férőhelyes Karos étterem,⁴⁷ az első településre érkezett „működő tőke”. Ha lassan is, de az első fél évtizedben a fürdő alap- és kiegészítő szolgáltatásai a folyamatos fejlesztéseknek hála egyre gazdagodtak.

⁴⁵ Németh 1972. Az összeállítás 1972-ben készülhetett, mert az 1971-es év adatait még tartalmazza.

⁴⁶ Sz. Z.: Kilenc új pavilon – Jobb lesz az ellátás. Nagyobb zöldterület. Nyitás előtt Zalakaroson. *Zalai Hírlap* 1969. április 18. 4. A „földszöv” a földműves-szövetkezet közkeletű rövidítése.

⁴⁷ 1969. április végén nyitották meg, tehát a szezonban már üzemelt.

Gyakran már a rossz idő sem okozott forgalomcsökkenést, ekkor a Balaton-partról jöttek sokan. Valószínűleg a Zalakarosra célirányosan érkezők mellett belőlük tevődött ki az első külföldi vendégsereg, a regisztrált 320 jugoszláv, 110 keletnémet, 50 csehszlovák és 250 egyéb – nyugatnémet, osztrák, lengyel, olasz, sőt svéd – vendég.⁴⁸

A látogatók számának gyors emelkedése a turisztikai célú szálláshelyek megteremtését is kikényszerítette. Miután kereskedelmi szálláshely ekkor még csak egy 14 szobás, 30 férőhelyes motel volt a fürdő mellett, kezdetben elszállásolásra az a tucatszori fizetővendéglátó szálláshely szolgált, amit az első, májustól októberig tartó, ún. teljes üzemi évben, 1966-ban már igyekeztek megszervezni. A jogszabályok szerint magánzállás csak hivatalos csatornákon keresztül fogadhatott vendéget. Ez a „hivatalos csatorna” az idegenforgalmi megbízott volt, aki regisztrálta, elhelyezte az ideérkező és nála bejelentkező vendégeket.

A szálláshelyek ára a motelben főszezonban 80, elő- és utószezonban pedig 50 forint volt, a motel szervezte fizetővendéglátó szálláshelyért 40 Ft-ot kellett fizetni naponta. A motel ebben az esetben a következő árképzést alkalmazta: a kétágyas szoba alapdíja ekkor 40 Ft, ehhez járult még az első napon 5 Ft helyfoglalási díj, aztán mosatási díj, ez négynapos tartózkodásig 6 Ft volt, hosszabb tartózkodás után azonban nem kellett fizetni. A szobabér 10%-a, a helyfoglalási díj és a vendégek után 1-1 Ft volt a motelt illető összeg. A szabadpiaci fizetővendéglátás esetében egy szerződött vendéglátó fürdőszoba nélküli, tipikus falusi parasztházában két szobában három-három ágyat tudott értékesíteni, három személy esetén 60 Ft-ot kértek a szobáért. Egy másik szerződött család fürdőszobás házában egy szobát adott ki, de szükség esetén a konyhában is (!) el tudott helyezni vendéget. A szobában személyenként 30, a konyhai szállásért 20 Ft-ot kértek éjszakánként. A maximális ár ekkor 25 Ft volt.⁴⁹

Nem lenne teljes az első év értékelése, ha nem tennénk említést egy a *Szabad Föld*-ben megjelent cikkről. A „magyar parasztság lapja” sajátos stílusban tudósította célközönségét, riportját néhány pontatlan adattal bevezetve:

„A fürdőzők zöme falusi ember, olyan parasztok, akik messzire elkerülik az elegáns strandokat, s a Balaton vizében is inkább csak felöltözve, a partról gyönyörködnek. A gyógyhatású termásvíz az más. A parasztemberek szinte babonás hittel hisznek a föld mélyéből feltörő meleg víz gyógyító erejében, s szemérmességüket levetkőzve újra és újra elzarándokolnak Zalakarosra, hogy kiáztassák fáradt tagjaikból azt a sokféle nyavalyát, sajgó fájdalmat, amely régi hülések, megerőltetések maradandó emlékét őrzi.”

⁴⁸ Benedek 2015: 20.

⁴⁹ Szobanézőben Zalakaroson. *Zalai Hírlap* 1971. július 27. 4. 2020-as jelenérték számításnál 63,8-del kell megszorozni az itt közölt árakat. Például a konyhai szállás egy főre 1276 Ft-ba kerülne éjszakánként.

A veretes mondatok a fürdő akkor még szerény felszereltsége miatt így folytatónak: „nincs abban semmi túlzás, ha a 320 négyzetméteres medencét csúcsgalomban egy zsúfolt szardíniásdobozhoz hasonlítjuk. Csak akkor juthat a medencébe egy újabb fürdőző, ha előbb valaki kijön belőle. Ezt leszámítva csak a legjobbakat mondhatjuk Zalakarosról.” Ma már nem tudjuk eldönteni, hogy ez egy újabb piaci szegmens elérését szolgáló, figyelemfelhívó cikk volt, vagy más céllal íródott, esetleg az újságíró a szabadságán járt a fürdőben. Mindenesetre stílusa hűen tükrözi az újság hangvételét (is).⁵⁰

A látogatószám folyamatosan növekedett, az első negyedszázadban öt évben volt csak visszaesés, igaz, ebből négyben jelentős mértékű. A periódus utolsó két éve már a rendszerváltás éveinek gazdasági hatásait tükrözi, ez a folyamatos ár-emelkedések, 1989 után pedig a munkanélküliség felfutásának időszaka. Előbbi a nyugdíjasokat, utóbbi a munkahelyük elvesztésével fenyegetetteket és az összeomló szociálturizmus elmaradó vendégeit tartotta távol Zalakarostól. A csökkenés további oka a nemzetközi passzív (kiutazó) turizmusban keresendő, ugyanis 1987-től a valutaliberalizációval a magyar állampolgárok számára lehetővé vált a többszöri kiutazás lehetősége, és aki megengedhette magának, külföldre utazott. Érdekes, hogy az 1968-as év nem jelentett visszaesést. Ez a csehszlovákiai katonai bevonulás éve, amikor augusztusban a Balaton-part és Budapest szállodái néhány nap alatt szinte teljesen kiürültek, minden külföldi vendég hazautazott.⁵¹

1. táblázat

A zalakarosi fürdő vendégforgalma 1965–1990 között

Év	Vendégszám	Változás az előző évihez képest	Év	Vendégszám	Változás az előző évihez képest
1965	9 000		1978	642 000	50 000
1966	49 000	40 000	1979	622 000	- 20 000
1967	54 000	5 000	1980	582 000	- 40 000
1968	78 000	24 000	1981	604 000	22 000
1969	98 000	2 000	1982	634 000	30 000
1970	150 000	52 000	1983	676 000	42 000
1971	171 000	21 000	1984	781 000	105 000
1972	155 000	- 16 000	1985	802 000	21 000
1973	233 000	78 000	1986	846 427	44 000
1974	237 000	4 000	1987	869 925	23 000
1975	304 000	67 000	1988	981 503	11 000
1976	430 000	126 000	1989	885 713	- 6 000
1977	592 000	162 000	1990	805 927	- 80 000

Forrás: Zalakarosi Fürdő Zrt.

⁵⁰ Böcz Sándor: Van benne fantázia! A zalakarosi termálfürdő honlapja. *Szabad Föld* 1967. július 16. 2.

⁵¹ Walkó 2009: 229.

A GYÓGYFÜRDŐ

Zalakaros időközben, elsősorban a szakembereket tömörítő társaságok és az újságírók szervezett látogatásaival, a hivatásturizmus célpiaca is lett. Ekkor érkezett a fürdőbe az Egészségügyi Minisztérium gyógyfürdőkkel foglalkozó részlegének a vezetője is, és ekkor merült fel a hatósági vízvizsgálat kérdése. Ha ennek megfelelő az eredménye, akkor lehetett hivatalosan megindítani a gyógyvízzé nyilvánítási eljárást. Ezt követően a működtető az Országos Közegészségügyi Intézettel elvégeztette kémiai és bakteriológiai szempontból a vizsgálatot, összehasonlítást kérve az 1963-ban mért értékekkel. Miután a vizsgálat pozitív irányú változást eredményezett, már csak a gyógyhatást kellett bizonyítani. Ennek során 1970-ben a nagykanizsai II. számú Megyei Kórház igazgatóhelyettese vezetésével 51 fekvő és 148 járó betegből álló populáción programszerűen végeztek vizsgálatot, s kiváló tapasztalatokat szereztek: sikerült igazolni a víz mechanikai, kémiai és hőhatását. Autóbusszal szállították ki a betegeket Nagykanizsáról, felügyelték az itt végzett kezelést, s regisztrálták az állapotukban végbement változásokat. Gyógyulást a 199 kezelt beteg 32%-ánál, javulást 55%-ánál sikerült kimutatni, s mindössze 13%-uk állapota maradt változatlan.⁵²

A gyógyvízzé minősítés előszobája volt a szezontól független kínálat létrehozásának, a gyógyászati részleggel egész éven át, folyamatosan működő fedett részleg megépítésének. A hetvenes évek elején kezdett kialakulni az első – egyelőre még szűk –, de magasabb költségi szinttel rendelkező törzsvendégkör. Ekkor már évente átlagosan 40%-os látogatónövekedéssel számolhattak nemcsak Magyarországról, hanem a két Németországból, Csehszlovákiából, Jugoszláviából és Ausztriából is.

A fürdő és környékének fejlesztésére ekkor Zala Megye Tanácsa Végrehajtó Bizottsága létrehozta – az előzőekben már említett – minden érdekelt részvételével működő operatív intézőbizottságot, ennek utódja lett később a negyedévi rendszerességgel ülésező ZIB, mely döntő befolyást gyakorolt a fejlesztések irányaira. 1971-es indulással jóváhagyták a komplex fejlesztési tervet, a fedett fürdő és a hozzá tartozó gyógyászati komplexum létrehozásának céljával. A beruházásra 25 millió forintot irányoztak elő (ez 2020-ban 1,6825 milliárd Ft). Preferálták továbbá vállalati üdülők létesítését, és rövidesen egy üdülő megvásárlásával a Zala Megyei Idegenforgalmi Hivatal megnyitotta Zalakaros első szállodáját, a Hotel Termált.

Jóllehet az elképzelések már kezdetben kirajzolódtak, és 1969-re az első tervek is elkészültek, ám a magyar gazdaság ezekben az években a vártnál sokkal rosszabb helyzetbe került. A kormány 1970-től beruházási stopot rendelt el, a folyamatban lévőkön kívül mindent leállítottak, így remélve sok száz milliárdos

⁵² Balogh et al. 1971: 9–21; Balogh 1978: 9.

költségvetési megtakarítást.⁵³ Ennek következtében a fejlesztési lendület megtört, a fenntartó vállalat csak saját forrásból fejleszthetett, így a fedett részleg megépítésének nem kedveztek a körülmények. Utólag azt mondhatjuk: szerencsére, mert a későbbi megvalósítás jóval korszerűbb, modernebb fürdőt eredményezett.

1975. november 12-én, a fürdő megnyitásának tizedik évfordulóján átadták a legyezőszerűen felépített fedett komplexumot,⁵⁴ két, összesen 186 m² vízfelületű medencével és az ehhez csatlakozó gyógyászati traktussal: a 30 m²-es terápiás blokkal és kádfürdővel, és kibővült gyógyszolgáltatásokkal gyarapodott a fürdő: súly- és szénsavfürdő, gyögmasszázs, kvarc és víz alatti masszáz (tangentor), galván-, ingeráram-, rövidhullám-, ultrahangkezelés is a vendégek rendelkezésére állt.⁵⁵ A húsz férőhelyes szaunarészleget nem tudták a nyitáskor átadni, mert a speciális kályhák nem érkeztek meg határidőre az NSZK-ból. Ekkor már kiképzett személyzet várta az első gyógyászati részlegben az első beutaltakat, szakorvossal az élen.⁵⁶ A belépőjegy 10 Ft-ba került (ma ez 608 Ft lenne). Ezt a létesítményt már bel- és külföldön egyaránt lehetett reklámozni. Folyamatossá vált a fürdő- és gyógyszolgáltatás, megszűnt a fürdő szezonális jellege, és egyre nagyobb számban alkalmaztak kvalifikált munkaerőt.

A gyors ütemű fejlesztések költségeit a folyamatos forgalomnövekedés sem tudta ellensúlyozni. A gazdálkodás negatív rekordja az 1971-es üzemi év volt, amit 912 ezer (58 185 600) forintos veszteséggel zártak, ekkor egy felnőttbelépő öltözőhasználattal 5 Ft-ba került (ma ez kb. 337 Ft lenne).

Elvértve maradtak fenn adatok a szolgáltatások árainról. Érdekes lehet az összehasonlítás, mennyibe kerülnének 2020-ban ezek a szolgáltatások. Jóllehet az átszámítás csak egy indexálás eredménye, de figyelembe kell venni, hogy a nettó bérezés időszakában nem a piaci árakat, hanem az átlagkeresethez viszonyított árakat lehetett a fogyasztói árakban érvényesíteni. Bizonyos mértékű árkorrekciót alkalmaztak ugyan, ám a fogyasztói árakból befolyt összeg és a valódi ár közötti különbséget vagy a vállalatoknak kellett kigazdálkodniuk, vagy egyéb támogatással kellett előteremteniük. Ennek oka az 1968-ban indult „új gazdasági mechanizmus” hármas árrendszerében keresendő, ebben az esetben a dotált árakat kellett alkalmazni. Ezért érdekes az árkorrekció (értsd: áremelés) utáni teljes árlista az 1972-es szezonból:

⁵³ Kaposi 2002: 414–424.

⁵⁴ Szolgálja a dolgozó ember egészségét, pihenését! Átadták a zalakárosi fedett fürdőt. *Zalai Hírlap* 1975. november 13. 1. Az országos napilapok is hírt adtak az eseményről: Fedett fürdővel bővült Zalakaros. *Népszabadság* 1975. november 13. 9; Fedett fürdő Zalakaroson. *Magyar Nemzet* 1975. november 13. 3; Fedett fürdő Zalakaroson. *Magyar Hírlap* 1975. november 13. 8.

⁵⁵ MOGIM KfV LFV 1170. A műszaki leírás 1977 decemberében készült Kovács Antal igazgató aláírásával.

⁵⁶ Szolgálja a dolgozó ember egészségét, pihenését! Átadták a zalakárosi fedett fürdőt. *Zalai Hírlap* 1975. november 13. 1.

2. táblázat

A zalakarosi termálstrand árai a fedett fürdő megnyitása előtt

szolgáltatás	1972 (Ft)	ennyi lenne 2020-ban (Ft)	1974 (Ft)	ennyi lenne 2020-ban (Ft)
felöltözési jegy, akasztórendszerű öltözővel	7	439,6	7	435,4
gyermekjegy	3	188,4	3	186,6
nagy kabin	20	1256	20	1244
kis kabin	10	628	10	622
pedikűr	6	376,8	10	622
fürdőruha-kölcsönzés	6	376,8	6	373,2
hintaágy	6 óránként	376,8	6 óránként	373,2
játékkölcsönzés	6 óránként	376,8	6 óránként	373,2
éjszakai fürdőjegy	nincs	nincs	15	933
heti bérlet	nincs	nincs	44	2296,8
kétheti bérlet	nincs	nincs	88	5473,6
havi bérlet	nincs	nincs	190	11 818

Forrás: Zalakarosi Fürdő Zrt.

3. táblázat

Árak és szolgáltatások a fedett fürdő 1977-es megnyitása után, zárójelben a 2020-as becsült árak (Ft)

szolgáltatás	termálstrand	fedett fürdő
felöltözési jegy	10 (469)	10 (469)
gyermekjegy, diákjegy	6 (281,4)	6 (281,4)
kis kabin	10 (469)	nincs
nagy kabin	20 (938)	nincs
kádfürdő	nincs	12 (562,8)
szauna	nincs	20 (938)
masszázs	nincs	17 (797,3)
pedikűr	nincs	10 (469)

Forrás: Nimród (65.) 3. 106.

1977-re már a négy meleg vizes medence, a sportmedence és a gyermekklub mellett három fedett medence is várta a vendégeket. A fürdő legrégebben feltárt kútját, a D-6-ot 1971-ben, a másodikat, a D-7-et 1977-ben nyilvánította a hatóság gyógyvizzé. 1978-ban a zalakarosi fürdőt hivatalosan is gyógyfürdőnek nyilvánította az Egészségügyi Minisztérium,⁵⁷ ekkor kapta meg a település Magyarországon tizenegyedikként a gyógyhely minősítést is. A fürdő 1979-ben

⁵⁷ 295/Gyf/1978. EüM. szám. *Kereskedelmi Értesítő* 1978. augusztus 15. 399. Jogszabályi alapja: 11/1965. (VII.11.) Korm. sz. rendelet és 4/1966 (VII.6.) sz. EüM. rendelet.

körzeti jellegű,⁵⁸ két évtizeddel később, 1999-ben országos besorolást kapott.⁵⁹ Zalakaros az első kapavágástól számítva 13 év alatt érte el a két legmagasabb minősítést, majd további húsz év múlva lett hivatalosan is az országos gyógyfürdők egyike. Napjainkban két-két gyógy-, illetve termálvizet és négy hideg vizet szolgáltató kúttal rendelkezik, ezek egy része tartalékként szolgál, és csak csúcsidőben, rásegítésként nyitják meg. A vízbázis a számítások szerint a jelenlegi terheléssel megközelítőleg több mint egy évszázadig biztosított.

A látható fejlesztések mögött a nagyközönség számára láthatatlan műszaki megoldások tették olcsóbbá és biztonságosabbá az üzemeltetést. Valódi innováció volt a termelőcső vízkövesedésének megakadályozása, melynek eredményét végül szabadalmaztatták.⁶⁰ Ám még megoldásra várt az injekáló cső hasonló problémája is, amit végül a Gránit Gyógyfürdő műszaki kollektívája oldott meg sikeresen.⁶¹

ÁTFORMÁLÓDÓ TELEPÜLÉSKÉP

„Zalakaros neve, híre rég átlépte a megye, sőt az ország határát is, hiszen a szonban külföldi rendszámú gépkocsik tucatjai sorakoznak a fürdő parkolóhelyén, s mind több idegen szó hallatszik a pavilonok előtt is” – kezdődik *Fürdőfalu* címmel egy tudósítás a *Zalai Hírlap*ban. A településképet elsősorban az építkezések formálták át. A falu egy észak–déli irányú meridionális völgyben fekszik, melyet keleti oldalról – távolabbról – a Kis-Balaton, nyugatról egy dombvonulat határol, felfutó szőlőültetvényekkel. Ezért csak a rajta keresztül húzódó út mentén terjeszkedhetett, és megfigyelhető, hogy az évszázadok során a település központja folyamatosan déli irányba tolódott el. A falutól délre aknázták ki a termálvizet, és ezért az új építkezések is a tradicionális településtől délre, a fürdőtől északra kezdődtek. A hetvenes–nyolcvanas években a vállalati üdülők, 1990 után a szállodák a fürdőtől délre eső területen épültek fel további két évtized alatt, valamennyi zöldmezős beruházásként.

Három évvel a fürdő megnyitása után, 1968-ban már tanácshatározat született arról, hogy a fürdőtől mintegy ötszáz méterre – ezúttal északra – lévő kis dombon fekvő területet felparcellázzák, és – miután a tanács közvetlenül nem értékesíthetett – átadják a lakossági piacra létrehozott Országos Takarékpénztárnak értékesítésre.⁶² A telkekhez előnyös hitelkonstrukcióval is hozzá lehetett jutni, ami szinte azonnal túlkeresletet generált. Miután ezek magántulajdonban lévő szántóföldek voltak, folyamatosan kisajátítási eljárás előzte meg az értékesítést. Először 96 hétvégiház- és 26 családház-telket parcelláztak ki, majd további száz parcellát kellett kialakítani – ennek felét családi házas teleknek –, de még ez sem

⁵⁸ 295/Gyf/1978. számú EüM határozat. 1978. július 3.

⁵⁹ 74/1999. (XII.25.) EüM rendelet 22.§. (1) bek.

⁶⁰ Balla–Megyeri–Tanczenberger 1983: 28–47.

⁶¹ Horváth Vencel elnök-igazgató szíves közlése (2005), amiért ezúton mondok köszönetet.

⁶² MNL ZML XXIII.900.b. Zalakarosi Tanács VB ülése, 1968. június 28.

volt elegendő, mert a tanácshoz eddigre 226 hétvégiház- és 32 családiház-telekigényt nyújtottak be magánszemélyek. A kisajátításokkal párhuzamosan készültek el a közművek tervei is. Nem egészen három évvel a termálfürdő megnyitása után közel háromszáz telekre volt fizetőképes kereslet, kezdetben lassan, majd az évek során egyre gyorsulóbb ütemben a magánéros építkezések új negyedeket kezdtek kialakítani Zalakaroson. 1972-ben csak építési engedélyből szárazat adtak ki, egyedül Zalakaroson annyit, mint másikk 20 zalai községben együttvéve. Az első házhelyek értékesítése 1 millió 800 ezer forintos bevételt eredményezett, de a közművesítés majdnem a duplájába került.

Az akkori telekár négyzögölenként a közművesített telek esetében átlag 180 forintba került, míg 100 forintért elérhető volt az anélküli. A két évvel később ki-parcellázott második száz közművesítés nélküli telket már 300 forintos négyzögöláron adta az OTP. Néhány év alatt kilencszáz különböző nagyságú házhelyet alakítottak ki, ennek mintegy tizedét a fürdő környékén. A fizetési konstrukció kedvező volt, ami vélhetően fokozta az építkezési kedvet, ugyanis 20% előtörlesztéssel már hozzá lehetett jutni a telekhez, míg a további hitelt kétévi részletben kellett törleszteni.⁶³ Ezekben az években szinte egy időben két új – korabeli építési szabványok szerinti – modern negyed kezdett kinőni a földből. Míg 1961 és 1970 között csak 39, addig 1971 és 1980 között 189, 1981 és 1990 között 234 lakás és lakott üdülő kapott használatba vételi engedélyt.⁶⁴

Ahogy a fürdő építése, úgy a vendégfogadás szempontjából meghatározó, a vendégéjszakák számát növelő strukturált kereskedelmi szálláshelyek létesítése is sok nehézséggel indult. Mint említettük, az első kereskedelmi szálláshely a Zala Megyei Idegenforgalmi Hivatal kezelésében lévő, 1972-ben megnyílt, 11 millió Ft (2020-ban 690,8 millió Ft lenne) összköltséggel felépült Termál Szálloda 42 kétágyas szobájában egyidejűleg 120 vendéget tudott fogadni, de szobái közül csak 12 volt fürdőszobás. B kategóriás besorolást kapott ugyan, de szolgáltatásait tekintve csak egy motel színvonalát érte el.⁶⁵ Ezért amikor az Idegenforgalmi Hivatal meg tudta teremteni a lehetőségét, azonnal a fürdőhöz közel fekvő, három különböző célcsoportot megcélzó, három egységből álló, egy-egy szállodát, kempinget és alpesi típusú nyaralófalut magában foglaló komplexumot hozott létre. Első lépésként 28 millió forintért (ma 1,741 milliárd lenne) eladták a szállodát, amelyet a MÁV Területi Egészségügyi Központja vett meg, ezzel megkezdődött az orvos felügyelte mozgásszervi betegségek utókezelése, és nőtt Zalakaros szociálturisztikai kínálata is, miután a gyógyház saját gyógyászati részleget is létrehozott.⁶⁶

Mintegy fél évvel a téliesített gyógyfürdő megnyitása után, 1976. június 26-án már felavatták a Zalatour (Zala Megyei Idegenforgalmi Hivatal)

⁶³ Nő a családi házak építésének üteme. Kilencven új telek vár gazdára Zalakaroson. *Zalai Hírlap* 1973. október 27. 3.

⁶⁴ *Népszámlálás 2001*: 252.

⁶⁵ Szombaton nyitják meg Zalakaroson az új Termál Hotelt. *Zalai Hírlap* 1972. július 12. 8. és 1972. július 16. 6.

⁶⁶ Halász 1997: 54.

üdülőkompexumának első egységét, a 26 millió forintos (2020-as áron 1,268 milliárd Ft) összköltséggel megépült 80 ágyas Hotel Termált, mely megfelelt a hetvenes évekbeli igényeknek. Ebben egy zuhanyzófülkés szoba ára 200 (ma: 9760), a mosdós szoba 170 (ma: 8296) forintba került éjszakánként. A szálloda azonnal megkezdte az üdülési csomagok kialakítását, gyógyszolgáltatást a fürdőtől, vendéglátóipari szolgáltatást pedig a Karos étteremtől vásárolva. Mellette felépítették a gúla alakú alpesi házakat idéző, szezonálisan működő nyaralófalut. A harmadik egység egy 750 vendéget fogadó kemping volt.

A fürdő vendégkörének folyamatosan növekvő csoportját a már említett szociálturizmusban érdekelt vállalatok dolgozói alkották. Sorra épültek a vállalati üdülők a gyógyfürdő közelében az 1980-as években. Zalakaros sokáig legnagyobb épülete és egyben üdülője az 1983 júniusában a gyógyfürdővel szemben megnyitott hatemeletes, 146 szobás, konferenciáknak is helyt adó SZOT Gyógyüdülő volt. Majd két vállalat, a Ganz Danubius Hajó- és Darugyár és a Bácsépszer is épített üdülőt, melyeket rövidesen további 11 kisebb követett. Zala Megye Tanácsa Testnevelési és Sporthivatala is megépíttette itt saját szállodáját, melyben rendszeresen tartottak szakmai továbbképzéseket és gyakran edzőtáborokat is. A szocialista kori szálláshely-létesítések sorát az üdülőhasználati jogot árusító Napfény üdülőszövetkezet⁶⁷ zárta. Zalakaroson a szezonálisan jelen levő népesség ekkor már többszörösen meghaladta az állandó lakosok számát.

* * *

A fél évszázaddal ezelőtt megindult átalakulás egy elhaló aprófalú fürdővárossá fejlődését eredményezte, ami méretében egyedi jelenség Magyarországon. A két világháború között a galamboki körjegyzőséghez tartozó falu 1949-ben önálló tanácsú község lett, és fürdője indukálta fejlődésének köszönhetően előbb 1970-ben a községi közös tanács székhelye lett, 1984-ben nagyközségi státust kapott, majd 1997. július 1-jével elnyerte a városi rangot. Magyarországon először fordult elő, hogy nem a lakosság szám volt a várossá nyilvánítás indikátora, hanem az infrastrukturális ellátottság, mely nemzetközi mércével is imponáló volt.⁶⁸ Végül a város 2008-ban kistérségi központ lett. Állandó népessége folyamatosan növekszik: míg – a megyei jogú városok kivételével – a termálfürdővel rendelkező települések nagy részénél csökken az állandó népesség száma, Zalakaroson ezzel szemben 2001 és 2011 között harmadával nőtt a lakosság szám, és ez a növekedés azóta is folytatódik. A fürdővel rendelkező városok és falvak népességnövekedésének listáját Zalakaros vezeti 30,6%-os emelkedéssel.⁶⁹

⁶⁷ Az egyszobás lakrészt 70, a másfél szobást 90 ezer forintos áron értékesítették (ma a hetvenezres 2,527, a kilencvenezres 3,429 millió Ft-ba kerülne).

⁶⁸ A várossá nyilvánítás pályázati anyagában az infrastrukturális ellátottságról az alábbi adatok szerepeltek: közműves ivóvíz 90%, villany 98%, gáz 75%, szennyvíznyelő 72%, telefon 80%, az összes úthálózatból a kiépített hossz 93%.

⁶⁹ <https://termalonline.hu/termal-hirek/ nepessegrobbanas-zalakaroson> – utolsó letöltés: 2021. június 5.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (MNL ZML)
XXIII.900.a. Zalakaros Községi Tanács iratai, tanácsülési jegyzőkönyvek, 1950–1973.
XXIII.900.b. Zalakaros Községi Tanács iratai, Végrehajtó Bizottság jegyzőkönyvei, 1950–1973.
- Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum (MOGIM)
Archívum.
- Magyar Olaj- és Gázipari Nyrt. (MOL)
Geológiai adattár. Kútkönyvek.
- Hévízkútkataszter (1965, 1971, 1977): *Magyarország hévízkútjai. Hévízkútkataszter I–III.* Budapest.
- Németh Ferenc 1972: *Tájékoztató a Zalakarosi Termál Strandfürdőről.* Németh Ferenc irathagyatéka, ifj. Németh Ferenc nagykanizsai lakos tulajdonában.
- Népszámlálás 2001:*
http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_20_2011.pdf
– utolsó letöltés: 2021. június 6.
- Országos Vizgazdálkodási Keretterv 1965:*
https://library.hungaricana.hu/hu/view/VizgazdKeretterv_00/?pg=0&layout=s –
utolsó letöltés: 2021. május 30.
- Magyar Hírlap*, 1973, 1975.
Magyar Nemzet, 1969, 1975.
Nimród, 1977.
Szabad Föld, 1967.
Zalai Hírlap, 1963–1975.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Antalfy Gyula 1969: Fürdőlevél Zalakarosról. *Magyar Nemzet* 1969. július 13. 7.
- Aquaprofit Műszaki, Tanácsadási és Befektetési Rt. 2007: *Országos egészségturizmus fejlesztési stratégia.* Budapest. <https://2010-2014.kormany.hu/download/b/8e/20000/Egeszsegturizmusstrategia.pdf> – utolsó letöltés: 2021. május 18.
- Balla László – Megyeri Mihály – Tanczenberger Sándor 1983: *Eljárás hévíztermelő kutak termelőcsövében és kutfejyszerelvényében bekövetkező vízkőkiválás megakadályozására.* Kézirat. H. n.
- Balogh Illés – S. Kocsán Katalin – Zsirai Kálmán – Szakál Károly 1971: Zalakaros thermalvizének balneoterapiás hatása a klinikai vizsgálatok tükrében. In: *Nagykanizsa II. számú Megyei Kórház 3. Évkönyve.* Nagykanizsa, 9–21.
- Balogh Illés 1978: *A zalakarosi termál gyógyvíz hatása mozgásszervi és bőrgyógyászati betegségek kezelésében.* (Stencillel sokszorosított kézirat.) Nagykanizsa.

- Benedek Bálint 2015: A gyógyvíz életető ereje. In: Virrasztó Zsolt (főszerk.): *50 éves a Zalakarosi Fürdő. 1965–2015*. Veszprém, 16–21.
- Bélteky Lajos 1965a: A hazai hévizek és a hévízfeltárás fejlődése. In: *Magyarország hévízkútjai. Hévízkútakatászer I*. Budapest, 9–17.
- Bélteky Lajos 1965b: Magyarország geotermikus viszonyai. In: *Magyarország hévízkútjai. Hévízkútakatászer I*. Budapest, 59–67.
- Bélteky Lajos 1972: A meddő szénhidrogénkutató fúrások víztermelésre való hasznosítása. *Hidrológia tájékoztató* (12.) 1. 14–17.
- Bélteky Lajos 1977: A hévíztermelés és hasznosítás jelenlegi helyzete. In: *Magyarország hévízkútjai. Hévízkútakatászer III*. Budapest, 73–86.
- Danyi Pál 2020: Ártörténet. Magyar pénzürtéindex: árák és devizák alapján 1754-től. *Ártörténet.hu*. <https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/> – utolsó letöltés: 2021. június 5.
- Délzalai Vízmű 50 éve* 1971: Nagykanizsa.
- Gaál László – Hanák Vilmos – Hegyessy László 1970: Eljárás hévizekből kivált vízkő üzemelés közben történő leoldására, korrózió gátló inhibitorok alkalmazásával. *Hidrológiai tájékoztató* (10.) 1. 31–35.
- Halász Imre 1997: *Zalakaros*. Zalakaros.
- Kaposi Zoltán 2002: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest – Pécs.
- Krantz, Heinrich Johann 1777: *Gesunbrunnen der Oesterreichen Monarchie*. Wien.
- La Langue János 1783: *A Magyar Országi orvos vizekről, és a betegségekben azokkal való élésnek szabott módjairól. A szegényeknek kedvéért*. Nagykároly.
- Lorberer Árpád 2010: A hazai hévizek történetéhez, 1866–2010. Kutatás és hasznosítás. *História* (32.) 6–7. 56–57.
- Lovász György 2000: Zalakaros természeti viszonyai. In: Halász Imre (szerk.): *Zalakaros. Településmonográfia*. Zalakaros, 7–36.
- Novák Ferenc 2000: „A kútfúrás a községet nem nagyon érinti”. Szemelvények a 35 éves fürdő történetéből. *Karosi Krónika* 2000. szeptember 4. 4.
- Papp Szilárd – Gaál Lászlóné – Hódos Györgyné 1957: Ásvány- és gyógyvizeink csoportosítása. *Hidrológiai Közlöny* (37.) 1. 61–68.
- Rikli Ferenc (szerk.) 1999: *Kanizsai enciklopédia*. [Nagykanizsa.]
- Schulhof Ödön (szerk.) 1957: *Magyarország ásvány- és gyógyvizei*. Budapest.
- Tóth Anikó Nóra 2017: Zala megye geotermikus viszonyai. *Műszaki Földtudományi Közlemények* (86.) 2. 180–187.
- Walkó Miklós 2009: A magyar turizmus története. In: Rubovszky András – Szigeti Andor – Walkó Miklós: *A magyar vendéglátás és turizmus újkori története*. Budapest, 201–288.
- Vajda Róbert – Vadas Vera 1990: *Magyarország gyógyidegenforgalma I–II*. Budapest.
- Vadas Vera 1991: *A gyógyidegenforgalom helye és szerepe az idegenforgalomban*. Budapest.

Az idegenforgalom környezettörténete a hidegháborús Magyarországon és Jugoszláviában

Tanulmányunkkal egy új tudományterület, a turizmus környezettörténetének mélyebb megértéséhez kívánunk hozzájárulni úgy, hogy a hidegháború alatti idegenforgalmi-környezeti változások vizsgálatára összpontosítunk Magyarországon és Jugoszláviában, a szovjet blokk két, talán leginkább liberálisnak mondható államában, ahol a turizmus fejlesztése stratégiai fontosságú iparággá vált. Ma még a Kelet-Európával foglalkozó környezettörténeti irodalomban nem tisztázott megfelelően, hogy az államszocialista rendszerek miként próbáltak egyensúlyt teremteni a természeti erőforrások turisztikai hasznosítása és a természeti értékek megőrzése között. Cikkünk azt a napjainkban is rendkívül aktuális problémát vizsgálja a két egykori államszocialista ország példáján keresztül, miként feszült egymásnak, illetve fonódott össze az idegenforgalom fejlesztése és a természeti környezet megőrzése. E kérdés vizsgálatával reményeink szerint tisztázható, milyen motivációk irányították a magyar és jugoszláv szereplőket a természet turisztikai erőforrásként történő felhasználása során, és hogyan hatott tevékenységük a természeti környezet megóvására, illetve kiaknázására.

Tanulmányunk a környezettörténet és a turizmus kapcsolatrendszerének kérdésével indít, majd részletezi az idegenforgalom fejlődését és a kapcsolódó környezeti változások történetét két konkrét esettanulmányon, a Balaton és a Kvarner-öböl elemzésén keresztül. Megvizsgáljuk és összevetjük az idegenforgalom, a mezőgazdaság, az iparosítás, valamint az urbanizáció eltérő és gyakran egymással összeütközésbe kerülő szempontrendszerait az államszocializmus keretében. Írásunk relevanciája kettős. Egyfelől esettanulmányaink kapcsolódnak a nemzetközileg is új és egyre népszerűbb turizmus környezettörténeti irodalmához, emellett a hidegháborús Kelet-Európa idegenforgalma-környezettörténete részletesebb megismeréséhez is. Másfelől szeretnénk hozzájárulni a tudományterületeken átívelő turisztikai kutatásokhoz úgy, hogy elemezzük az idegenforgalom történetében megjelenő természeti változásokat, amelyek részben ráépültek a már meglévő ipari és mezőgazdasági struktúrákra, részben összeütközésbe kerültek azokkal. E kérdéshez kapcsolódva megvizsgáljuk az államszocialista rezsimek gazdasági-politikai dinamikáját és dilemmáját a tekintetben, mit részesítsen a rezsimek előnyben: a szocialista fejlődés klasszikus céljait, mint az iparosítás és a mezőgazdaság, vagy a profittermelő, kemény valutát hozó mainstream turizmust; továbbá azt is elemezzük, milyen természeti-környezeti változásokkal járt valamely szektor preferálása.

TERMÉSZETI KÖRNYEZET ÉS/VAGY IDEGENFORGALOM?

A Szovjetunió hanyatlásával és bukásával a „szovjet környezetvédelem” mint jelenség egyenértékűvé vált a természet pusztításával. A természet és a társadalom szocialista megközelítésének elítélése és elutasítása egyre népszerűbbé vált az 1990-es évekre, számos kutató kötötte össze a természet leigázását és az ökocídiomot az egykori kelet-európai kommunista országokkal.¹

A Szovjetunió összeomlása után egy-másfél évtizeddel a kelet-európai környezetvédelem új, árnyaltabb olvasata is megjelent. Az egyik első és azóta is nagy hatású teória a magyar származású Gille Zsuzsától származik, amely szerint tudományosan nem megalapozott az államszocializmust szimplán környezetszennyezőnek beállítani, továbbá félrevezető az az 1990-es években született és azóta is népszerű megközelítés, mely a „mocskos” kommunizmust a „tisza” kapitalizmussal állítja szembe.² Gille és később sokan mások a hidegháborús Kelet-Európa környezettel való kapcsolatának „rehabilitálását” szorgalmazták. E megközelítéshez jelen tanulmány is csatlakozni kíván azzal, hogy a magyar és a jugoszláv államszocialista rezsimék környezettel való kapcsolatát politikailag motivált szemantikusok helyett a társadalom és a természeti környezet kapcsolatának – valamennyi történelmi korszakra jellemző – komplexitásában kívánja értelmezni.³

A II. világháború után az idegenforgalom a globális gazdaság dinamikusan fejlődő területévé vált. A turizmus infrastrukturális beruházásokon, valamint az emberek mobilitásán és más tevékenységein keresztül megváltoztatta a természeti környezetet a világ majd minden részén, a szocialista blokkot is beleértve.⁴ A gyors és sokszor drámai változások eredményeképpen a turizmus számtalan gazdasági, társadalmi, kulturális és környezeti vitát idézett elő az elmúlt évtizedekben. Ezekre a komplex társadalmi diskurzusokra reagált a környezettörténet is. A turisztika környezettörténetének egyik első képviselője, Scott Moranda szerint:

„Az idegenforgalmat vizsgáló történészek általában a gyönyörű és költői tájakat kívánják bemutatni, azonban a környezettörténet utóbbi éveinek kutatásai már új mélységeket és összefüggéseket is láttatni kívánnak. [...] Számos környezettörténész azt hangsúlyozza, hogy a környezeti változások jelentősen formálták az emberi történelmet, ugyanakkor a társadalmak úgy igyekeztek megváltoztatni a természeti világot, hogy az tükrözze kulturális preferenciáikat, illetve kielégítse gazdasági vágyaikat.”⁵

¹ Az ökocídió olyan emberi tevékenység és bűncselekmény, amely jelentősen károsítja az ökoszisztémákat vagy a növény- és állatfajok jólétét. Az ENSZ egyelőre még nem fogadta el az ökocídiómot nemzetközileg büntetendő bűncselekményként. A témáról: Auer (ed.) 2004; Bohi 1994; Feshbach–Friendly 1988; Hicks 2005; Josephson et al. 2013; Josephson 2014; McCuen–Swanson 1993; Scott 1998; Ziegler 1987.

² Gille 2007.

³ Brain 2011; Brain–Pál 2019; Bruno 2016; Dominick 1992; Gille 2007; Janáč 2020; Pál 2017b; Pavlínek–Pickles 2000.

⁴ Grandits–Taylor (eds) 2010.

⁵ Moranda 2015: 270.

A természeti környezet és a turizmus konfliktusokkal terhes kapcsolata, az idegenforgalomban érdekelt települések, állami szervek és egyéni aktorok közötti érdekellentétek egyre összetettebb problémát jelentettek a II. világháború utáni magyar és jugoszláv rezsimek is. E konfliktusok gordiuszi csomója az volt, hogy az államszocializmusban (is) a turizmus részben a saját természeti erőforrásokra és a létrehozásukban szerepet játszó épített örökségre, azok folyamatos felhasználására támaszkodott. Ennek eredményeképpen és paradox módon mind az érintett természeti környezet, mind az épített örökség folyamatos védelemre és állagmegóvásra szorult, hogy azok az idegenforgalom miatt minél kisebb mértékben károsodjanak.⁶

A fenti dilemma számos, turizmussal foglalkozó szakembert foglalkoztatott a hidegháború során. Az 1980-as évek elején Anthony Travis, a Birminghami Egyetem professzora például azzal érvelt, hogy az idegenforgalom fejlődése nem alapulhat csupán a keresleten, mivel ez a természeti erőforrások fenntarthatatlan felhasználásához vezetne. Azt javasolta, hogy az egymásnak feszülő erők „kiegyensúlyozása érdekében, az erőforrás-felhasználás korlátozása” mellett széles körű tervezési program valósuljon meg, amely korlátozza és irányítja az idegenforgalom növekedését, annak érdekében, hogy az fenntartható szinten maradjon, és figyelembe vegye az „ember hosszú távú érdekeit”.⁷

Travis nézetei sok tekintetben egybecsengtek a Kelet-Európában is egyre népszerűbb turisztikai tervezés elképzelésével, ám meglehetősen antropocentrikusak voltak. Magyarországon és Jugoszláviában szép számmal akadtak azonban olyan szakemberek, akik a természetet nem a társadalom alárendelt, alávetett egységének, hanem sokkal inkább partnerének és „alkotótársának” tekintették. Franjo Gašparović jugoszláv-horvát közgazdász – az ENSZ által támogatott, az Adriai-tenger partjának védelmét célzó projekt igazgatója az 1970-es években – úgy vélte, hogy ha a turizmust megfelelően közelítik meg, az képes lehet a környezet „nagy szövetségésévé” válni, különösen a környezetszennyezés csökkentésének kérdésében.⁸

Gašparović megfontolásai a Kádár-korszak Magyarországon is relevánsak voltak, amely egy különösen érzékeny ökoszisztémát, a Balatont és környékét fejlesztette a „legvidámabb barakk” idegenforgalmi zászlóshajójává. Gašparovićéhoz több szempontból hasonló véleményt fogalmazott meg Máté Ferenc és Láng István agrokémikus, amikor a környezet és a turisztika dilemmáját a Balaton kontextusában elemezték 1983-ban. Szerintük az idegenforgalom és a környezet kapcsolata kritikus fontosságú, mert az előbbi sikeréhez az éghajlati viszonyoknak kedvezőnek, a víznek fürdésre és sportolásra alkalmasnak, a tájnak, a növény- és állatvilágnak eléggé egyedinek kell lennie ahhoz, hogy vonzzák a látogatókat. E feltételek együttes fennállása képes csak fenntartani az idegenforgalom hosszú távú sikerét. Máté és Láng arra figyelmeztette a témával foglalkozó szakembereket, hogy a turizmus

⁶ Travis 1980: 208.

⁷ Travis 1980: 208.

⁸ Bratán 1988: 208.

„kizsákmányoló globális fejlődése” nem véletlenül esik egybe a környezetvédelem fejlődésével, hiszen gyakran ott, ahol a turizmus a leggyorsabban fejlődött, degradálódott és romlott leginkább a természeti környezet. Gašparović, valamint Máté és Láng egyetértettek abban, hogy a turizmus és a környezet összefonódik, és egymástól függő, szimbiotikus viszonyban él.⁹

MIT KÍVÁN A TURISTA?

A természeti környezetet vizuálisan fogyasztó turisták nagy része arra törekszik, hogy elmeneküljön a „modernből”, és megtalálja a „bukolikusat”. Paradox módon e fogyasztási folyamat sikeréhez azonban elengedhetetlen a modern infrastruktúra, a hatékony személy- és áruszállítási technológiák jelenléte, amelyek lehetővé teszik a nagyszámú látogató időszakos be- és kiáramlását, fogyasztásuk biztosítását adott turisztikai-természeti területen. A délkelet-ázsiai turizmuspolitika egyik hidegháború végi kulcsfigurája, Wiendu Nuryanti szerint ez a fajta turizmus igen gyakran a természeti és a kulturális örökség fogyasztásán alapszik, és elérhetővé teszi a turisták számára, hogy átéljenek egyfajta „idilli” élményt, a modernitástól félig-meddig „érintetlennek” látszó tájak által kiváltott érzéseket és gondolatokat.¹⁰

A jugoszláv és a magyar államszocialista rezsim is felismerte ezen alapvető látogatói igényeket, és válogattak azokban a módszerekben, amelyekkel a Balatont és a Kvarner-öböl vidékét egyszerre modernnek, mégis természetközelinek tudták láttatni. Ha egy pillantást vetünk a korabeli Balatont és a Kvarnert tematizáló útikalauzokba, utazási prospektusokba és turisztikai hirdetésekbe, egy az európai gazdasági központok iparosodott és urbanizált realitásától távol álló kép rajzolódik ki e régiók természeti környezetéről. Történt ez annak ellenére, hogy a hidegháború államszocialista rezsimjei az ipart és az urbanizációt a modernitás és a haladás jellemzőiként ünnepelték, mégis jelentős fejlesztésekbe kezdtek annak érdekében, hogy a turisztikai helyszínek nyugodt, a természetbe menekülésre alkalmas úti célokat biztosítsanak. Ez az idegenforgalmi politika ideológiai-
lag bizonyos értelemben ellentétben állt a rezsimiek által tematizált modernitás- és fejlődésképpel.¹¹

A fentieket alátámasztó vizuális reprezentációt képez például az Opatijai Turisztikai Egyesület által kiadott 1969-es utazási prospektus, amelyben a jól ismert tengerparti várost a szerzők angolul, németül és franciául ismertették az olvasóknak. E brosúra szerint Opatija a „festői” Kvarner-öbölben található a jugoszláv Riviérán. E vidék számos természeti csodája várja az odalátogatót, de jó úthálózata és Közép-Európához közeli fekvése miatt Európából is könnyen és gyorsan megközelíthető. E tényezők eredményeképpen Opatija Európa egyik

⁹ Máté-Láng 1983: 25.

¹⁰ Nuryanti 1996: 249–253.

¹¹ Urry 1992: 1.

leglátogatottabb és legismertebb turisztikai területe.¹² Hasonló ellentmondásokkal „kecsetetett” a Kvarner-öbölben található Krk-sziget 1970-es utazási brosrúja is, amely a szigetet vad és érintetlen paradicsomként írja le, ugyanakkor olyan úti célként is, amely Rijeka nagyvárosi központjából könnyen és gyorsan elérhető. Ezek a brosrúák, ahogy sok más hasonló kiadvány is a jugoszláv Riviéráról, azt sugallták, hogy a Kvarner páratlan környezeti adottságaival elkülönül ugyan Európa többi részétől és más adriai nyaralóterületektől, a fejlett közlekedési infrastruktúra révén mégis könnyen elérhető, mintegy karnyújtásnyira van csupán a modern városias civilizáció kényelmétől.¹³

A jugoszláv tengerpart sziklás, mediterrán riviérájával ellentétben, a Balaton vad és érintetlen vidékként való bemutatása kevésbé merülhetett fel a Kádár-korszak idegenforgalmi szakértőiben. Ez részben a tónak és partjának a jugoszláv Riviéránál szerényebb dimenzióival, részben a két háború közötti időszakban felgyorsult tóparti parcellázással és városias fejlődéssel magyarázható. A városiasodó tópart és a Balaton fővárosához való közelsége a II. világháború utáni brosrúák és füzetek vizuális tartalmában még nagyobb hangsúlyt kapott, amelyek kiemelték továbbá a táj, a természeti környezet és az emberek közötti harmonikus együttélést, valamint a tóparti üdülés civilizáltságát. A *Balaton a dolgozóknak* kiadvány címlapján például a tavat csendes és békés tájként ábrázolták, ahol a kertvárosi típusú településkép harmonikus egységet alkot a levegőben köröző madarakkal, valamint a nyugodt Balaton vízi tájképével. A Cartographia 1973-ban kiadott Balaton-térképe borítóján is hasonló idill figyelhető meg. Itt a kisebb vitorlás hajók a sajátos nyugalmat és harmóniát árasztó vízi tájkép tartozékai lettek, ami ugyanakkor a vitorlázáson mint idegenforgalmi attrakción keresztül egyszerre varázsolta civilizálttá és a civilizációtól távolivá az ábrázolt balatoni tájat. A vitorlás hajó méltán vált sportolási eszközből a Balatonra „menekülés”, és általában véve a balatoni élmény egyik legnépszerűbb szimbólumává.¹⁴

Bár a Balaton idilli tájképe rendszeresen megjelenik a Kádár-korszak idegenforgalmi reklámelemeiben, a turisztikai promóciós anyagokban mégis inkább az épített környezet modernségét hangsúlyozó és a civilizált vakáció imázsát tükröző vizuális világ dominált. E civilizáltságot és rusztikusságot egyszerre tükrözni kívánó vizuális ábrázolások gyakran magukban foglaltak a tájhoz csak részben kapcsolódó élményeket is, így például a „magyaros” konyha különlegességeit és az étkezés örömeit vagy az italok és fagyaltok vidám fogyasztását, amelyeket ugyanakkor városias, urbanizált és civilizált tevékenységként jelenítettek meg.¹⁵

¹² HRMT ZPR: A1. 1103.

¹³ HRMT ZPR: A4. 3538.

¹⁴ *Balaton térkép* 1973.

¹⁵ *Balaton Fremdenführer* 1966.

AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS „ÓVÓ KEZE” A BALATON ÉS A KVARNER-ÖBÖL FELETT

Feltételezésünk szerint a jugoszláv és magyar államszocialista idegenforgalmi reklámanyagokban közzétett turisztikai képek és üzenetek nem véletlenszerűek, hanem központilag megtervezett „turisztikai imázst” tükröznek, és reflektálnak a kulcsfontosságú turisztikai területek fejlesztési tervére. Az állam fejlesztő-védő szerepének vizsgálata segít megérteni, hogy a turisztikai fogyasztás volumenének növelése milyen belső ellentmondásokat szült e rendszereken belül.

Magyarországon az 1949 és 1956 közötti rövid sztálinista időszakban az iparfejlesztés a vas- és acélgégyártásra, valamint bizonyos mértékig a vegyiparra összpontosult. Az extenzív fejlesztési modellt a magyarországi sztálinizmus sokrétű válságát okozta 1951–1952-re. Ezek a politikai, gazdasági és társadalmi feszültségek fokozódtak, majd együttesen az 1956. októberi forradalomhoz vezettek. A szabadságharcot leverő, szovjet csapatokra támaszkodó új rezsim a véres megtorlások után hamar belátta a politikai reformok szükségességét. Kádár János elfogadta Hruscsov békés egymás mellett élési doktrínáját, a kapitalista és kommunista gazdasági-politikai rendszerek koegzisztenciáját. Az emberarcú szocializmus kialakításának érdekében Kádár mérsékelt reformokat vezetett be, amelyek elősegítették a szolgáltatóipar fejlesztését, valamint bizonyos szolgáltatások – például az idegenforgalmi infrastruktúra – minőségének javítását. Kádár ezektől a politikai, gazdasági és technológiai fejlesztésektől remélte a társadalmi béke megőrzését az 1960-as, 1970-es évek Magyarországon.¹⁶

Bár a Balaton térségének fejlesztői gyakran tekintettek a jugoszláv üdülőhelyekre követendő példaként, a Balaton kevesebb mint 600 km² vízfelületével és 4 méternél is sekélyebb átlagos mélységével eltörpült a mintegy 800 kilométer hosszú, 140 000 km² kiterjedésű és átlagosan 250 méter mély Adriai-tenger mellett. Szerény méretei ellenére a Kádár-rendszer céltudatosan fejlesztette a Balatont mint Magyarország második, Budapestet követő idegenforgalmi zászlóshajóját. A dinamikus fejlődés eredményeképpen 1964-re már több mint 1,3 millió külföldi látogatott az országba, legnagyobbbbrészt Budapestre és/vagy a Balaton partjára. Ez a siker főleg az 1960-as évek eleji rekordmértékű növekedési trendnek volt köszönhető.¹⁷

Az 1960-as években a belföldi nyaralók mellett hirtelen nagy tömegben megjelenő külföldiek elszállásolása, illetve a megfelelő szolgáltatási kínálat, egyszóval a civilizált nyaralás élményének biztosítása komoly kihívást jelentett a rezsim számára. A kapacitási problémákat már az ötvenes években felismerték, és könnyen vélhetnénk, hogy ekkor még csak a belföldi idegenforgalom számára fejlesztették a turisztikai infrastruktúrát, de már az 1956-os forradalom előtt megkezdődött a nemzetközileg kompatibilis üdülő-infrastruktúra fejlesztése. 1955-ben például

¹⁶ Pál 2017b: 93–117; Slachta 2014.

¹⁷ MNL OL XIX-A-83-b 3352/1965.

600 budapesti és 400 Balaton környéki szállodai szoba építését rendelte el a Minisztertanács a főleg osztrák turisták feltételezett igényeit figyelembe véve.¹⁸

Az 1960-as évek elején meginduló turistaáradattal már érdemes volt számolni a nagyobb, egész országrészeket érintő infrastrukturális fejlesztések kapcsán is. Ilyenek voltak a nagyobb közúti infrastrukturális beruházások is, amelyek a Balaton régió turisztikai potenciáljának erősítését célozták. Magyarország első autópályáját, a legendás M7-est, amely összekötötte Budapestet és a Balatont, 1964-től kezdve építették. Az autópálya legfőbb célja az volt, hogy javítsák általa az utazási lehetőségeket és az idegenforgalmat a Balaton régióban, valamint a Balaton és Budapest közötti közlekedési folyosón, amely olyan más fontos gazdasági és idegenforgalmi területeket is magában foglalt, mint Veszprém és környékének iparvidéke, valamint a Velencei-tó körüli települések.¹⁹

Az 1960-as évek közepére a Balatonnak már részben sikerült leküzdenie a hagyományosan nemzetközibb és népszerűbb tengerparti üdülőhelyekhez képesti hátrányát. A Balaton fejlesztési irányát központilag a Minisztertanács irányította, amely a koordinációs feladatokat a Központi Népi Ellenőrzési Bizottságnak (KNEB) delegálta. A KNEB törekedett arra, hogy a Balaton a jugoszláv és az olasz strandokkal versenyezzen a nemzetközi vendégekért, akiknek minél szélesebb körű „pénzköltési” lehetőségeket kívánt teremteni. Ezért a KNEB sürgette a minisztériumokat és a tervezőket, hogy találják meg azokat a csak a Balatonra jellemző attribútumokat, amelyek versenyelőnyt jelenthettek más szocialista és nyugati versenytársakkal szemben a turizmus nemzetközivé váló piacán.

A turisztikai szezon kiszélesítése egyfajta válasz volt erre az igényre, valamint az 1960-as évek közepére notóriussá váló júliusi és augusztusi infrastrukturális túlterheltségre. Az új irányvonal nyomán a balatoni marketing egyik fő célja az elő- és utószezon, valamint a szezonon kívüli látogatók számának drasztikus emelése volt. A KNEB arra ösztönözte a balatoni turisztika szereplőit, hogy alkalmazzanak nagyobb árengedményeket a szezon előtti és utáni időszakban, ami a feltételezések szerint „elősegíti a szállodák gazdaságosabb használatát”. Hogy javaslatát adatokkal is alátámassza, a KNEB összehasonlító kutatást rendelt, mely a jugoszláviai Opatija, az olaszországi Rimini és a Balaton teljes ellátást is biztosító panziós üdülőhelyeinek árszintjét és szolgáltatásait elemezte. A tanulmány magyar kutatói úgy találták, hogy a jugoszláv és az olasz szállodák azonos szolgáltatási színvonal esetén a balatoninál jelentősen nagyobb, 15–26%-os kedvezményeket kínáltak az elő- és utószezonban, szezonon kívül pedig Opatijában akár az 50%-ot, Riminiben pedig a 40%-ot is elérhették a különleges utazási ajánlatok árengedményei. A tanulmány rámutatott arra is, hogy Jugoszláviában és Olaszországban rendszeresen alkalmaztak csúcsidényfelárat, amely az 1960-as években a Balatonnál még ismeretlen volt. A felár beépítését rendkívül fontosnak értékelte a Balaton vonatkozásában a tanulmány szerzőgárdája, amely megállapította,

¹⁸ MNL OL XIX-A-83-b 3010/1955.

¹⁹ Ábrahám 1973: 278; Németh 2008: 43–50.

hogy azt a lehető leghamarabb be kell vezetni az igények kiegyensúlyozására. A tanulmány felhívta a figyelmet arra is, hogy a balatoni idegenforgalomban érdekelt szereplők között a koordináció továbbra sem volt elégséges, amin minden eszközzel javítani kell; elsősorban az intézményi fejlesztések, valamint a kereslet és kínálat összehangolása szükséges. Az 1964-es KNEB-jelentés nem csupán feladatokat fogalmazott meg, hanem a már elért eredményeket is minősítette, és úgy ítélte meg, hogy addigra a fizető turizmus hatékonyabb kihasználása érdekében a vadkempingezést már sikeresen visszaszorították, ami nagyban volt köszönhető a díjfizető balatoni kempingek gyors kiépítésének.²⁰

A nyaralók és turisztikai fejlesztések felgyorsulásával, illetve a Balaton-part mind intenzívebb beépítésével párhuzamosan új nyaralói igények jelentek meg. Az 1960-as években a „civilizált nyaralás” már nem volt elképzelhető általános modernitás és fürdőszobai kényelem nélkül, amelybe a folyó víz és a keletkező szennyvíz elvezetése is egyre inkább beletartozott. A robbanásszerűen növekvő turisztika és a csatornázás hiánya azonban komolyan veszélyeztette a balatoni idegenforgalom létét, valamint a tó és környéke ökoszisztémáját. Az egyre nagyobb volumenű nyári szennyvíz Balatonba engedése, de a rosszul záró derítők szivárgása is az ökológiai katasztrófa rémével fenyegette a sekély Balaton érzékeny biológiai és kémiai egyensúlyát.²¹

A tóba szivárgó vagy épp ömlő szennyvíz problémája minden balatoni turizmusban érdekelt szereplő számára kulcsfontosságúvá vált, mivel az a természeti és kulturális táj egészének élvezetét veszélyeztette. Az állam „óvó keze” a technológiai megoldásokban, a Balaton környéki szennyvíztisztító telepek üzembe helyezésében látta a megoldást. E telepek a tó helyett többfázisú tisztítómedencékbe terelték a szennyvízkibocsátások jelentős részét, és ezáltal valóban megvédték a Balaton vízminőségét a lakossági szennyvíztől. A probléma, ha nem is rendeződött megnyugtatóan, de valamelyest háttérbe szorult az évek során.²²

Az 1970-es évekre felgyorsuló eutrofizáció a szennyvíznél jóval komplexebb és egyre növekvő környezeti veszélyt jelentett. Az algavirágzás a 20. század közepére globális környezetszennyezési problémává vált, és számos negatív ökológiai hatással bírt úgy Nyugat-Európában, mint a Vasfüggöny keleti oldalán. A cianobaktériumok elszaporodását a Balaton esetében is a nitrát- vagy foszfáttartalmú műtrágyáknak a tavat tápláló kisvízfolyásokba (Eger-víz, Kétöles-patak, Szőlősi-séd, Tapolca) és a Zala folyóba mosódása, valamint a napos, nyári idő indukálta.²³

A Balatont fejleszteni kívánó idegenforgalmi szakértők szempontjából a környezetkárosodás és algásodás igazi veszélye a „balatoni élmény” értékének csökkenése volt. Az üdülési élmény romlásának okát a víz átlátszóságának, színének és szagának negatív változásai, valamint a fürdőzőkre esetlegesen veszélyt jelentő mérgező fitoplanktonfajok elszaporodása jelentette. Sekély medre miatt

²⁰ MNL OL XIX-A-83-b 3352/1965.

²¹ Holényi 1962: 494–496; Vízkelety–Lentiné 1979: 184.

²² Ponyi 1972.

²³ Hernády–Kaurek 1979: 195–203.

a Balaton sajátos módon fokozottabban ki volt és van téve az eutrofizációs problémáknak, mint egyes tengeri üdülőterületek. Miután az eutrofizáció egy összetett ökológiai-gazdasági konfliktusrendszer része, ezért kezelése is bonyolultabb, mint a kommunális szennyvízé, hiszen az állam turisztikai és mezőgazdasági-ipari érdekei kerülnek itt szembe. A kérdés megnyugtató rendezése a mai napig várat magára.²⁴

A Kvarner-öböl esetében, részben a Balatonéhoz hasonló sokszereplős, az idegenforgalmi kapacitások folyamatos fejlesztését és az állami szervek felsőbbbségét konzerváló folyamatok zajlottak az államszocializmus évtizedei alatt. A mai Horvátország területén található öbölben már hosszú múltra tekintett vissza mind az idegenforgalom, mind az ipari termelés, és a negatív, környezetkárosító folyamatok egy része már akkor elindult, mikorra a terület a szocialista Jugoszlávia részévé vált.²⁵

A Kvarner-öböl körüli tájat az olyan magas és meredek karszthegek jellemzik, mint például az Učka, amely elválasztja az északi Kvarner-partot annak isztriai hátországától. Az öblöt nagyobb szigetek is tarkítják, amelyek közül a legjelentősebb a Krk, a Cres és a Lošinj. A Kvarner-öböl vidéke már csaknem két évszázada vonzza a látogatókat szépségével, annak ellenére, hogy időnként meglehetősen zord az éghajlata. Richard Francis Burton, a híres viktoriánus felfedező 1888-ban jegyezte fel, hogy jó idő esetén a Kvarner partjai „elbűvölő panorámát kínálnak [...], amely szépségével és festőiségével nem sokkal a Nápolyi-öböl mögött helyezkedik el”.²⁶

A Kvarner már a 19. század végén vonzotta Európa elitjét a helyi klíma félételezett egészségügyi előnyei miatt. A turizmus valódi fejlődésének Tito Jugoszláviája adott igazi lökést a keleti Adrián, mivel a rezsim a külföldiek tengerpartra csábításában felismerte a gazdasági haszon lehetőségét. Tito már viszonylag korán, az 1948-as szovjet–jugoszláv szakítás után elkezdett nyitni a KGST-országokon kívüli turizmus felé, ami pikáns helyzetet teremtett a hidegháborús geopolitikában. Az atomháborúval fenyegető közegben a kommunista Jugoszlávia kinyitotta kapuit és barátságosan fordult a Nyugatról érkező látogatók felé. Ez a korai betagozódás a nemzetközi turisztikai iparba lépéselőnyt biztosított Jugoszláviának a többi kommunista országhoz képest, és egy hosszabb távra tervező idegenforgalmi gondolkodást alapozott meg, amely a környezetvédelmi nézőpontok iránt is elkötelezett volt.²⁷

További flexibilitást biztosított Jugoszláviában az ötvenes évek elején bevezetett munkavállalói öngazgatási rendszer, amelynek köszönhetően az állami tulajdonú vállalatok és a munkavállalói tanácsok az adott termelési egységet saját döntéseiken keresztül irányították. A törvény lehetővé tette, hogy a közvélemény, régiók és önkormányzatok számos kérdésben megvalósíthassák saját

²⁴ Vízkelety–Lentiné 1977: 416.

²⁵ Grandits–Taylor (eds) 2010: 8.

²⁶ Burton 1888: 4.

²⁷ Taylor 2010: 314.

elképzeléseiket. A központosított magyar intézményrendszerrel szélesebb helyi és regionális döntési lehetőségekkel élhettek Jugoszláviában, ami lehetővé tette a kvázi szabad helyi tervezést, amennyiben az összhangban maradt a Horvát Szocialista Köztársaság hatóságai által felvázolt központi ajánlásokkal és szabályokkal.²⁸

A turizmus fejlődését Jugoszlávia el nem köteleződő nemzetközi állásfoglalása jelentősen segítette a polarizált hidegháborús világban. A nagyhatalmi tömörülések elkerülése mint jugoszláv stratégia már az 1950-es években körvonalazódott, de csak 1961-re vált kiforrott programmá, amikor is Belgrádban Jugoszlávia, India, Egyiptom és Indonézia vezetésével megalakult az el nem kötelezett országok szervezete. A politikai neutralitás Jugoszláviát olyan országgént pozicionálta, amely egyaránt hajlandó együttműködni a világ két meghatározó politikai tömbjének szereplőivel, és ezzel a lehetőséggel a jugoszláv politikai elit számos alkalommal élt is. Az eredmény nem maradt el, hiszen a belföldi és külföldi turisták száma az 1950-es években folyamatosan emelkedett, és a kemény valuta növekvő beáramlását látva a jugoszláv kormány még inkább előtérbe helyezte az idegenforgalmi fejlesztéseket az 1960-as években.²⁹

Ezt követően a jugoszláv turizmus „nyitott ajtó politikája”, ahogy Igor Tchoukarine is megállapította, berobbantotta a külföldiek turizmusát az Adria keleti partján az 1960-as években. Az ötéves terv például 1961–1965-re az idegenforgalmi kapacitás 75%-os bővítését irányozta elő.³⁰

A megnövekedett idegenforgalomhoz, akárcsak Magyarországon, hatalmas infrastrukturális beruházások járultak. Ezek közül kiemelkedett az 1965-re megépült Adriai főút (Jadranska magistrala) amely a tengerpart nagy részét tette könnyen megközelíthetővé a Közép-Európából érkező turisták számára. Tanulmányunk szempontjából kiemelkedik az a három „Adriai Projekt” (1967–1979), amelyek az ENSZ által támogatott programként Jugoszlávia adriai tengerpartjának turisztikai fejlesztését tűzték ki célul. E projektek során a jugoszláv és az ENSZ által delegált – főként nyugati – szakértők térképeket, tanulmányokat és tervrajzokat készítettek a jugoszláv partvidékről, hogy lefektessék a régió fejlesztésének tudományos alapjait. Míg a parti régió színvonalának emelése volt a cél, a turizmust a fejlődés ösztönzése legfontosabb motorjának tekintették. További idegenforgalmi könnyítést jelentettek az adminisztráció csökkentésére irányuló erőfeszítések, mint például a külföldi látogatókat terhelő vízumkényszer 1967-es eltörlése.³¹

A szárnyaló turisztikai elképzeléseket jelentősen befolyásolta, hogy a Kvarner régióban már a 19. század közepétől jelentős ipari koncentráció alakult ki. Az Osztrák–Magyar Monarchia Fiuméja a régió legnagyobb városaként fontos ipari központtá vált, jelentős bázissal rendelkezett itt a hajóépítés, a halászat,

²⁸ Adamović 1982: 145.

²⁹ Tchoukarine 2016.

³⁰ Tchoukarine 2015: 169.

³¹ Allcock 1986: 568.

a szállítás és a kohászat, de Fiume büszkélkedhet a világ első torpedógyárával is, amelyet az 1870-es években alapítottak. A kor egyik legmodernebb iparához csatlakozó Mlaka kerület olajfinomítója pedig a 19. század végén kezdte meg működését.³²

Az ipari kapacitások fejlesztése a kommunista rendszerek egyik legfontosabb ígérete és a hagyományosan a marxizmus–leninizmusra épülő modernizáció alappillére volt a hidegháborús Kelet-Európa valamennyi államában. Mivel a kommunista hatalomátvételt követően az összes iparágat államosították, a jugoszláv vezetés továbbra is kulcsfontosságúnak tekintette Rijeka (az egykori Fiume) és a tágabb Kvarner régió nehéz- és könnyűiparának fejlesztését, csak idő kérdése volt, mikor robban az ipari termelés és az idegenforgalom konfliktusa.³³

A meglévő, hagyományos iparágakat kevésbé érzékelték veszélyesnek a közvélemény és a politika a természeti környezetre vagy az idegenforgalom fejlődésére nézve. Ez a helyzet azonban az 1960-as években gyorsan megváltozott, amikor az olajfinomítás vált Rijeka vezető iparágává. Az INA állami olajvállalat 1965-ben egy új kőolaj-feldolgozó üzemegységet épített a várostól délre elhelyezkedő Bijeri-öböl Urinj olajfinomítójában, amely 4 millió tonnás kapacitásával Jugoszlávia legnagyobb olajfinomítójává vált. A helyzetet tovább rontotta, hogy a hetvenes évek elején az Urinjjal szemközti Omisaljban, a Krk-szigeten, egy kapcsolódó olajterminált fejlesztettek ki, számos fontos turisztikai célpont közvetlen közelében.³⁴

Már az urinji és omisalji fejlesztések megkezdése előtt tudható volt, hogy ilyen léptékű iparosítás rendkívül káros hatással lesz a természeti környezetre. Számos tudományos kutatás bizonyította, hogy az 1883 óta működő rijekai olajfinomító nagy mennyiségű szennyezést bocsát ki a tengervízbe mind a mlaki kenőanyag-, mind a bakari üzemanyaggyárból. Egy 1965-ös jelentés szerint, a jugoszláv part menti vizeket a hajók és az olajipari melléktermékek oly mértékben szennyezték, hogy az már hátrányosan érintette a tengerparti turisztikai ipart, mert például a vízben lévő kemikáliák bőrbetegségeket okoztak a nyaralók testén, továbbá károsították a tengeri élővilágot azzal, hogy több halfaj elvándorolt a térségből, kagylófajok pusztultak ki, és emelkedett a szennyezett víz elleni védekezés költsége is. A Kvarner területén ez volt az a pont, amikor az idegenforgalom és az ipar fejlődése nyílt konfliktushoz vezetett. Az országos és térségi politikai szereplőknek dönteniük kellett, mit részesítenek előnyben: a tengerpart turisztikai fejlesztését vagy az ipari kapacitások bővítését.³⁵

A jugoszláv partvidék és a Balaton súlyosbodó környezeti problémái időben egybeestek a modern környezetvédelem mint szempontrendszer és kulturális-politikai mozgalom kibontakozásával. Az 1960-as években virágzásnak induló globális környezetvédelem az államszocialista Jugoszlávia és Magyarország aktóráira is egyre inkább hatással volt. A témával foglalkozó kutatók tisztában voltak

³² Iskra 1967: 309.

³³ Kojić–Barbalić 1975: 277.

³⁴ ZoBell 1963: 175.

³⁵ Jancar-Webster 1991: 39.

a környezetszennyezés káros következményeivel, és azokat hatékonyan analizálták. A részben saját elképzeléseken alapuló környezetvédelmi rendszert kiépítő Jugoszlávia és Magyarország az 1970-es évekre aktív környezetvédelmi szereplővé vált, mindkét rezsimet érdekelte a szennyezés csökkentéséről zajló új, globális párbeszéd. E törekvéseket a kor környezetvédelemmel foglalkozó szakértői sok esetben Nyugaton is elismerték.³⁶

A fosszilis üzemanyagok káros ökológiai hatásairól szóló ismeretek birto- kában a jugoszláv szakértők sokszor kritikusan értékelték az ország adriai olaj- fúrásokkal kapcsolatos törekvéseit, mivel tisztában voltak azzal, hogy az olajki- termelés potenciálisan károsíthatja a tengerpart környezeti minőségét, ami az idegenforgalmi ágazatnak is ártott volna.³⁷

Dragutin Iskra, a haditengerészet kapitánya és II. világháborús hős, aki jól is- merte és szerette a Kvarnert, 1967-ben megkongatta a vészharangot az *Olaj vagy turizmus? (Nafta ili Turizam?)* című cikkében. Iskra elkeseredésének adott hangot, amiért a Kvarner-öböl olajszennyezése egyre inkább hatással van a turizmusra, és azt szorgalmazta, hogy a turisztikailag kiemelt adriai területek alkossanak egy- befüggő „adriai turisztikai rezervátumot”, ami lehetővé tenné az olajfúrások be- tiltását és a petrokkémiai iparral kapcsolatos környezetkárosító tevékenységek ha- tékonyabb korlátozását az egész tengerparton. Iskra elképzelése jól tükrözte az olajfúrással és a petrokkémiával szembeni növekvő ellenérzéseket, amelyek jel- lemzővé váltak mind az olasz, mind a jugoszláv adriai szakaszon. Érdeemes megje- gyezni azonban, hogy Iskra koncepciója teljesen összekeverte a környezetvédelmi rezervátum és a turisztikai terület kérdését. Ennek ellenére a „turisztikai rezervá- tum” öszvér koncepciója némi környezetvédelmi szempontrendszert is magában foglalt, és a következő évtized során meglehetősen népszerűvé vált. Egyes jugo- szláv szakértők Iskra gondolataival párhuzamosan a jugoszláv tengerpart fejlesz- tését fenntarthatóan és racionálisan képelték el. A kérdés már csak az volt, rész- leteiben ezt hogyan valósítsák meg az aktorok.³⁸

AZ ÁLLAM ÉS A RACIONÁLIS TERVEZÉS A BALATONON ÉS A KVARNER-ÖBÖLBEN

Az infrastrukturális beruházások, turisztikai fejlesztések Magyarországon és Ju- goszláviában sem véletlenszerűek voltak, hanem az állami fejlesztési elképzelé- seket tükrözték. Mindkét politikai vezetés meggyőződése volt, hogy a szocialista alapokon nyugvó tervezés társadalmilag igazságosabb és természeti szempont- ból fenntarthatóbb módon modernizálja a népszerű vízpart menti területeket, mint a kapitalista államokban. Ez a különbség azért is fontos, mert az állam- szocialista elképzelések szerint a „helyes” fejlesztésért egyedül az állam felelt, ami

³⁶ Pál 2021; Petrasovits 1974; Pongrácz 1973.

³⁷ Jęftić 1982: 3–4.

³⁸ Iskra 1967: 310.

kulcsfontosságúvá tette a döntések előkészítésében részt vevő és a projektek tudományos megalapozottságáért felelős munkatársak és tervezők szerepét.³⁹

A fenti ideológiai indíttatásból a magyar kormány 1957-ben rendelte el a Balaton regionális tervének elkészítését, amelynek célja a tó és környéke turisztikai célállomássá fejlesztése volt úgy, hogy a mezőgazdasági, a lakó- és ipari építési területek, valamint a természet- és örökségvédelmi övezetek kérdése is rendezésre kerüljön. A regionális terv prioritásként kezelte a balatoni táj, a természetvédelmi területek, a kulturális örökségi műemlékek, valamint az olyan kulturális tájak védelmét, mint például az északi parton található történelmi szőlőültetvények.⁴⁰

A regionális terv minden, a balatoni régiót érintő fontos döntést nem helyi szinten, hanem az egész régió értékelése után központilag kívánt meghatározni, ezzel is követve az államszocializmus központosító logikáját. Ezzel a rezsim a Balatont érintő turisztikai és számos más tevékenység optimális feltételeinek elérését, a természetátalakítás és -megőrzés jobb tervezését, koordinálását és irányítását célozta meg. Az ebben a formában megfogalmazott célok szorosan összefüggtek a sztálinista és poszt sztálinista természetátalakítási tendenciákkal. Fontos kiemelni azonban, hogy az 1950–1960-as évek tájtervezése és hidrológiai gondolkodása szorosan kötődött e tudományterületek több mint két évszázados természetátalakítási kísérleteihez. A két világháború közötti, sőt, a történelmi Magyarországon zajló természetátalakításokat, például a folyószabályozásokat és az ármentesítéseket sok esetben az állam kezdeményezte, és részben vagy egészben finanszírozta. E tekintetben a hazai (poszt) sztálinista természetátalakítási politika nem szakadt el a korábbi kelet-közép-európai törekvésektől.⁴¹

A balatoni régió távlati fejlesztésére vonatkozó tervekben a táj által kínált turisztikai lehetőségek kiaknázása és a táj, valamint természeti erőforrásainak tudományos alapú védelme keveredett, amelyek közül számos már korábban is jelen volt a Balatonnal foglalkozó diskurzusban. Ilyen volt például a vízszintszabályozás kritikus jelentőségű kérdésének rendezése, amely a turizmus sikere szempontjából is meghatározó volt, és amit már a 19. század eleje óta, főleg a Sió-csatornán keresztül igyekeztek szabályozni.⁴²

Aszály idején, amikor a Zala folyó és a kisebb vízfolyások vízellátásának csökkenése miatt esett a vízszint a Balatonban, további vizek hozzáadása is felmerült tervezési feladatként. Az államszocialista tervezők korábbi elképzeléseket alapul véve felvetették, hogy akár még a Drávából is érdemes lehet plusz vízmennyiséget a Balatonba juttatni, hogy a turizmus volumenének fejlesztéséhez szükséges vízszint ne csökkenjen.⁴³ Ezek az elképzelések jól mutatják, hogy a 19. századi és a két világháború közötti elképzelésekből kiindulva az államszocializmus tervezői folytatták a Balaton egyfajta „óriás fürdőkáddá” alakításának kontrollált

³⁹ Briassoulis 2003: 106; Buswell 2011: 96.

⁴⁰ Bérczes et al. 1958.

⁴¹ Pál 2021.

⁴² K. 1841.

⁴³ Joó–Lotz 1980: 225–228.

folyamatát. Ezen erőfeszítésekben a víz be- és kiáramlása mellett igen fontos szerepe volt a tó partvonala stabilizálásának is. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az 1960-as évek során a Balaton partjának majdnem harmadát, nagyjából 60 kilométert betonoztak ki a regionális terv keretében.⁴⁴

A települési szennyvíz kezelését, valamint a stabil vízszintet a központi kontroll sikerének látták a szakértők, s ajánlásuk révén a politikai irányítás is. Erőfeszítéseik bizonyítéka volt, hogy évtizedeken keresztül milliók élvezhették a Balaton fürdővizét. A fenti két cél teljesülésével nagyobbbrészt megvalósultak a hidrológus és regionális tervező tanácsadók kitűzött, viszonylag szűk spektrumú céljai. E szakértők „racionális” számításaiba azonban hiba csúszott, amikor a Balaton kiterjedt és komplex ökológiai összefonódásának igen fontos szempontjait hagyták figyelmen kívül, és amely hiba végül a Balaton rendszeres eutrofizációjához, a vízben lévő foszfor és nitrogén túl nagy mennyisége miatti algásodásához vezetett. A turizmust igen negatívan érintő folyamat az 1960-as évek nagy részében még láthatatlan maradt, illetve a rendszeres eutrofizációt először tévesen a Balaton környéki települési szennyvízzel hozták összefüggésbe.⁴⁵

A balatoni regionális tervhez fogható idegenforgalmi, környezetvédelmi és fejlesztési koncepciót a jugoszláv rezsim is készítetett. A Jugoszláviai Észak-Adria Régióját Koordináló Tervet, vagy röviden az Észak-Adria Projektet, 1970-ben követte egy hasonló terv a Dél-Adria régióban is.⁴⁶ Ez utóbbit az ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP) támogatta, ezért részt vett benne egy nemzetközi, főleg a nyugati országokból érkezett tanácsadói csoport is, amely a projekt keretében együttműködött a jugoszláv regionális és urbanisztikai intézetek képviselőivel. Mind az északi, mind a déli projekt célja az volt, hogy a gazdaságilag elmaradottnak látott, és a Jugoszlávia ipari központjaitól messze elhelyezkedő partvidéki régiókban elősegítse a gazdaság fejlődését két-három évtized távlatában, tehát a fejlesztési céloknak körülbelül 1990–2000 körülre kellett volna teljesülniük. Jugoszlávia Szövetségi Végrehajtó Tanácsa és az ENSZ egyetértettek abban, hogy az Adriai-tenger keleti partja fejlődésének legjobb lehetősége a turizmus bővítése. Habár mindkét projekt elindításának közvetlen célja gazdasági jellegű volt, a környezet megóvása mégis szerepet játszott bennük.⁴⁷

Annak ellenére, hogy a környezetvédelmet és a táj megőrzését létfontosságú elemnek tekintették a jugoszláv tervezők, a regionális tervek nem határozták meg pontosan, mit is értenek „környezet” és „természet” alatt. A dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy leggyakrabban a vizuális szépséggel rendelkező

⁴⁴ Dégen 1969: 436–441.

⁴⁵ Papp-Benedek–Homonnay 1978.

⁴⁶ A Felső-Adria nagyjából a Zárától északra fekvő tengerparti régióra utal az olasz–szlovén határig, amely többé-kevésbé a Kvarner-öbölnek és az Isztriai félszigetnek felel meg. A déli Adria a Zárától a montenegrói–albán határig tartó régióra vonatkozik, nagyjából a dalmáciai régiót magában foglaló területre. Ezt a szétválasztást gyakorlatilag az ENSZ által támogatott adriai projektek (1967–1972) hozták létre, a feladatokat a projekt során két alprojektre osztották szét e földrajzi megkülönböztetés alapján.

⁴⁷ Travis 1980: 211.

természeti és épített örökségre utaltak az adriai part mentén, amelyek elsősorban lakott településektől távol eső, természetközeli strandokat, kiépítetlen tengeri öblöket és zöldterületeket, valamint kora újkori építészeti remekeket jelentettek. Ezt szem előtt tartva a fejlesztők tisztában voltak vele, hogy a part fő vonzereje, amely a turizmus fejlesztését lehetővé teszi és mindenképpen megőrzendő, az „a tiszta kék vizek és az ősi, kora újkori helyszínek közötti összhang”.⁴⁸

Az észak-adriai fejlesztési terv a régió környezeti és történelmi adottságaiból indult ki. Ellentétben a dél-adriaival, amelyet egységes környezeti tájnak láttak a tervezők, az Adria északi része nagyon változatos volt a fejlesztők szerint. Ezt a tájbéli és történelmi sokszínűséget, illetve a környezetvédelmi szempontokat a regionális fejlesztési tervben is figyelembe kellett venni mint egyedi tulajdonságokat. A tervezők kritizálták bizonyos helyi turisztikai infrastrukturális fejlesztéseket, amelyek a központi tervekkel nem harmonizáltak, és amelyeknek eredményeképpen az ipar és a turizmus több helységben konfliktusba került egymással. A tervek szerint egyértelműen el kellett különíteni a turisztika tereit a városi-ipari kerületektől, ezért is kerültek a későbbiek során az új jugoszláv turisztikai fejlesztések a városoktól távolra. Ennek legjobb módját abban látták, hogy egyértelmű határokat szabnak a turisztika tereinek, amelyeket gyakran korábban nem fejlesztett és lakatlan területekre terveztek a már meglévő ipari-városi körzetek közé. Például az isztriai Labin környékét kifejezetten turisztikai fejlesztési körzetté kívánták alakítani. Tervezési szempontból a kisváros környéke ideálisnak tűnt: a területen egyáltalán nem voltak ipari üzemek, ott csak kisüzemi mezőgazdasági termelés folyt. A fejlesztési tervben meghatározták és korlátozták az új üdülőterület infrastrukturális beruházásait. Előírták például, hogy a strandok közelében csak kevés és kis méretű szállodát építhetnek, amelyek így nem „csúfítják el” a tájat, hiszen a tervezők szerint a természeti környezet adta a térség idegenforgalmának fő vonzerejét. Vélhetnénk úgy is, hogy a jugoszláv tervezők úgy gondolták: Labin „érintetlen”, és annak is kell maradnia, de azért képesnek kell lennie korlátozott számú turista igényeinek modern szintű kiszolgálására.⁴⁹

Labin esete sok tekintetben azonban nem volt tipikus Jugoszláviában. A turizmus és az ipar már több régióban, így a Kvarner területén is egymás mellett élt, és ez folyamatos konfliktusokat eredményezett. Ennek ellenére a jugoszláv vezetés meg volt róla győződve, hogy mindkét gazdasági ágazat képes egymás zavarása nélkül fejlődni. Ez a politikai stratégia hibásnak bizonyult, és magával hozott olyan komplex és feloldhatatlan konfliktusokat, mint például az Észak-Adria olajszenyvezése.⁵⁰

* * *

A modern tömegturizmus különleges gazdasági lehetőséget és tervezési-szervezési kihívást jelentett az államszocialista Magyarország és Jugoszlávia számára egyaránt. Annak érdekében, hogy létrehozzák és sikerrel üzemeltessék a központilag

⁴⁸ UNA TE: 140.

⁴⁹ UNDP 1972a: 41.

⁵⁰ UNDP 1972b: 3.

ellenőrzött idegenforgalmat, e két állam a turizmushoz egyrészt a gazdasági érdekek, másrészt a modernizáció, illetve a meglévő természeti és kulturális értékek védelme felől közelített. Mind a magyar, mind a jugoszláv rendszer megpróbálta harmonizálni az idegenforgalmi, ipari és természetvédelmi funkciókat, és fenntartotta magának a folyamat koordinálásához és kontrollálásához szükséges monopóliumot.

A központi tervezési programok mentén mindkét ország törekedett arra, hogy a Balatont, illetve az adriai partot úgy alakítsa át, hogy az biztosítsa a környezet megőrzését, de hosszú távon erősítse az ipari és a turisztikai lehetőségek maximális kiaknázását is. Mindkét rezsim vezetése azt hirdette, hogy az általuk követett racionális, tudományos alapú tervezés metodikája elkerülhetővé teszi a természet és a vízpart oly mértékű kizsákmányolását, mint ami a nyugati, iparosodott államokban az 1960-as évekre már több helyen jellemző volt.

Lényegi különbség volt a két ország fejlesztési módszere között, hogy a Jugoszláv, illetve a Horvát Szocialista Népköztársaság intézményi keretei ugyan meghatározták a fejlődés elméleti irányát, de a tényleges döntéseket – mint például a szállodák építése, a környezetvédelmi intézkedések és az erőforrások felhasználása kapcsán – a helyi szervek hozták. A belgrádi szövetségi intézményeknek nem volt semmilyen befolyásuk a horvát adriai part fejlesztésére.

A két rezsim ambiciózus céljai csak részben valósultak meg. Mindkét államban sikerült a turisztikai ágazatot felfuttatni, és az 1960-as évek végére már mindkét rendszer anyagilag függött a turizmus gazdasági sikerétől. A sikerrel fejlesztett idegenforgalom azonban egyre inkább összeütközésbe került a fejlesztési-iparosítási ígéretekkel, valamint a tervezők által nem kellőképpen figyelembe vett ökológiai összetettséggel. E komplex kérdések megnyugtató rendezése azonban már meghaladta a két ország rendszerspecifikusnak hirdetett „szocialista idegenforgalmi tervezési” lehetőségeit.

FORRÁSOK

Hrvatski Muzej Turizma (HRMT)

ZPR: A1. 1103. „Jugoslavija.”

ZPR: A4. 3538. „The Island Krk.”

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-A-83-b Minisztertanácsi előterjesztések.

3010/1955. Előterjesztés a Minisztertanácshoz az idegenforgalom fejlesztéséről, 1955.

3352/1965. Összefoglaló jelentés az idegenforgalom vizsgálatáról, az idegenforgalom fejlesztésének elveiről, valamint az 1966. évi idegenforgalmi idényre való felkészülésről, 1965.

United Nations Archives (UNA)

TE 322/Yugoslavia (140-1). An Evaluation of the Basic Factors in Tourism and their Development, 1.

- Balaton Fremdenführer* 1966: HungaroHotels, Budapest.
- Balaton térkép* 1973: Cartographia, Budapest.
- UNDP 1972a: *Labin: Prostorni Plan Razvoja Turizma. Završni Izveštaj*. Urbanistički Institut Hrvatske – OTAM-Tourconsult, Rijeka.
- UNDP 1972b: *Upper Adriatic Project. Coordinating Physical Plan for the Upper Adriatic Region. Final Report*. Urbanistički Institut Hrvatske – Shankland Cox – OTAM-Tourconsult, Rijeka – London – Paris.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ábrahám Kálmán 1973: A magyar autópálya-hálózat; az első autópálya Budapest–Székesfehérvár közötti szakaszának üzembe helyezése. *Közlekedéstudományi Szemle* (23.) 7. 273–279.
- Adamović, Ljubiša S. 1982: The Foreign Trade System of Yugoslavia. *Eastern European Economics* (20.) 3–4. 144–165. DOI: 10.1080/00128775.1982.11648261.
- Allcock, John B. 1986: Yugoslavia's Tourist Trade. Pot of Gold or Pig in a Poke? *Annals of Tourism Research* (13.) 4. 565–588. DOI: 10.1016/0160-7383(86)90003-4.
- Auer, Matthew R. (ed.) 2004: *Restoring Cursed Earth: Appraising Environmental Policy Reforms in Eastern Europe and Russia*. Rowman and Littlefield, Lanham.
- Bérczes István – Farkas Tibor – Kisléghy Nagy István – Polónyi Károly 1958: Beszámoló a Balatonfejlesztés egyéves munkájáról. *Magyar Építőművészet* (7.) 4–5. 137–166.
- Bohi, Douglas R. 1994: Foreword. In: Toman, Michael A. (ed.): *Pollution Abatement Strategies in Central and Eastern Europe*. Resources for the Future, Washington DC, VII–VIII.
- Brain, Stephen 2011: *The Song of the Forest. Russian Forestry and Stalinist Environmentalism, 1905–1953*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh. DOI: 10.2307/j.ctt5hjn2f.
- Brain, Stephen – Pál, Viktor (eds) 2019: *Environmentalism under Authoritarian Regimes. Myth, Propaganda, Reality*. Routledge, London. DOI: 10.4324/9781351007061.
- Bratán Mária 1988: Az emberi tevékenység hatása a Balaton vízháztartására. *Hidrológiai Közlöny* (68.) 4. 208–212.
- Briassoulis, Helen 2003: Crete: Endowed by Nature, Privileged by Geography, Threatened by Tourism? *Journal of Sustainable Tourism* (11.) 2–3. 97–115. DOI: 10.1080/09669580308667198.
- Bruno, Andy 2016: *The Nature of Soviet Power. An Arctic Environmental History*. Cambridge University Press, Cambridge. DOI: 10.1017/CBO9781316534762.
- Burton, Richard Francis 1888: *Three Months at Abbazia*. Különlenyomat a *Vienna Weekly News* 1888. augusztus 4-i számából.
- Buswell, R. J. 2011: *Mallorca and Tourism: History, Economy and Environment*. Channel View Publications, Bristol. DOI: 10.21832/9781845411817.
- Dégen Imre 1969: A Balaton vízgazdálkodásának fejlesztése. *Hidrológiai Közlöny* (49.) 10. 434–442.
- Dominick, Raymond H. III. 1992: *The Environmental Movement In Germany. Prophets and Pioneers, 1871–1971*. Indiana University Press, Bloomington.

- Feshbach, Murray – Friendly Jr., Alfred 1988: *Ecocide in the USSR*. HarperCollins, New York.
- Gille, Zsuzsa 2007: *From the Cult of Waste to the Trash Heap of History. The Politics of Waste in Socialist and Postsocialist Hungary*. Indiana University Press, Bloomington.
- Grandits, Hannes – Taylor, Karin (eds) 2010: *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*. CEU Press, Budapest. DOI: 10.7829/9789639776692Grandits.
- Hernády Alajos – Kaurek Róbert 1979: A vízi környezetvédelem és annak feladatai, valamint lehetőségei a Dél-dunántúli Vízügyi Igazgatóság területén. *Vízügyi Közlemények* (61.) 2. 187–204.
- Hicks, Barbara 2005: Setting Agendas and Shaping Activism. EU Influence on Central and Eastern European Environmental Movements. In: Carmin, JoAnn – VanDeveer, Stacy D. (eds): *EU Enlargement and the Environment. Institutional Change and Environmental Policy in Central and Eastern Europe*. Routledge, New York, 216–233.
- Holényi László 1962: A szennyvízelhelyezés problémája a Balatonon. *Hidrológiai Közlöny* (42.) 6. 493–500.
- Iskra, Dragutin 1967: Turizam ili Nafta? *Pomorstvo* (22.) 9–10. 309.
- Janáč, Jiří 2020: Building hydrosocialism in Czechoslovakia. *Global Environment* (13.) 3. 610–633. DOI: 10.3197/ge.2020.130305.
- Jancar-Webster, Barbara 1991: Environmental Politics in Eastern Europe in the 1980s. In: DeBardleben, Joan (ed.): *To Breathe Free. Eastern Europe's Environmental Crisis*. The Woodrow Wilson Center Press, Washington DC, 25–56.
- Jeftić, Ljubomir 1982: Jugoslavensko–Mađarska Suradnja, Republički Komitet za Građevinarstvo, Stambene i Komunalne poslove i Zaštitu Čovjekove Okoline SR Hrvatske. Zavod za Prostorno Uređenje i Zaštitu Čovjekove Okoline. *Informacijski Bilten* (4.) 3–4.
- Joó Ottó – Lotz Gyula 1980: A Zala folyó szerepe a Balaton eutrofizálódásában. *Vízügyi Közlemények* (62.) 2. 225–256.
- Josephson, Paul – Dronin, Nicolai – Mnatsakanian, Ruben – Cherp, Aleh – Efremento, Dmitry – Larin, Vladislav 2013: *An Environmental History of Russia*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Josephson, Paul R. 2014: *The Conquest of the Russian Arctic*. Harvard University Press, Cambridge MA. DOI: 10.4159/harvard.9780674419827.
- K. 1841: Néhány szó a 'Balaton' szabályozásáról. *Társalkodó* (10.) 43. 157–171.
- Kojić, Branko – Barbalić, Radojica 1975: *Ilustrirana povijest Jadranskog Pomorstva*. Stvarnost, Zagreb.
- Máté Ferenc – Láng István 1983: Idegenforgalom – környezetvédelem – Balaton. In: Illés István – Kovács István (szerk.) *Idegenforgalom – környezetvédelem – Balaton*. MTA Bizottság, Veszprém, 25–31.
- McCuen, Gary E. – Swanson, Ronald P. 1993: *Toxic Nightmare. Ecocide in the USSR & Eastern Europe*. G E M McCuen Publications, Hudson.
- Moranda, Scott 2015: The Emergence of an Environmental History of Tourism. *Journal of Tourism History* (7.) 3. 268–289. DOI: 10.1080/1755182X.2015.1102975.
- Németh Nándor 2008: *Fejlesztési tengelyek az új hazai térszerkezetben. Az autópálya-hálózat szerepe a regionális tagságban*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

- Nuryanti, Wiendu 1996: Heritage and postmodern tourism. *Annals of Tourism Research* (23.) 2. 249–260. DOI: 10.1016/0160-7383(95)00062-3.
- Papp Ferenc – Benedek Pál – Homonnay András 1978: Környezetvédelem és vízminőség-szabályozás. *Hidrológiai Közlöny* (58.) 3. 103–110.
- Pál, Viktor 2017a: Heavy Industry and its Environmental Impact in Northern Hungary between 1950 and 1980. *Forum Historiae* (11.) 1. 128–140.
- Pál, Viktor 2017b: *Technology and the Environment in Cold War Hungary. An Economic History*. Palgrave Macmillan, London.
- Pál, Viktor 2021: Toward Socialist Environmentalism? Scientists and Environmental Change in Modern Hungary. *Environment and History*. (E-pub ahead of print.) DOI: 10.3197/096734021X16076828553395.
- Pavlínek, Petr – Pickles, John 2000: *Environmental Transitions, Transformation and Ecological Defense in Central and Eastern Europe*, Routledge, New York.
- Petrasovits Imre 1974: A környezetvédelem közös problémái a vízgazdálkodásban és a növénytermesztésben. *Hidrológiai Közlöny* (54.) 11. 483–487.
- Pongrácz Pál 1973: A környezetvédelem és a nemzetközi együttműködés. *Városépítés* (9.) 3. 5–7.
- Ponyi Jenő 1972: A Balaton vize. *Élet és Tudomány* (27.) 32. 1497–1501.
- Scott, James C. 1998: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. Yale University Press, New Haven.
- Slachta Krisztina 2014: A „magyar vircsaft”. A Kádár-kori idegenforgalom sajátosságai. *Műszetek* (3.) 2. 93–109.
- Taylor, Karin 2010: “SOBE”: Privatizing Tourism on the Workers’ Riviera. In: Luthar, Breda – Pušnik, Maruša (eds): *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. New Academia Publishing, Washington DC, 313–338.
- Tchoukarine, Igor 2015: Yugoslavia’s Open-Door Policy and Global Tourism in the 1950s and 1960s. *East European Politics, Societies, and Cultures* (29.) 1. 168–188. DOI: 10.1177/0888325414551167.
- Tchoukarine, Igor 2016: A Place of Your Own on Tito’s Adriatic: Club Med and Czechoslovak Trade Union Holiday Resorts in the 1960s. *Tourist Studies* (16.) 4. 386–404. DOI: 10.1177/1468797615618125.
- Travis, Anthony S. 1980: Tourism development and regional planning in East Mediterranean countries. *International Journal of Tourism Management* (1.) 4. 207–218. DOI: 10.1016/0143-2516(80)90044-4.
- Urry, John 1992: The Tourist Gaze and the ‘Environment’. *Theory, Culture & Society* (9.) 3. 1–26. DOI: 10.1177/026327692009003001.
- Vízkelety Éva – Lenti Lászlóné 1977: A Zala biológiai vízminősége, különös tekintettel az antropogén hatásokra. *Hidrológiai Közlöny* (57.) 9. 413–417.
- Vízkelety Éva – Lenti Lászlóné 1979: A Keszthelyi-öböl vízminősége 1971–1976 között. *Hidrológiai Közlöny* (59.) 4. 184–188.
- Ziegler, Charles 1987: *Environmental Policy in the USSR*. UMass Press, Amherst.
- ZoBell, Claude E. 1963: The Occurrence, Effects, and Fate of Oil Polluting the Sea. *Air and Water Pollution* (7.) 173–198.

V. László Zsófia: *Példás asszonyok. Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*.

(Ligatura.) Ráció, Budapest, 2020. 391 oldal.

Wesselényi István a következőket jegyezte fel szebeni naplójába 1708. február 16-án Bulcsesdi Sára utolsó óráiról: „Haller Istvánné asszonyom nagy nyavalyatöréssel holt meg, és igen bánta, hogy az asszonyok odagyűltenek látni, azt kérdezvén, hogyha minden halálra valót nézni úgy mennek-é az emberek, mint őt látni amint mennek.”¹ Bulcsesdi Sára temetéséről Wesselényi három héttel korábban, január 27-én értesült, mint ahogy arról is, hogy a temetésen Zilahi Sebes András, Bánffy György gubernátor udvari papja prédikált, oratiót pedig Kaposi Juhász Sámuel, holland, német, angol egyetemeken tanult fehérvári tanár mondott. Hetek múlva mégis úgy vélte, hogy le kell jegyeznie ezt a történetet, hiszen ugyanakkor haldoklott egy másik beteg is, Bethlen Sámuel, aki „csendesén kiszáradt a világból”, miután többször is „megijedt volt, hogy meghal”. Úgy tűnik, a haldoklók, nemtől függetlenül, egyformán kétségbe voltak esve. Pedig a „megszelídített halál” korszakában vagyunk,² amikor a haláltól való félelem – a szakirodalom szerint – még nem vett erőt az embereken, s mégis, a személyes elbeszélő források többször szólnak a félelemről, mint a békés elmúlásról. Bulcsesdi Sára unokája, Székely László önéletírásában mégis diszkréten elhallgatja a „férfi-asszony” haláltusáját, mert nem illett ez a „nagy matrónához, az istenfélő, kegyes adakozó úri asszonyhoz”, s ezzel a diszkrécióval magyarázható, hogy a jelen kötet sem a félelmek és nyugtalanságok vizsgálatával foglalkozik. A *Példás asszonyok* ugyanis, ahogyan a kötet címe is sugallja, a *mintahalottak* repertórium, a tökéletes anyák, feleségek és leányok seregszemléje.

László Zsófia történész, Budapest Főváros Levéltárának a munkatársa 2012-ben védte meg – Fábri Anna irányításával készült – doktori disszertációját.³ Ennek a munkának részben átdolgozott változatát tartja kezében az olvasó, de a kötet megőrizte a doktori dolgozat struktúráját és főbb téziseit.

A *Példás asszonyok* szerkezetét tekintve három nagy egységből áll, és az 1711–1825 között, túlnyomó többségükben protestáns erdélyi nők temetésén elhangzott, s nyomtatásban is megjelent halotti beszédek elemzésére épül. Az első rész a halotti beszédek mint művelődéstörténeti forrástípust vizsgálja, ezt követi egy igen alapos nőtörténeti tömb, amely a forráscsoport és a magyarországi, illetve erdélyi nőkérdés kapcsolatára reflektál. Az utolsó, leginkább esettanulmányra emlékeztető egység pedig Daniel Polixéna életútjára fókuszál. Az egyes fejezeteket a témával kapcsolatos, gondosan kiválasztott illusztrációk kísérik. A kötetet

¹ Wesselényi 1985: 433.

² Ariès 1987: 351–410; Imhof 1992: 216–217.

³ A szerző doktori fokozatát az ELTE BTK Művelődéstörténeti Doktori Programján szerezte. Dolgozatának címe: *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*.

négy melléklet, névmutató és bibliográfia zárja, ezek is jól tükrözik azt a hatalmas gyűjtő- és rendszerező munkát, amire László Zsófia vállalkozott.

Az első rész (*A halotti beszédek mint művelődéstörténeti forrás*) hét fejezete a protestáns halotti beszédek német, majd magyar nyelvterületen bekövetkezett fejlődésének történetével indul, ezt követően a beszédek felépítésére, nyomtatására, szerzőire helyeződik a hangsúly. A tömböt mintegy keretbe foglalja az első és az utolsó fejezet, amelyek a halotti beszédek kutatásáról és felhasználásáról szólnak. A szerző – az angolszász vidéken keletkezett szövegek említése mellett – elsősorban a német forrásanyagokat feldolgozó munkákat hangsúlyozza. Ezt követően kerül sor a magyar parentációkutatás főbb állomásainak ismertetésére. A fejezet röviden kitér az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén az 1980-as években létrejött munkacsoport tevékenységére is, bemutatja a Tarnai Arnold, Péter Katalin és Kecskeméti Gábor irányítása alatt zajló forrásfeltáró és értelmező munkát. E számvetésből értesülünk arról, hogy Kecskeméti Gábor 1988-as forráskiadványát követően a kutatócsoport munkája lezárult. Az irodalomtörténeti kutatást Kecskeméti folytatta, a német nyelvű halotti beszédek feltárásánál csatlakozott hozzá Szekler Enikő, a cseh és latin nyelvű nyomtatványok feltárását és elemzését pedig Papp Ingrid végzi. A fejezet végén a szerző kiemel pár erdélyi kutatót is, akik munkáikban halotti beszédeket elemeztek, a felsorolásból azonban egyértelmű, hogy Erdélyben nem beszélhetünk szisztematikus feltárásról.

A nagyon alapos helyzetismertetést követően a halotti beszédek kialakulásáról olvashatunk. A szerző nem keresi a halotti beszéd és az ókori halottkultusz közötti kapcsolatot – ellentétben oly sok hasonló, angolszász nyelvterületen született munkával –, hanem a reformáció hatására felélénkülő műfaj sajátosságait vázolja, röviden kitér a kezdeti értelmezésekre, a gyászbeszédek kollektív hasznosságának hangsúlyozására, a Luther és Kálvin közötti értelmezésbeli különbségekre, majd a „kiürült” s csupán reprezentációs célokat szolgáló műfaj 18. századi hanyatlásával zárja a részt. A harmadik fejezet az erdélyi halotti beszédek szabályozását vizsgálja. Úgy tűnik, a 17. századi zsinatokon állandó vita tárgyát képező halotti beszédek elrugaskodtak eredeti rendeltetésüktől, mivel a családtagok vizsgáztatását és a gyászoló gyülekezet tanítását célzó prédikációk és orációk idővel laikusabb, reprezentációs célokat szolgáltak. A túlbuzgó klérus ugyanis a megengedettnél többször és hosszabban prédikált, s ezáltal nem békét és vigasztalást adott, hanem sok esetben családon belüli viszálykodást okozott. S hogy miért is ideális ez a műfaj a versengésre, az a negyedik fejezetből derül ki, ahol a szerző a halotti beszédek felépítését ismerteti, különös hangsúlyt fektetve a család reprezentációját szolgáló világi szónoklatokra. A földi és égi világ közötti kapcsolat a laudációban valósul meg, amikor a szónokok azon fáradoznak, hogy az elhunytat egy-egy bibliai hőssel kapcsolják össze; s ha a névanalógia nem segít, akkor az élettörténetekben keresik a kapaszkodót. Ez után következik az elhunyt világi beágyazódásának, vagyis a – lehetőleg Szent Istvánig visszavezethető – családfának az ismertetése, a kimagasló szerepet játszó családtagok élettörténetének vázlatos

felelevenítése és az elhunyt dicsérete. Úgy tűnik, hogy különösen nehéznek bizonyult a női halottak dicsérete, hiszen a biológiai szerepkörök hangsúlyozásán túl aligha volt mire reflektálnia az orátornak. Ennél a résznél sajnáltuk leginkább, hogy a kötetben általában kevés tér jutott a férfi halotti beszédek elemzésének, mivel ezek ismertetésével a nemi szerepek közötti társadalmi különbségek is élesebb kontúrokat kaphattak volna. A szerzőségről szóló fejezetben is több teret szenteltünk volna a megrendelők és az orációt készítő klérus közötti kapcsolatnak. A személyes elbeszélő források azt bizonyítják, hogy a haldoklók sok esetben saját maguk vagy közvetlen családtagjaik választották ki a parentációhoz a textusokat.⁴ A fiatalon elhunyt személyek esetében az emlékezet ilyen irányú befolyásolása a családon keresztül valósult meg, hiszen a szülők és gyámok voltak azok, akik pontos instrukciókkal látták el az orátort. Az értelmi szerzők tehát sok esetben nem maguk a papok és tanítók, hanem az elhunyt családtagjai voltak, ők szabták meg az emlékezés irányát. László Zsófia finoman utal ugyan erre a jelenségre, úgy véljük azonban, hogy mindezt jobban ki kellett volna hangsúlyozni.

A *nőkérdés* címet viselő második egység hat fejezetre tagolódik. Betekintést nyerhetünk a nőnevelés elméleti és gyakorlati oldalába, majd az életvezetési tanácsadók által propagált „ideális nővel” is megismerkedünk. Ezt követően a halotti beszédekben megjelenő nőkérdés, női képességek és feladatok, szerepek és minták is terítékre kerülnek. Az egységet egy összegző fejezet zárja, amely a halotti beszédek és tanácsadókönyvek ideális nőképét is megrajzolja.

A szerző a női szerzetesrendek nőnevelésben betöltött szerepével indít, majd rátér azokra a „valós” kompetenciákra, amellyel az ideális nőnek rendelkeznie kellett. Mondanunk sem kell, hogy mennyire különös katolikus szerzetesrendekről olvasni egy túlnyomóan református forrásanyagra épülő kötetben, arról nem is beszélve, hogy mennyire egzotikusan hat a korai feminizmus képviselőinek (Mary Wollstonecraft, Amalia Holst) feltűnése a szövegben. A nőnevelésről szóló részben üdítő volt Rousseau *Emiljének* elemzése, igaz, hogy ekkortájt Erdélyben nem őt olvasták és fordították, hanem John Locke gyermeknevelési tanácsadóját (a fordítás 1771-ben jelent meg), és ezt is inkább műkedvelő tudós férfiak, mintsem anyák forgatták. Mint ahogy a jezsuita Faludi Ferenc munkája sem talált lelkes követőkre Erdélyben, mi több, a jezsuita oktatási rendszer iránti ellen-szenvet több protestáns emlékirónál is tetten érhetjük. Éppen ezért úgy véljük, hogy ebben a fejezetben az életvezetési tanácsadókönyvek és nőnevelési kötetek helyett, az erdélyi példák esetében talán szerencsésebb lett volna személyes forrásokra építeni, ahogy azt egyébként a szerző is felveti. De ugyanolyan jó referencia lett volna Cserei Farkas jogtörténeti munkája, amely sokkal többet nyújt, mint amennyit a címe ígér.⁵

A következő fejezetek demográfiai elemzéseket is tartalmaznak, amelyekből megtudjuk, hogy a 18. századi magyar nő 14 éves koráig volt hajadon, általában

⁴ Érdekes adatokat találhatunk erre vonatkozóan Székely László önéletírásában, valamint a szöveg függelékében közölt elbeszélésekben is. [Székely] 2019: 230, 236, 244, 445, 462–463.

⁵ Cserei 1800.

17 évesen ment férjhez, és átlagosan öt-hat gyermeket szült, s ha ezeket az életseményeket túlélte, akkor előfordulhatott, hogy már 30 éves korára özvegy lett, s úgy tűnik, Erdélyben az is maradt. A halotti beszédek tehát ugyanazt a trendet igazolják, amelyet a más forráscsoportokra támaszkodó, a szerző által is hivatkozott – Horn Ildikó, Sárdi Margit vagy Péter Katalin nevéhez fűződő – korábbi kutatások. Rendkívül izgalmas volt a következő fejezetben a halotti beszédekben jelen levő női és férfi szerepkörök közös vizsgálata, mert ezáltal pontosabb képet nyerünk a nemek társadalmi szerepvállalása és megítélése közötti különbségekről. Ezt jól érzékelteti például az a nyomdatechnikai „apróság” is, ami abban nyilvánult meg, hogy a feleségek és leányok nevét kisebb betűvel szedik, mint a férjek és apák nevét. A László Zsófia által kiválasztott példák nagyon jól szemléltetik a korszak férfiközpontúságát. S hogy ennek a férfiközpontúságnak egyéb okai is voltak, mint például az, hogy a nők a korszak elképzelése szerint alacsonyabb rendűek, arról a következő fejezetben olvashatunk. A szerző gondosan kiválogatott pár „emancipált” gondolkodású prédikátort, s érdekes volt olvasni, hogy mennyire leleményesek a lelkészek, amikor a nők képességei mellett kellett állást foglalniuk. A parentációk igyekeztek a protestáns családmodell felsőbbrendűségét hangsúlyozni, többször is utalva a „demokratikus családszerkezetre”, amelyben a feleség a férj társa és támasza, valódi párja. Nem szabad szem elől tévesztenünk azonban, hogy ezek a férfiakat kiegészítő nők nem az intellektuális partnerség jelképei, hanem egyfajta gazdasági szimbiózis. Ez a tradicionális modell némi módosításokon esik át, a 19. századi ideális társ ugyanis már művelt anyaként jelenik meg, amely szerep mellett a nyilvánosság, a sajtó is egyre gyakrabban foglalt állást. Az itt közölt vitairatokban még mindig nem az egyéni kvalitásokra helyeződik a hangsúly, de – ahogy azt a szerző is írja – a nőkérdés egyre nagyobb nyilvánosságra tett szert, s ezáltal a vizsgált korszak végére politikai kérdéssé alakult. A tömb utolsó, összegző fejezetében valósult meg véleményünk szerint a legszerencsésebben a szakirodalom beépítése, ami az előző fejezetekben többször is komoly kihívások elé állította a szerzőt.

A harmadik rész a *Daniel Polixéna és leányai* címet viseli, s úgy érezzük, hogy ez a kötet egyik legkiforrottabb része. Nem véletlenül, hiszen a szerző publikációs tevékenysége döntően Daniel Polixéna életútjának vizsgálatához kötődik. Az ebben a fejezetben tárgyalt nők minden tekintetben eltérnek a kötetben addig megismert nőalakoktól. A sort a fejezetcímbe szereplő Polixéna anyai nagyanyja indíthatná, Petróczy Kata Szidónia, akit az első magyar költőnők között tartunk számon. Lánya, Pekri Polixéna több nyelven is írt és olvasott, illetve fordítóként is tevékenykedett. Daniel Polixéna leányai, Wesselényi Polixéna és Zsuzsanna, anyjukhoz hasonlóan írtak és fordítottak, utóbbi pedig bécsi utazása alatt, nagyanyjához hasonlóan, naplót is vezetett.

Ha apai ágon Daniel Polixéna nem is tudhatott hasonló művelt nőket maga mögött, atyja nyitottsága és lánya iránti rajongása nagymértékben befolyásolta életét. Az elfogult, önéletíró apa, Daniel István olyannyira elégedett volt leánya szellemi képességeivel, hogy az általa írott szövegeket a nagyenyedi könyvtárba

helyeztette el. Férje, Wesselényi István is rajongott feleségének néha férfiakkal vetekedő tudományáért, de II. József császár is elismerően emlékezett meg Polixéna tudásáról: „Beszéltem báró Wesselényinével s volt vele mit beszélnem!”⁶ A feltétel nélküli rajongók sorát a Wesselényi család szolgálatában álló nagy tudású Cornides Dániel szakítja meg, akinek koránt sincs felhőtlen viszonya az „amazonok királynőjével”. Cornides gyötrődéseinek László Zsófia csupán a kisbetűs részben, a lábjegyzetek között szorít helyet, amit azért is bánunk, mert úgy véljük, hogy a Polixéna és Cornides közötti feszültség bemutatása jobban kidomborította volna a „példás asszony” egyedi jellemvonásait. A Wesselényi-árvák későbbi nevelői, Cornidessel ellentétben, már túl tudták magukat tenni a nőuralom megrázkódtatásain. Deáki Pál már nem nyögött annyira a „zsarnoki nő” alatt, s szövegeiből a hála érződik ki leginkább, hiszen Polixéna jellemének keménysége eltörpült jótéteményei mellett. Deáki többre értékelte azt, hogy patrónusa támogatta a zsigódi református templomot és a kolozsvári árvaházat. Igaz, a halotti beszédekben jellemének ezek a vonásai valahogy háttérbe szorulnak az intellektuális képességei mögött. Ezzel magyarázható, hogy Daniel Polixéna halotti beszédeiben alul vannak reprezentálva a „hagyományos” szerepkörök. László Zsófia igyekszik egyéb személyes források révén kiegészíteni a képet, s megemlékezik Polixéna gazdasszonyi bravúrajairól, arról, hogyan vitte tovább férje halála után a ménest, milyen mesterségeket honosított meg a zsigódi uradalomban, illetőleg milyen háziasszonyi kvalitásai voltak. Felhívnanék viszont a figyelmet arra, hogy Polixéna tulajdonképpen anyósa, Wesselényi Istvánné Bánffy Kata mintagazdaságát folytatta, hiszen a korabeli forrásokból tudjuk, hogy a 18. században a környező kismemesség és polgárság szívesen küldte leányait Bánffy Kata „keze alá, melynek, ha mely emberséges nemes ember szerit tehetne, nyertesnek tartotta magát, nemes ember leányinak nevelésére s kiházasítására nem lévén akkor Erdélyben ahhoz hasonló udvar”.⁷ Daniel Polixéna ebbe az udvarba érkezett tehát, s igyekezett ugyanazt a hagyományt folytatni. Mégis, a parentációk nem az eszményi gazdasszonnyal, a tizenkét gyermeknek életet adó anyával, hanem a nagy műveltségű patrónáival foglalkoztak, ami ékesen bizonyítja, hogy a kortársak értékelték ezeket a nőknél ebben a században még ritka tulajdonságokat.

A kötet a szerző bevallása szerint elsősorban mentalitástörténeti munkának készült. László Zsófia a nőkérdéssel kapcsolatos nézetekre volt kíváncsi, a halotti beszédek alapján rekonstruálható nőképet kívánta az olvasók elé tárni. A *Példás asszonyok* tehát nőtörténeti munkának is beillik, mivel a nőt a kötet helyezi vizsgálódása középpontjába. Igaz, hogy a nőtörténet legjelentősebb angolszász képviselői kimaradtak az elemzési keretből, mindössze Joan Wallach Scott magyar nyelven is olvasható munkái nyújtottak némi hasznosítható elméleti támaszt a szerző számára. Úgyszintén hiányoltuk a kötetből a mentalitástörténet francia mestereit: hogy a legkiemelkedőbb példát említsük, nincs utalás Philippe Ariès *L'homme*

⁶ Vargyasi 1908: 47.

⁷ Halmágyi 1906: 454.

devant la mort című, a témába illő, korszakalkotó munkájára sem.⁸ Nem olvassunk a halál társadalmi képzetéről, a gyászról, a temetkezési szokásokról is keveset tudunk meg. S ha már megemlégtettük a rendkívül vitatott, mégis megkerülhetetlen Arièst, sajnálatosnak tartjuk, hogy a szerző a női szerepkörök esetében az anyasággal, gyermekneveléssel, szoptatással kapcsolatos részeknél egyáltalán nem reflektál a gyermekkortörténetet övező szakirodalmi vitára. Nagyon kíváncsiak lettünk volna László Zsófia állásfoglalására, arra, hogyan látja a kérdést forrásai tükrében. A mentalitás- és a nőtörténet külföldi képviselőinek hiányával még megbirkóztunk valamennyire, kevésbé tudtuk azonban túltenni magunkat a szerző azon megállapításán, hogy az erdélyi nőkérdés az adott korszakra nézve kevésbé kutatott. Ezt a kijelentést talán célszerű lett volna árnyalni, hiszen az elmúlt évtizedekben több 18. századi nőtörténeti munka látott napvilágot, irodalmárok és történészek tollából, amelyek ismeretében a szerző magabiztosabb következtetéseket tudott volna megfogalmazni, illetőleg ki tudta volna egészíteni a forrásai alapján kirajzolódó nőképet. Ugyancsak célszerű lett volna a kiadott erdélyi elbeszélő források mutatóit is átnézni, ugyanis azok segítségével a kötet második mellékleteként közölt, amúgy rendkívül izgalmas életrajzi gyűjtést a szerző több helyen pontosíthatta volna. Felhívnánk továbbá a figyelmet arra, hogy a halál okának és körülményeinek a parentációk alapján történő beazonosítása néhol félrevezető is lehet – hogy egy konkrét példával éljünk, Székely László első feleségének, Bánffy Katának a halálát nem a búsulás okozta, hanem a tüdőbaj. Zavaró volt továbbá, hogy a bibliográfiai jegyzékben nincsenek a források és szakirodalmi tételek elkülönítve, mint ahogy a levéltári források esetében is hiányoltuk a használt állagok feltüntetését.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a kötet inkább klasszikus művelődéstörténeti elemzés, amely napjaink és – minden bizonnyal – a szerző egykori doktori irányítójának, Fábri Annának a nőkérdés iránti érzékenységét is tükrözi. Ez az érzékenység mentes azonban a társadalmi nemekkel kapcsolatos feminista elméletektől, s ezzel magyarázható az is, hogy László Zsófia nem vetíti vissza forrásaira a modern értelmezési paradigmákat, nem lázad a nők anyai sorsra való ítélese ellen, mint ahogy a nemi alapú dominancia problémája sem jelenik meg a kötet oldalain. A szerző higgadtan elemzi a 18. századi nőképet, a kötet pedig logikusan halad optimista végkifejlete felé, a nőtörténeti egység utolsó fejezetei ugyanis azt sugallják, hogy a 19. századra megszületett a látható nő – igaz, minél láthatóbb, annál kevésbé példás.

Fehér Andrea

⁸ Ariès 1985.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ariès, Philippe 1985: *L'homme devant la mort I–II*. Paris.
- Ariès, Philippe 1987: *Gyermek, család, halál*. (Ford. Csákó Mihály – Szapor Judit.) Budapest.
- Cserei Farkas 1800: *A magyar és székely asszonyok törvénye*. Kolozsvár.
- [Székely László] 2019: *Gróf Székely László önéletírása*. (S. a. r. Fehér Andrea.) Kolozsvár – Budapest.
- Halmágyi István 1906: Halmágyi János és id. Halmágyi István élete s végrendelete. In: Szádeczky Lajos (s. a. r.): *Halmágyi István naplói 1752–53, 1762–69 és iratai 1669–1785*. Budapest, 429–458.
- Imhof, Arthur E. 1992: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* (Ford. Gellériné Lázár Márta.) Budapest.
- Vargyasi Daniel Gábor 1908: *Adatok a vargyasi Daniel család történetéhez*. (Pótfüzet *A Vargyasi Daniel család eredete s tagjainak rövid életrajza* című munkához.) Budapest.
- Wesselényi István 1885: *Sanyarú világ. Napló. II. kötet. 1707–1708*. (Közzéteszi Demény Lajos – Magyarai András.) Bukarest.

A filmhíradó és a nemzeti ügy

Barkóczy Janka: Ezerszemű filmhíradó. Vizuális propaganda Magyarországon, 1930–1944.

L'Harmattan – Magyar Művészeti Akadémia, Budapest, 2017. 137 oldal.

Barkóczy Janka a jelenkori magyar filmtörténet és a vizuális propaganda, a kelet-európai és a közel-keleti filmművészet, valamint film és történelem kapcsolatának jeles kutatója és oktatója.¹ Munkái már alapszakos egyetemista korától megjelennek különböző tudományos folyóiratokban, tanulmányaival több díjat is nyert. Jelen recenzió tárgya az első önálló munkája, amely a Magyar Művészeti Akadémia Ösztöndíjas tanulmányok sorozatában jelent meg.

A filmhíradók elérhetősége tekintetében szerencsés helyzetben vannak a magyar kutatók, hiszen a *Filmhíradók Online*² nemcsak nekik, hanem a közoktatásban dolgozóknak és a laikusoknak is tág lehetőségeket biztosít. Jelenleg 1913 májusától 1991 szeptemberéig állnak rendelkezésre a filmhíradók (a tárgyalt könyv készítésekor még csak 1958-ig voltak elérhetőek), amelyeket bárki megtekinthet. A keresést kulcsszavak, nevek, rövid leírások és az elhangzott szövegek teljes átirata segíti. Talán az elérhető anyag páratlan, már-már túlzott gazdagsága teszi, hogy Barkóczy Janka könyve az első, amely önálló kötetben kizárólag a filmhíradókkal foglalkozik. Természetesen korábban is születtek kitűnő munkák: Fekete Bálint a Horthy-korszakbeli filmhíradók felhasználásáról írt,³ Sipos Balázs több tanulmányában támaszkodott a filmhíradókra,⁴ a korábbi szerzők közül pedig kiemelendő Molnár István, akinek a munkája máig kéziratban érhető csak el a Nemzeti Filmarchívum könyvtárában.⁵ Mellettük meg kell említeni Sándor Tibor két kötetét a filmiparon belüli „örsékváltásról”,⁶ illetve Turbucz Dávid Horthy Miklósról és kultuszáról szóló munkáját,⁷ azonban ezek és a hasonló írások a filmhíradókkal csak kevésbé, témájuk periferiáján foglalkoznak. Külön ki kell viszont emelni Ormos Mária Kozma Miklósról írt monográfiáját, mivel a címszereplő Barkóczy könyvének is az egyik fő alakja: Kozma nélkül nem lehet

¹ A szerző az alap- és mesterszakos diplomáját az ELTE-n szerezte (történelem és arab, illetve filmelmélet és filmtörténet szakon), doktori tanulmányait pedig a Corvinus Egyetemen folytatta 2013–2016 között. Ez utóbbi képzéssel párhuzamosan kezdett oktatni a Metropolitan Egyetemen, 2015-től pedig a Színház és Filmművészeti Egyetemen.

² <https://filmhíradokonline.hu> – utolsó letöltés: 2021. június 29.

³ Fekete 2014.

⁴ Lásd például: Sipos 2013.

⁵ Molnár 1972.

⁶ Sándor (összeáll.) 1992; Sándor 1997.

⁷ Lásd például: Turbucz 2015.

beszélni a korabeli filmhíradóról.⁸ A fentiek alapján kijelenthető, hogy az *Ezerszemű filmhíradó* már pusztán témaválasztásával is újszerű mű.

A mozgókép franciaországi debütálása után kis késéssel érkezett meg Magyarországra, még hozzá a Lumière cég jóvoltából, a milleniumi ünnepek kapcsán, a rendszeres magyar filmhíradók története pedig 1913-ban kezdődött. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Barkóczy nem ezzel a dátummal indítja vizsgálatát, hanem egy jóval korábbi, 1790-es időponttal. Bár Paul Philidor tükrökkel kivetített mutatványának, amely a diavetítő őseinek is tekinthető, technikáját tekintve még semmi köze nem volt a későbbi filmekhez, ám hatásában, a „nagyvilág odarepítésében” már hasonlóan működött. A dualizmus utolsó éveiben az első filmek után megjelent filmhíradók már nemcsak arra voltak alkalmasak, hogy olyan dolgokba engedjenek bepillantást, amelyeket a nézők egyébként nem láthattak életük során, de arra is, hogy mindezt rendszerbe foglalják. Az I. világháború kitörésével különösen megnőtt az érdeklődés az új típusú médium iránt, így egyre nagyobb számban készültek a különböző vállalatok híradói. A nézők között a szegényektől az arisztokráciáig mindenkit meg lehetett találni. Ez a népszerűség már azt is előrevetítette, hogy a száraz tájékoztatás mellett nagyobb lehetőségek is rejlenek az új médiumban; Károlyi Mihály (Lenint megelőzve) nyilvánította ki, hogy a filmet a propaganda legerősebb fegyverének tartja.⁹

A Tanácsköztársaság alatt minőségi ugrás következett be. Az ekkor készült *Vörös Riportot* a kor kiváló művészei, operatőrei és újságírói készítették. A filmet a kommunisták bukása után az új rendszer sem semmisítette meg; egyfelől bizonyítékként alkalmazták a Tanácsköztársaság résztvevői elleni perekben (sokat ez alapján azonosítottak be), másfelől azonnal tanulmányozni kezdték azokat, mivel az új rezsim is elismerte magas színvonalukat.

A Horthy-korszakban kezdetben plurális volt a piac: a Corvin és a Concordia filmgyár is készített híradókat, az állami háttérrel készülő filmhíradók 1924-ben indultak útjukra. Az indulásakor még néma, *Magyar Híradó* címmel készülő filmhíradó 397 részt ért meg. 1930-tól került monopolhelyzetbe, 1931-től pedig, ahogy a technikai feltételek megváltozása lehetővé tette, már hangos formában jelentkezett, *Magyar Világhíradóra* átkeresztelve, és 1944 végéig töretlenül jelen volt a mozikban.

1945 után átmenetileg több gyártó is készített filmhíradókat, amelyekből a kommunisták által saját propagandacéljaikra használt és érdekeltségi körükbe tartozó, a Magyar Filmgyártó Rt. (MAFIRT) által készített *MAFIRT Krónika* emelkedett ki mind minőség, mind népszerűség, mind az anyagi lehetőségek szempontjából. Ennek utódjaként jött létre az 1948-as államosítás után egyedüli filmhíradóként a *Magyar Híradó*. Később a televízió megjelenése olyan konkurenciát jelentett a filmhíradónak, ami miatt végül a műfaj sok-sok megmentési kísérlet után 1991-ben végleg megszűnt.

⁸ Ormos 2000.

⁹ Vö. Molnár 1983.

Az itt felvázolt rövid műfajtörténetből Barkóczy Janka az 1931 és 1944 közötti korszakot elemzi könyvében, azaz a hangos *Magyar Világhíradó* időszakát, és elemzésének alapja a Magyar Film Iroda (MFI) tevékenysége. Bár az MFI névleg független volt, egyértelműen kormányzati szervezetről volt szó, amely a (hivatalosan szintén független) Magyar Távirati Iroda érdekkörébe tartozott. Három alosztály működött az Irodán belül: a heti híradókat is készítő film-, valamint a fénykép- és a reklámosztály. Az itt készült filmhíradók vetítése 1926-tól kötelezővé vált minden moziban a játékfilmek előtt. Ez nem jelentette azt, hogy egyedüli szereplő lett volna a piacon a *Magyar Világhíradó*, a korszakban készültek más filmhíradók, illetve fontosak voltak a külföldi filmstúdiók által vetített alkotások is. Utóbbiak közül kiemelkedtek a – többek között az Uránia mozit is birtokló – német UFA cég által készítettek.

A *Magyar Világhíradó* heti rendszerességgel készült, és általában több, független vagy lazán kapcsolódó téma jelent meg benne. A filmek hossza a korszakban nagyjából állandó volt, az egyetlen lényegi változást az átkeresztelés időszaka hozta, amikor kétszeresére nőtt a terjedelem (1931 előtt általában 4-5, ezt követően 7-9 perc), és így maradt a korszak végéig. A hangossá válás mellett ennek oka abban keresendő, hogy ez idő tájt sikerült gyümölcsöző külföldi cserekapcsolatokat kiépíteni, egyre több külföldi, főleg német, olasz, osztrák és francia gyártóktól érkező hír jelent meg.¹⁰ 1931 után az MFI egymás után kötötte a szerződéseket, amelyekből az átvett hírek száma alapján a német UFA és az olasz LUCE emelkedett ki, és aminek köszönhetően a nézők számára kitágulhatott a világ: Japántól Amerikáig rengeteg helyszínről érkeztek felvételek. A külföldi hírek beszerzése a II. világháború kitörésével egyre nehezebbé vált, s egy idő után már csak német és olasz anyagok jelentek meg a filmhíradókban, majd a korszak végére már azok is alig. Cenzúra ugyan a filmhíradók esetében is működött a korszakban, de az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottságnak általában nem sok dolga akadt a magyar filmhíradókkal (a külföldiekkel annál inkább), mivel az MFI belső kontrollja miatt egyébként sem készültek olyan anyagok, amelyek sértették volna a hivatalos és a hallgatóságos szabályokat.

A filmhíradók korszakbeli történetében a legfontosabb szereplő Kozma Miklós volt, aki már a Nemzeti Hadseregben is propagandafeladatokat látott el 1919-ben, majd ő került 1923-ban az MTI és az MFI élére. Mivel korán felismerte a film kommunikációs jelentőségét, rendkívül nagy energiával vetette bele magát a filmhíradók gyártásába. 1935–1937 közötti belügyminisztersége alatt ugyan átadta a pozícióját, de utána ismét őt választották meg az elnök-igazgatói posztra, amelyet Kárpátalja kormányzójává való kinevezése után is megtartott (jóllehet egyre kevésbé tudta felügyelni a munkát, mivel pozíciója miatt nem tartózkodott Budapesten). Bár 1941-es halála nagy veszteség volt a hazai filmhíradózásnak, az általa tudatosan és aprólékosan kialakított rendszer már elbírta a hiányát. Elgondolásai végig meghatározták a filmhíradókat a korszakban, és ezen elképzelések

¹⁰ A szerződések részeként a magyarok által küldött híreket szintén levetítették az adott országokban.

miatt Barkóczy Janka egyértelműen a propaganda szolgálatában állónak tekinti őket. Ugyan az állami propaganda a magyar filmhíradókban nem nyilvánult meg olyan látványosan a képekben, a szimbólumokban és a kísérő feliratokban, mint a németben, a propaganda jelenléte mégis tagadhatatlan. Ráadásul ez a jelenlét nem volt statikus, az 1930-as évek során egyre erőteljesebb lett, 1939 után pedig a filmhíradó már minden szempontból a propaganda csatornájává vált.

Kozma elgondolásait elemezve említi meg a szerző, hogy a – szintén az ő irányítása alá tartozó – rádió prioritást élvezett a szemében a filmhíradóval szemben. A rádiónak ugyanis volt egy behozhatatlan előnye: azonnal képes volt eljutni a célközönséghez, ráadásul egyre inkább jelen volt a vidéki, falusi otthonokban is, míg a filmhíradó meglehetősen lassan „mozgott” az országon belül. Bár a kópiaszám folyamatosan emelkedett, és jelentős csökkenés mutatkozott abban, hogy az országban mennyi idő alatt ért körbe egy filmhíradó (1928-ban 8 hónap, 1943-ban már csak 14 hét), de még így is, a filmhíradóknak elsősorban nem az aktualitásukkal kellett hatniuk.¹¹ Éppen ezért, összefonódva a propagandacélokkal, inkább az volt a filmhíradók szerepe, hogy a közösséghez tartozást erősítsék.

A szerző elemzésében kiemeli, hogy az aktualitás helyett az ismétlődés volt a lényeges elem a filmhíradókban, az egyes témák és szimbólumok újra- meg újratárgyalása rítussá vált. Ilyen volt maga a főcím is, mely változó megjelenéssel, de mindig a Trianon előtti és utáni Magyarország térképét ábrázolta, állandóan a köztudatban tartva a békeszerződés igazságtalanságát és egyben a revízió szükségességét, a „képek mágiájába vetett hit” (95) által. Gyakran szerepeltek hírként országászoló-szentelések, emlékműavatások és koszorúzások, amelyeket nem lehetett elégszer sugározni, mivel – ahogy Fekete Ferenc, egy korabeli operatőr fogalmazott – „ez nem szenzáció, ez nemzeti ügy”¹² volt. Ez a folyamatos ismétlődés Barkóczy elemzése szerint pszichológiailag rendkívül hatásos módszer volt, amely, még ha untatott is néhányakat, napirenden tartotta a témát, meghatározta az ahhoz való viszonyulást, és erősítette a közösségi szellemet. Ezzel együtt a korszak magyar filmhíradóiban, ellentétben a német vagy olasz példákkal, a meggyőzés szelídebb formái jelen a tárgyalt időszak majdnem egészében. Sokkal kevesebb volt a manipuláció is, bár a könyv egyik alfejezete az I. Sándor jugoszláv király elleni 1933-as merénylet után Jankapusztán készült filmhíradórészlettel foglalkozva éppen egy ilyet mutat be.

A meggyőzés szelídebb eszközeire, működésére példa az az alfejezet, amely a filmhíradók nőképeivel foglalkozik. A híradók nőképe túlnyomórészt hagyományos volt, ugyanis általában a rendszer hivatalos, konzervatív nőideálját ábrázolták, ilyen irányba igyekeztek befolyásolni a nézőket. De nem egyedül ez a kép volt jelen; valójában a sportoló, dolgozó, de – a külföldről származó hírekben – még a ledérebb nők is szerepelhettek a vásznon. A nők reprezentációjának

¹¹ Mivel alacsony volt a kópiaszám, ezért a filmhíradókat minden esetben a budapesti mozikban mutatták be először, majd egy hét után kerültek a vidéki filmszínházakba, és mindegyik moziban ennyi ideig játszották őket.

¹² Fekete 1938.

átalakulása jól mutatja a filmhíradók hangvételének megváltozását. A korszakot ugyanis az 1939-es év nem csak olyan szempontból bontja ketté, hogy ekkortól egyre kevesebb külföldi hír jelent meg. Az 1930-as évek során még egy, ugyan a konzervatív kormánypolitikát szolgáló, de mértékletes, nem uszító, változatos és sokszínű filmhíradóval találkozhattak a nézők. 1939 után viszont egyértelműen eltolódtak a hangsúlyok, a propaganda élesebbé, nyíltabbá vált; ennek lett áldozata a női szerepek viszonylagos sokszínűsége is, amely egyre inkább a hagyományos háziasszonykép majdnem teljes dominanciája felé tolódott el.

A háború közeledtével más szempontból is megváltozott a filmhíradó, különösen a hírekhez kapcsolt képanyag elkészítése terén. Míg korábban általában – néhány egyértelmű kivételtől eltekintve – valós eseményeket mutattak be, az 1940-es években már igen nagy lett az eljátszott jelenetek aránya. Különösen érdekesek ilyen szempontból a „fronton” készült felvételek, ezek ugyanis, pár hitelesítő felvételtől eltekintve, valójában szinte mind a hátszországban készültek, megrendezett körülmények között. Ennek oka az volt, hogy a korabeli technikai feltételek még nem tették lehetővé, hogy valódi, „akció közbeni” felvételeket készítsenek. A háború ugyanakkor más változásokat is hozott; már nemcsak a hátszország számára készültek filmek, de a fronton harcolók szórakoztatására is, amelyeket helyben vetítettek le nekik.

1944 során két további fontos változás történt. A német megszállás után egyfelől jelentősen szűkült a filmhíradók témája, másfelől rendkívül szembetűnő az, hogy mikről nem volt szó ezekben. Ilyen például maga a megszállás ténye, amely semmilyen formában nem jelent meg a vásznon, vagy a zsidók deportálása, amelyre csupán áttételesen utalt két hír, de ez sem az embereket helyezte középpontjába, hanem a könyveket.¹³ Az utolsó fordulatot a korszakban a nyilas hatalomátvétel hozta el. Az új rezsim a *Hungarista Híradót* szánta első számú vizuális propaganda-eszközének, de a *Magyar Világhíradó* is megmaradt. Különbség azonban már nem nagyon volt érzékelhető a két filmhíradó között: mindkettőben érzelmekre ható, agitatív, nyílt ideológiai üzeneteket közvetítő „hírek” jelentek meg.

Az 1944. évet leszámítva Barkóczy Janka úgy foglalja össze a korszakot, hogy az autoriter rezsim erősen autoriter hírekben reprezentálta önmagát, de nem jutott el a nyíltan totális diktatúra és propaganda eszközeiig. Bár működött külső ellenőrzés, a rendszer elvárásainak való megfelelés nem egy személy vagy testület hatására történt, hanem a filmhíradókat készítőik belső igazodásának, öncenzúrájának volt köszönhető.

Mindez az *Ezerszemű filmhíradó*ban szinte mértani pontossággal van megírva. Gyakran használja a szerző a kérdések-válaszok dinamikáját szövege felépítésében. A mű keretes szerkezetű, mivel előbb a filmhíradók készítésének 1939-ig fennálló körülményeiről ír, majd belemegy a tartalom, a szimbólumok és a célok, illetve az ezek eléréséhez használt érvelési technikák elemzésébe, végül visszatér

¹³ Az egyiken a „zsidó irodalmi kiadványok” megsemmisítését mutatják be, a másikon pedig a Magyar Könyv Ünnepeéről szóló beszámolóban jelenik meg Bary József: *A tiszaezslári bűnper* és Henry Ford: *A nemzetközi zsidó* című műve.

a filmhíradó-készítés (1939 után drasztikusan megváltozott) körülményeinek a vizsgálatához.

A könyv bevezetése impozáns, tömören összefoglalja a témát, a vonatkozó szakirodalmat és a kutatási irányt. Ugyan a külföldi szakirodalomról írhatott volna többet is a szerző, de valószínűleg a terjedelmi korlátok miatt nem volt erre lehetősége. Ennek jele, hogy egyes témái kifejtésekor használ külföldi munkákat is. Jellemző, és jól érzékelteti a könyv hiánypótló jellegét, hogy a magyar munkák közül szinte csak cikkekre, tanulmányokra tud hivatkozni, ahol pedig talált önálló köteteket, azok csak lazán érintkeznek saját fő témájával. A kötet végi felhasznált filmhíradó-, forrás- és irodalomjegyzék bősége megerősíti azt, amit már olvasás közben is érezhettünk: a szerző azért volt képes olyan sok oldalról felvázolni témáját, mert igen kiterjedt forrás- és szakirodalmi bázissal dolgozott.

Barkóczy Janka munkája átfogó és alapos monográfia, ugyanakkor nem lehetünk el szó nélkül pár problémája mellett. Apróbb hiba például, hogy amikor a mozik nézőszámának átlagáról beszél a szerző, nem írja le, hogy éves adatokkal van-e dolgunk. (Látva a számokat, kézenfekvő ennek feltételezése.) A „filmesekről mint újságírókról” szóló alfejezetben jó lett volna további elemekkel alátámasztani a két szakma közelségét azon túl, hogy a Filmújságírók Nemzetközi Szövetségébe vették fel a magyar híradósokat is, főleg mivel a fejezetben csupán arról van szó, hogy a fent említett szervezetet és a magyarok abban való tevékenységét vázolja fel a szerző. Szinte triviálisnak tűnik, hogy a filmhíradó egy új sajtóformává vált, de az adott alfejezetben az első bekezdés után valójában már nem ennek alátámasztásával foglalkozik a szerző. A vizuális és verbális attrakciókról szóló alfejezet rendkívül érdekes, csakúgy, mint Victor Klemperer elemzése a náci Németország formanyelvéről, de utóbbi nem a *Magyar Világhíradó*éről szól, és a szerző sem használja fel a bemutatást arra, hogy összehasonlítsa a két ország filmhíradóinak nyelvét, mindössze egy félmondat utal arra, hogy a náci formanyelv jellegzetességeivel a magyar nézők is találkozhattak a cserekapcsolatok révén hozzánk került külföldi hírekben.

Komolyabb tárgyi tévedés egy található a könyvben, de ez nem érinti a fő mondanivalót. Az 1944 nyarán megjelenő két, zsidókkal kapcsolatos hír, pontosabban a német megszállás utáni más hasonló hírek fentebb említett hiánya kapcsán állapítja meg Barkóczy, hogy azért sem volt több szó a holokausztról, mert a filmhíradó-készítők és a hatóságok tisztában voltak vele, hogy az ellenpropaganda, illetve a háború utáni helyzetben majd ellenfeleik felhasználhatják azokat, ráadásul a Kállay-kormány kiugrási tapogatózásai miatt ezek a hírek kellemetlenek és hátráltató tényezők lettek volna a tárgyalások során. Csakhogy ennek már semmi köze nem lehetett Kállayhoz, ő ugyanis a német megszállás után kénytelen volt elmenekülni a letartóztatás elől, és a török követségen kapott menedékhelyet.

Egyes alfejezeteket talán lehetne olyan szempontból problémásnak tekinteni, hogy nem kapcsolódnak szervesen a mű fő témájához. Más szempontból viszont ezek azt is bizonyítják, hogy a szerző igyekezett minden kapcsolódó témáról legalább röviden szót ejteni. A könyv rövidegét figyelembe véve a filmhíradókhoz

kapcsolódó témák sokféleségét remekül sikerült átfognia. Barkóczi Janka képes volt olyan átfogó művet írni, amely nem hanyagol el egyetlen részét sem, témái között pedig megtalálta a helyes arányokat, jól alkalmazta a keretes szerkezetet. Barkóczi remekül megtöltötte tartalommal könyvét a terjedelmi korlátok szűkössége ellenére is – kiváltképp igaz ez az üzeneteket, szimbólumokat és technikákat elemző részre, amely meglepően sokszínű. Mindez mutatja tehát a mű legnagyobb erényét: rövidege ellenére teljes képet ad, amelynek összetevőit megfelelő arányokkal vázolja fel, és már az első húsz oldal elolvasása után feltűnik, hogy a kötet szinte mértani pontossággal van megszerkesztve. Ez a pontosság ugyanakkor nem teszi szárazzá a stílust: Barkóczi kifejezetten olvasmányosan ír.

Nagy erénye a műnek továbbá, hogy bőséges beszámolót kapunk a német, olasz, francia és osztrák cserepartnerekről, az ottani filmhíradó-gyártókról, ami a magyar viszonyokkal és az egymással való összehasonlítás mellett a filmhíradók elvontabb jellegzetességeinek tárgyalására is kiválóan alkalmas. Külön meg kell említeni a Kozma Miklós életéről, jelentőségéről szóló részeket: bár Barkóczi sokat ír róla, kiválóan egyensúlyozik jelentőségének érzékeltetésében anélkül, hogy életúttörténetbe váltana át.

A kötet formai sajátosságairól szólva feltűnő, hogy nincsenek benne képek. Ez nem feltétlenül hiba a téma ellenére sem, mivel egyfelől az állóképek amúgy sem tudják visszaadni azt, amit egy mozgóképpel, másfelől a leírások megfelelően felfestik a tárgyalt híreket, a lábjegyzetekben pedig megtalálható, melyik filmhíradóból való az adott rész, s ezek online könnyen elérhetők. Ennek ellenére talán szerepelhetett volna néhány kép, például az inkognitóban Budapesten tartózkodó walesi herceget egy titkos dobozból filmező operatőrrel vagy éppen Kozma Miklósról. Különösen hiányzik, hogy a *Világhíradó* változó főcímei közül egyik sem került a kötetbe, pedig az akár borítóképnek is alkalmas lett volna.¹⁴

Összességében Barkóczi Janka munkája hiánypótló mű. A kötet több területet is magában foglal: művészet- és technikatörténetet, propaganda- és reprezentációtörténetet, média- és kommunikációtörténetet. Ahogy a szerző fogalmaz: „Az archív filmhíradók több diszciplína számára is tanulságosak, hiszen a határterületeken és a határhelyzetekben mozgó, értelmezéseket és szándékokat összekapcsoló műfajuk a kultúra összetettségét példázza” (126). Ez jó összegzése a műnek: rövid, tömör, és mégis minden benne van.

Habó Áron

¹⁴ Az is igaz, hogy a műnek alkalmazkodnia kellett a kiadványsorozat többi kötetéhez, a véleményünk szerint meglehetősen fantáziátlan, egyszínű borítókhoz: <https://www.mma-mmki.hu/hu/kiadvanyok/-mma-osztondijas-tanulmanyok.html> – utolsó letöltés: 2021. június 29.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Fekete Bálint 2014: A Horthy-kori filmhíradók kutatása és használata az oktatásban. *Médiakutató* (15.) 4. 13–23.
- Fekete Ferenc 1938: Mit tanulunk a filmhíradótól? *Filmkultúra* (11.) 1. 37.
- Molnár István 1972: *Film és államhatalom Magyarországon 1900–1945. I–II.* Magyar Nemzeti Filmarchívum Könyvtára, Budapest. (Kézirat.)
- Molnár István 1983: Adalékok a hazai filmpropaganda és filmoktatás történetéhez (1895–1945). *Módszertani füzetek. Agitáció, oktatás, szemléltetés* (4.) 4. 35–41.
- Ormos Mária 2000: *Egy magyar médiavevő: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941). I–II.* PolgART, Budapest.
- Sándor Tibor (összeáll.) 1992: *Örségváltás. A magyar film és a szélsőjobboldal a harmincas–negyvenes években. Tanulmányok, dokumentumok.* Magyar Filmintézet, Budapest.
- Sándor Tibor 1997: *Örségváltás után. Zsidókérdés és filmpolitika 1938–1944.* Magyar Filmintézet, Budapest.
- Sipos Balázs 2013: Hogyan kerül(t) a jelentés a moziba? Amerika-képek és -értelmezések a Horthy-korban. *Médiakutató* (14.) 1. 21–40.
- Turbucz Dávid 2015: *A Horthy-kultusz.* MTA BTK TTI, Budapest.

Elkerülni az elkerülhetetlent?

Jörg Baberowski: Az erőszak terei.

(Fordította Györi László.) Európa Könyvkiadó, Budapest, 2019. 303 oldal.

A berlini Humboldt Egyetem történészprofesszora, Jörg Baberowski *Felperzselt föld* című korábbi könyvében¹ annak a kérdésnek a megválaszolására törekedett, miként maradhatott fenn egy kizárólag terrorra és elnyomásra épülő rezsim évtizedeken keresztül a Szovjetunióban. Vizsgálatának központi eleme Sztálin személye és személyisége volt, szerinte ugyanis ő egy személyben testesítette meg azt a már-már üzemszerűen, gépiesen végrehajtott erőszakhullámot, amely jellegénél fogva kiszámíthatatlanná, állandósulása miatt viszont éppen kiszámíthatóvá tette a mindennapos gyilkolást. Baberowski tizenöt éven át kutatta a munkája alapjául szolgáló, főképpen még feltáratlan levéltári forrásokat. Habár nem azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a sztálinizmus lélektanával foglalkozzon, az erőszak – mint az emberiség létezése óta fennálló, egyes időszakokban rendkívüli módon és méreteken felerősödő jelenség – modern és elgépiesedett jellegébe oly mértékű betekintést nyert, amely alkalmassá tette őt *Az erőszak terei* című, jelen recenzióban bemutatandó munkája megírására. E művében már szélesebb területről sorakoztatja fel példáit, főként a sztálinista terrort és a nemzetiszocialista Németország által az 1930-as években és a II. világháború alatt elkövetett atrocitásokat helyezve előtérbe.

„A macska karmol, a kutya ugat, az ember öl” – e megállapítás olvasható a 2019-ben magyarul megjelent kötet² hátoldalán, ami rövid, de annál velősebb megfogalmazása a könyv tárgyának, és összhangban van a magyar kiadás borítóján látható, gázálarcban masírozó tömeg képével. A bevezetőben a szerző természetesen bővebben is kifejti, miről szól munkája. Témája érzékeltetésére elsőként két második világháborús epizódot hoz fel példaként. Az első szereplője egy német katona, aki 1943 júliusában, egy forró nyári napon két orosz foglyot kísért. Miután az illető megszomjazott és megéhezett, megállt, foglyainak pedig jelezte, hogy futni hagyja őket. Csakhogy, ígérete ellenére, mindkét menekülőt hátulról lelőtte, majd kényelmesen elfogyasztotta ételét és vizét, egységéhez visszatérve pedig azt jelentette, hogy a foglyokat szökés miatt le kellett lőnie. A másik példa egy amerikai harckocsioszloppal kapcsolatos, amelynek első és utolsó járművét a németek kilőtték: ezt követően a mozgásképtelen amerikaiakat „agyaggalambként” lövöldözték le a magaslaton álló német katonák (7–9).

Mindkét példa brutális, valódi és véres erőszakra számol be, amelyen mindannyian elborzadunk. Baberowski szerint lehetséges, hogy fiatal gyermekként,

¹ Baberowski 2016.

² Eredeti megjelenés: Baberowski 2015.

serdülőként úgy látjuk magunk előtt a történetet, mintha a foglyait lelövő katona csupán kötelességét teljesítette volna – hiszen erről szól a háború –, illetve hogy a harcokcsioszlop megsemmisítése csupán anyagi veszteséggel, de semmiképpen sem emberéletek kioltásával járt együtt. Felnőtt fejjel közelítve a kérdést azonban megdöbbenünk: nem értjük, miként lehetett képes valaki felesleges erőszak elkövetésére, és határozottan állítjuk, hogy ugyanerre mi sosem lennénk képesek. Baberowski a példákat felhasználva világít rá könyvének lényegére, véleményem szerint már-már provokatív módon: ne higgyük, hogy az erőszak elkövetése annyira távol áll tőlünk, hiszen az elődeink sem voltak nálunk kevésbé civilizáltak. A szerző szerint elsősorban azt kell megértenünk, miért volt a 20. század különösen alkalmas arra, hogy kibontakoztassa a minden egyes emberben szunnyadó látens erőszakot, ehhez pedig az kell, hogy „az olvasó érezze magát rosszul, [...] hogy megértse, hogy az erőszak nem absztrakt, klinikai tisztaságú cselekedet, az erőszak sebeket üt, halált, fájdalmat, szenvedést okoz, vérrel és könnyekkel jár” (9–10). Vagyis Baberowski nem madártávlatból, az emberiség történetének nagyobb, „vérrel és könnyekkel járó” eseményein keresztül tárgyalja az erőszak fogalmát, hanem azokon a jelenségeken keresztül, amelyek kapcsán számunkra, olvasók számára is kíméletlenül nyilvánvalóvá válik: utólagos ítéletünk ellenére lehetséges, hogy az adott erőszakot mi is, ugyanúgy elkövettük volna! A könyv legfontosabb tanulsága ebből adódóan az, hogy ha már az erőszak velünk élt a múltban, velünk él a jelenben, és velünk fog élni a jövőben is, akkor – mivel megszüntetni nem tudjuk – társadalmi lény mivoltunknál fogva legalább meg kell próbálnunk uralkodni saját ösztöneinken, ezáltal győzve le az erőszak kísértését.

Írásomban nem vállalkozhatom a könyv részletes tartalmi ismertetésére, csupán a főbb témákat ragadom ki. Baberowski könyve hat fejezetben tárgyalja az erőszak kérdéskörét: 1. *Mi az erőszak, és miként érthetjük meg?*; 2. *Civilizáció: az erőszak eltűnése*; 3. *Megszűnő határvonalak: modernitás és erőszak*; 4. *Láthatatlanság: strukturális erőszak-elkövetők*; 5. *Sors: az erőszak antropológiája*; 6. *Az erőszak és a hatalom rejtélye*. A szerző e fejezeteken keresztül járja körül az erőszak fogalmát, főleg 20. századi példákkal illusztrálva azt, egyfelől korábbi kutatásai, másfelől az erőszak e korban intézményesült jellege miatt.

Baberowski beépítette munkájába az erőszakkal és a civilizációval kapcsolatos tudományos elméleteket, aminek révén *Az erőszak terei* hozzájárul az utóbbi évtizedekben intézményesülő erőszak történet jelentőségének megerősítéséhez – leginkább az erőszak térbeliségének a vizsgálatával. Bár bibliográfiája alapvetően német nyelvű szakirodalmi tételeket tartalmaz, a klasszikusok mellett a 21. századi munkák sora arról tanúskodik, hogy tisztában van az erőszak történeti elemzésének új megközelítéseivel is. Felhasználja többek között Norbert Elias civilizációelméletét az erőszak fogalmának tágabb értelmezéséhez, aki rámutatott arra, miként képes az egyénre nehezedő külső kényszer önkényszerítéssé válni, ami nemcsak feltétele, de eredménye is a modern, erőszak-monopóliumon alapuló

állam létrejötteként.³ Ugyancsak előképeként tekint Michel Foucault munkásságára a büntetés és fegyelmezés vonatkozásában.⁴ Alkalmazza ezen túl Heinrich Popitz felfogását az erőszak fogalmának szűkebb interpretációjáról, vagyis a fizikai erőszakra, amely az erőszak életet legközvetlenebb módon fenyegető és egyben tudományosan legegyszerűbben megragadható formája, miközben a tőle való félelem állandóan jelen van a társadalomban. Popitz munkássága nyomán Baberowski is elfogadja, hogy az erőszak nem korlátozódik meghatározott szituációkra, ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy nincs olyan helyzet vagy személy, amely vagy aki mindenképpen erőszakot vált ki.⁵ Végül beépíti munkájába az erőszak kutatásának legújabb eredményeit és megközelítéseit is, amikor a hagyományos hadtörténeten túlmutató, a hadseregek civil lakosság elleni erőszakban való részvételét feltáró történeti munkák közül Christopher Browning munkáját elemzi.⁶ Szembehelyezkedik azonban Steven Pinker pszichológus álláspontjával, aki szerint kvantitatívan kimutatható, hogy világunk az idő múlásával egyre békésebbé válik.⁷ Baberowski munkájának egyik legfontosabb mondanivalója ugyanis az, hogy mindig van, és lesz is lehetőség az erőszak visszatérésére, a vizsgált történeti kortól függetlenül.

Baberowski mondanivalójának egyik legfontosabb eleme ama kérdés tárgyalása, miként fordulhatott elő a holokauszthoz, illetve (főként) a II. világháborúhoz hasonló szörnyűség a 20. században, amely magára a saját korában egyértelműen a civilizáció kiteljesedéseként tekintett. A megoldás a szerző szerint a kérdésben rejlik: éppen a modernitás, a civilizáció volt az, amely lehetővé tette az erőszak nagyobb mértékű kiteljesedését. A 20. század az intézményesített erőszak idősza volt, amikor számtalan alkalom adódott arra, hogy emberek tömegei egy autoriter hierarchia vagy egy fegyveres nagyhatalom „védőszárnyai alatt” képesek legyenek olyan tettek végrehajtására, amelyekre azelőtt nem vetemedtek volna. A legveszélyesebb e jelenségben Baberowski szerint az volt, hogy a modern és civilizált, éppen ezért túl bürokratikus állam az egyének rendkívül merev alá-fölé rendeltségét alakította ki. Ez azt jelenti, hogy az erőszakos tettek, cselekedetek végrehajtását szinte minden esetben azzal lehetett indokolni, hogy az elkövető csupán „parancsot teljesített” (47). Éppen ezért, a 20. század legnagyobb vérontásait jelentő I. és II. világháború, valamint az ideológiai és faji alapon végrehajtott népirtások minden bizonnyal nem váltak volna valóra, ha a szinte gépiesített erőszak felülről koordinált végrehajtása nem lett volna lehetséges (108–109). A szerző szerint a törvényeket szolgáló és azok maradéktalan kiszolgáltatására kötelezett végrehajtók – a „modern hivatalnokok” – legfőbb erénye ugyanis a fegyelem és az önmehtagadás volt. Legyen az számunkra bármilyen elvetemült, erőszakos tett, amelyet utólag természetesen mindnyájan elítélünk, nem szabad

³ Elias 1987.

⁴ Foucault 1975.

⁵ Popitz 1992.

⁶ Browning 2001.

⁷ Pinker 2011.

elfelejtenünk, hogy az erőszakot elkövető személyek, míg szakmai szempontokat tartottak előtérben tettük végrehajtása közben, szakmai becsületük kontextusában cselekedtek: formálisan tehát „korrekt munkavégzők” voltak (110).

Ugyancsak a modern állam nyújtotta lehetőségek repertoárját gazdagítja az erőszak természetének ama jellege is, ami az erőszakot az elkövető által távolibbnak, így kevésbé érzékelhetőnek tünteti fel. A 20. századi nemzetállamok kezében ugyanis a végletekig fokozódott a rendelkezésükre álló pusztító erő, amivel akár órák, percek alatt egész városokat és azok lakosságát lehetett eltüntetni a föld színéről, anélkül, hogy a támadó fél egyetlen áldozatot is veszített volna (85). Ugyanis minél nagyobb a modern fegyvertechnika nyújtotta távolság – mondja Baberowski –, annál könnyebb dicsőíteni az erőszakot, annál könnyebb nagyozni és elmesélni az ellenség szinte száználmas megsemmisülésének eseményét, és annál könnyebb feldolgozni az emberölés tettét. Egy magasból bombázó repülőgép személyzetének ugyanis nem kell farkasszemet néznie az ellenséggel, amikor egy gombnyomás segítségével ezrek vagy akár tízezrek életét veheti el. A bombák becsapódása nyomán legfeljebb csak az infrastruktúra megsemmisülése látható, de nem hallani az áldozatok szenvedését, ami egy közelharc esetében mindig jelen van (184).

Természetes módon Baberowski az erőszak fogalmának vonatkozásában előtérbe helyezi a katona személyét, aki az I. és a II. világháború idején az erőszak átélésének, elszenvedésének és végrehajtásának legfontosabb szereplője volt. Velük kapcsolatban a szerző legfontosabb megállapítása, hogy mindkét világháború katonái a hadsereg hierarchiájának, a parancsok elfogadásának és végrehajtásának szellemében működtek, ez a „kultúra” volt ugyanis az, amely kiterjesztette, de mindeközben korlátozta is cselekvési lehetőségeiket (126). Ehhez azonban az kellett, hogy a katonákat arra trenírozzák, hogy egymástól eltérő, különböző igényű egyének azonosan gondolkodó és egymástól függő, engedelmes tömegévé váljanak. Ebben az esetben ugyanis minden katona tudja, hogy nemhogy nem nyerne vele semmit, ha elhagyná kötelékét, hanem bajtársai nélkül, védtelenül ki is lenne szolgáltatva az ellenségnek. Ezért nyilvánvalóan megteszi, amit elvárnak tőle (110–111). A parancsteljesítésből adódóan a katona életét az erőszak minden pillanatban áthatja. Az eleinte rémisztőnek tűnő erőszak Baberowski szerint ezért válhat a mindennapok meghökkentően természetes normalitásával (182). Amint rutinná válnak a korábban elképzelhetetlen tettek, az átlagos helyzetekben az erőszak szinte önmagától lép színre, amelyben elkövetői semmi rendkívülit nem találnak. Az erőszak ekkor épül be az elkövető habitusába, amit egyetlen adekvát indok vagy magyarázat nélkül is végrehajt, anélkül, hogy valaha elgondolkodna annak értelmén vagy szükségességén (212–213). Baberowski szerint ennek egyik legfontosabb következménye az, hogy az erőszakot normalitásként érzékelő személy gondolkodása megváltozik, elfelejti önmagát. A férfiúi kötelességet, az együtt küzdést és szenvedést, nélkülözést és emberfeletti cselekedetek végrehajtását jelentő háborúban a katonák számára ez az egyik legfontosabb összetartó erő. A katona, mivel „az emberölés olyan könnyűvé válik számára, mint

az, hogy vizet iszik”, már nem alkalmas arra, hogy újra békében éljen: ha hosszú idő után hazatér, már nem érzi magát otthon, hanem visszavágyik a bajtársai közé (127).

A katonák által elkövetett erőszak természetrajzának felvázolásakor a szerző kiemeli a közösség fontosságát is. Az erőszak pillanatában ugyanis – fejtegeti Baberowski –, nemcsak az adott csoport mint közösség vezetőjének magatartásától függ, miként cselekednek beosztottai, hanem tetteik egymáshoz való viszonyításától is. Ez azt jelenti, hogy a közösség egy tagja által elkövetett erőszak gyakran határtalanná és fékezhetetlenné válik, hiszen minél több az erőszak nézője, annál kisebb a valószínűsége annak, hogy valaki beavatkozik és megpróbál segíteni az aktuális áldozatokon. Ebben az esetben ugyanis a felelősséget mindenki a másokra hárítja, és önmagát csak nézőként azonosítja. Mindenki azt várja, hogy majd a másik tesz valamit, de a két világháború eseményei azt igazolták, hogy – egy kivégzést vagy nemi erőszakot említve példaként – ez csak ritkán következett be. A tettesek nem szégyenkeznek, mivel az oldalukon állók a tetteik végrehajtásakor pozitív attitűddel fordulnak feléjük, de legalábbis semleges viselkednek. Ezzel szemben az a katona, akinek egyedül kell szembenéznie áldozatával, a számára idegennek tűnő szituáció nyomán határozatlanabbá válik tettének jogosságát és szükségességét illetően (197–200).

Végül Baberowski beszámol az erőszak ama válfajáról is, ami az ún. strukturális erőszak kérdésköréhez tartozik. A szerző kifejti, hogy a modern nemzetállamok felelőssége óriási: a civilizált társadalmakban ugyanis a rend megteremtése eszköz lehet arra, hogy megszűnjön az erőszak, ám egyben eszkalálódásának a forrása is lehet (110). Hiszen aki rendet teremt, az egyúttal eldönti azt is, hogy mi vagy ki nem illik bele az elképzelt rendbe, tehát annak ellensége. Ennélfogva a „rendteremtés” nem más, mint olyan erőszak, ami a renddel szembenállókát elkülöníti, tagjait pedig az abba való beilleszkedésre kényszeríti. Ugyanakkor az, hogy rend jött létre, egy valamihez viszonyított állapotot jelöl. A rend létrehozóinak tehát olyan „rendtelenségre” van szüksége Baberowski szerint, amelyhez képest a rend igazolhatja önmagát. Nyilvánvaló, hogy minél több rendtelenséget eredményez a rend létrehozásának folyamata, annál inkább eszkalálódik a rend megteremtésére való törekvéshez elengedhetetlenül szükséges erőszak (95–98). A renden kívülre kerülő egyének ellen a strukturális erőszak érvényesül a szerző szerint. Az erőszak e típusa megfosztja személyiségétől az embert, s csupán egy mindennapos fennmaradásáért küzdő testté formálja. Még csak az sem kell, hogy a strukturális erőszak elnyomó legyen, elég, ha nem vesz tudomást a renden kívül került személyek létezéséről. A kirekesztettek kedvezőtlen helyzetét Baberowski szerint még az is fokozza, hogy a rend szempontjából hasznos egyének a többiekhez képest fölényben látják magukat, és ezt érzetik is a renden kívüliekkel. Elegendő a holokauszt szörnyűségeire gondolnunk, hiszen a zsidókkal szemben elkövetett cselekedetek, a strukturális erőszak hosszú és kiterjedt folyamata a kirekesztéssel kezdődött, és gyilkossággal zárult (140).

A kötet kiválóságát igazolja, hogy ígéretéhez híven, a bevezetésben felvázolt célnak megfelelően a szerző példák sokaságán keresztül érzékelteti az erőszak természetének mibenlétét, létrejöttének okait és annak magyarázatait. A könyv olvasása során megdől az olvasónak az erőszakkal kapcsolatos esetleges tévhite: az erőszak nem egy deviáns magatartás eredménye, hanem mindannyiunkban szunnyadó vágy, amelynek kielégítésére különösen a 20. század hozott létre alkalmas okokat, eszközöket, tereket és kereteket. A szerző elemzésének hatására az olvasóban óhatatlanul felmerül az a nyugtalanító kérdés, vajon ő is képes volna-e a felidézett példákhoz hasonló erőszak elkövetésére.

A kötet érényei mellett ugyanakkor érdemes néhány kritikai megjegyzést is megfogalmazni. Bár a cím alapján is kiviláglik, hogy Baberowski nagy szerepet tulajdonít a térbeliségnek az erőszak kibontakozása szempontjából, a térbeliség fogalmát inkább csak felszínesen, a divatosság kedvéért használja, mélyebb elemzés nélkül. Egyet kell tehát értenem azzal a 2015-ös eredeti megjelenés sajtóvisszhangjait is idéző német recenzióval, amely burkoltan megállapítja, hogy Baberowski munkája elméleti, módszertani szempontból felületes: nagyszámú példát hoz ugyan az erőszak vonatkozásában, de részletesebb bemutatás és konkrét kontextusba helyezés nélkül. Tartózkodik attól, hogy megpróbálja feltárni a mögöttes motivációkat és attitűdöket, ehelyett inkább az erőszak fogalmának megértésére és következményeinek bemutatására koncentrál.⁸ A kiváló szakmaisággal lefordított munka ábrákat, képeket és táblázatokat nem tartalmaz, amelyek pedig jelentősen segíthették volna az olvasókat a szerzői szándék jobb megértésében.

Szabó Róbert Károly

HIVATKOZOTT IRODALOM

Baberowski, Jörg 2015: *Räume der Gewalt*. Frankfurt am Main.

Baberowski, Jörg 2016: *Felperzselt föld. Sztálin erőszakuralma*. (Ford. Győri László.) Budapest.

Browning, Christopher 2001: *Judenmord. NS-Politik, Zwangsarbeit und das Verhalten der Täter*. Frankfurt am Main.

Elias, Norbert 1987: *A civilizáció folyamata*. (Ford. Berényi Gábor.) Budapest.

Foucault, Michel 1975: *Felügyelet és büntetés*. (Ford. Fázsy Anikó – Csűrös Klára.) Budapest.

Jureit, Ulrike 2016: Rezension zu: Baberowski, Jörg: *Räume der Gewalt*. *H-Soz-Kult* 2016.03.29. <https://www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-23480> – utolsó leltetés: 2021. június 29.

Pinker, Steven 2011: *Gewalt. Eine neue Geschichte der Menschheit*. Frankfurt am Main.

Popitz, Heinrich 1992: *Phänomene der Macht*. Tübingen.

⁸ Jureit 2016.

Deák Ágnes: Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867.

Osiris, Budapest, 2018. 350 oldal.

Deák Ágnes terjedelmes, mégis lebilincselően izgalmas monográfiájáról talán nem túlzás kijelenteni, hogy számtalan fehér foltot segít majd eltüntetni a történetírás térképéről. Az 1849 és 1867 közötti két évtized ugyanis mintha kihullott volna a köztudatból, annak ellenére, hogy a történettudomány több képviselője (Deák Ágnes mellett – a teljesség igénye nélkül, és csupán a magyar historiográfiára szorítkozva – például Szabad György, Somogyi Éva, Miru György, Pap József, K. Lengyel Zsolt) is foglalkozott ezen időszak problémáival, nem is beszélve Berzeviczy Albert közel egy évszázada született monumentális monográfiájáról (*Az abszolútizmus kora Magyarországon, 1849–1865*). Ebből a majd húsz évből a köztudatban hiányoznak a felemelő pillanatok, a nagy emberek, a társadalom számára azonosulási vagy vonatkoztatási pontként szolgáló történelmi emlékjelek, és a történeti kutatások is a magyar politikusok, értelmiségiek jelentős részének visszahúzódását emelik ki. Ennélfogva a reformkor és a dualizmus kora közé zárt időszak sokak számára ismeretlen terep lehet. S még inkább az a korabeli sajtóviszonyok világa, noha e kérdéskört is számos mű vizsgálta már (legyen itt elegendő például Buzinkay Géza publikációira, illetve a Szabolcsi Miklós nevével fémjelzett *A magyar sajtó története* II/1. kötetére utalnunk).

A szóban forgó kiadvány egy a közgondolkodásban tehát viszonylag ismeretlen, átmeneti, bizonytalanságokkal teli – és sokakra nézve nem is veszélyek nélküli – korba kalauzolja el olvasóit. Rendkívül sokatmondó és találó a kötet első borítója, amelyet a *Bolond Miska* című élclapból vett karikatúra (Bolond Miska tojástáncot jár) díszít. A kortársak is sokszor ilyen kényszerhelyzetben érezhették magukat, miközben megpróbáltak egyensúlyozni a folyamatosan változó (erő-) viszonyok közepette.

Jóllehet a borítón szereplő kép egy periodikából származik, és a kötet alcíméből is arra következtethetne az olvasó, hogy az említett korszak sajtótörténetét ismerheti majd meg, Deák Ágnes könyve nem sajtótörténet, annál sokkal több. A szerző időrendben halad az események bemutatásakor, amelynek során megismerhetjük az 1860-as évek Magyarországnak sajtóviszonyait, de azokat tág történeti kontextusban elhelyezve. Képet kaphatunk a Habsburg Birodalom általános korabeli helyzetéről, illetve a Birodalom irányító politikai elit rendteremtési kísérleteiről, továbbá arról, milyen túlélési technikák működtek a magyar társadalomban (és ezen belül a sajtóhoz valamilyen formában kapcsolódó körökben).

A bevezető részletesen és érzékletesen ecseteli azt a sajtós politikai légkört – nevezhetjük akár vákuumnak

is –, amely az 1860-as évek elején kialakult a Habsburg Birodalomban. Az 1860–1861-ben újjáéledni látszó alkotmányosságot az 1861. évi országgyűlés erőszakos feloszlátását követően ismét az abszolutizmus váltotta fel, az uralkodó és a magyar politikai elit között zajló tárgyalások megfeneklettek. A kormányzat megingott tekintélyét erélyes rendszabályokkal próbálták helyreállítani, s ezeket kiegészítendő, az alattvalók irányítására – vagy manipulálására – szolgáló eszköz gyanánt a média is kiemelt figyelmet kapott, felismerték ugyanis a sajtó jelentőségét (hadd ne mondjuk: hatalmát). Ami a 20. században revelációnak tűnt – tudniillik a tömegek irányítása a médián keresztül –, az valójában nem is volt annyira új találmány. Az 1860-as években ugyanis a Habsburg Birodalom irányítói a nyomtatott sajtó által igyekeztek meggyőzni a magyar politikai elitet a saját igazukról. Ez pedig kényszerhelyzetbe hozta a sajtó munkatársait: együttműködni vagy ellenállni, felszólalni a presszió ellen vagy hallgatni? A szerző a kötetben arra a kérdésre keresi a választ, hogyan fonódott össze a közigazgatás és a sajtó, milyen elképzelések, módszerek születtek utóbbi irányítására. Deák Ágnes zömmel eddig nem használt levéltári és kéziratos anyagokat dolgozott fel, ami csak tovább növeli a monográfia újdonságerejét. És amint azt megjegyzi, a provizórium története is megíratlan, így a kötet ezen időszak történetének feldolgozásához is hozzájárul.

Az 1860. évi októberi diploma kibocsátása után a központi kormányzati szervek súlyos dilemma elé kerültek, hiszen dönteniük kellett (volna),

milyen módszerekkel, illetve milyen rendelkezések alapján járhatnak el a sajtófelügyeleti kérdésekben. Azonban nemritkán teljes bizonytalanság uralkodott a köreikben, hiszen nem tudták, éppen melyik szabályozás érvényes, ráadásul az egyes hatóságok egymás közötti viszonya sem volt mindig szívélyes, ami sok esetben nehézkessé tette a rendszabályok érvényesítését. A gyakran egymásnak ellentmondó elvárások már csak azért is megnehezítették az egyes közegek dolgát, mert szövetségeseik, a magyar konzervatívok sem tudták megnyerni a társadalom jelentős tömegeit, így rájuk hárult volna a kormányzat szándékainak érvényesítése.

Deák Ágnes részletesen elemzi az 1861 novemberétől datálható Schmerling-provizórium különböző lépéseit, és feltérképezi az ideiglenes sajtószabályozás tárgyában született javaslatokat. Rávilágít a félhivatalos lapok szerkesztőinek bonyolult feladatára is: a kormányzat nézeteit kellett hirdetniük, ugyanakkor tekintettel kellett lenniük a nem éppen kormánybarát olvasóközönségre is, ha nem szerették volna elérni az olvasószámuk csökkenését. Azt azonban megtudhatjuk a monográfiából, hogy a kísérletezgetések ellenére is apadás következett be a kormányzatot támogató lapok és az azokat olvasók számában az 1860-as évek első felében.

A szerző részletekbe menően mutatja be két félhivatalos lap (az *Ungarische Nachrichten* és a *Sürgöny*) történetét, amelyeket a kormányzat – és maga Anton Schmerling – egyrészt a saját elképzeléseinek a társadalomban való meggyökereztetésére szánt,

másrészt sokkal rafináltabb célja is volt velük: e periodikáknak kellett volna megteremteniük a sajtó függetlenségének látszatát. A korabeli helyzet bonyolultságát jól mutatja, hogy a Schmerling-provizórium a „tiltás, tűrés, támogatás” hármasságának alkalmazásával próbált valamiféle rendet teremteni – nem sok sikerrel. Deák Ágnes e ponton ügyesen elkerüli a jelenkor-történeti párhuzamok, illetve az aktuálpolitikai felhangok bevonását az elemzésbe, noha kétségtelenül csábító lenne a mintegy egy évszázaddal későbbi „három T” ideológiáját rávetíteni az 1860-as évek törekvéseire. A kormányzat igyekezett megnyerni a magukat függetlennek hirdető sajtóorgánumokat, azoknak viszont el kellett titkolniuk ezt a kapcsolatot, ha el akarták nyerni a közvélemény bizalmát. A hatóságoknak sokféle módszerük volt a lapok szerkesztőinek „elcsábítására” – többek között titkos szubvenciók kifizetése és hivatalos hirdetések elhelyezése az adott lapban –, a szerző ezeket részletesen elemzi.

Mind a hatalom képviselőit, mind a sajtó munkatársait bizonytalanságban tartotta, hogy sosem határozták meg egzakt módon a tiltás és a tűrés közötti határvonalat, mivel maga a hatalom sem talált egyértelmű megoldást erre a bonyolult problémára. A Schmerling-provizórium formális és informális nyomásgyakorlással egyaránt próbálkozott, és a lehetséges retorziók skálája is meglehetősen széles volt (akár haditörvényszék elé is kerülhettek a renitens személyek). Deák Ágnes több lap – például a *Bolond Miska*, a *Magyarország*, *A Hon*, a *Bihar* – ellen indított sajtóper is

bemutat, és az is egyértelműnek tűnik, hogy e körülmények közepette számos lapszerkesztő, író és újságíró kényszerült kötéltnáncra. A szerző történetírói pártatlanságát bizonyítja, hogy egy olyan korabeli publicista (Kecskeméthy Aurél) munkásságát is reálsan értékeli, akit az ellenzéki-kossuthianus narratíva hatására hosszú időn keresztül árulóként bélyegeztek meg.

A kötet utolsó fejezete az 1865 és 1867 közötti eseményeket tekinti át. 1865 nyarán ugyan politikai fordulat következett be, ami miatt sokan reméltek ekkoriban szabadabb sajtót is, de gyakorlatilag semmi sem változott e téren. A kormányzat továbbra is jórészt a régi sajtótermékeket részesítette előnyben, a már jól ismert módokon. A ténylegesen szabadabb sajtót csak a kiegyezés teremtette meg, ami egyúttal felszámolta a megelőző majdnem két évtized bizonytalanságát.

Deák Ágnes az összegzésben kudarcként értékeli a provizórium teljesítményét: a magyarországi politikát nem sikerült átalakítani, viszont a kiszámíthatatlanság növekedett, ami csak tovább rontott a helyzeten. A szerző egyértelműen rámutat arra, hogy a sikertelenség egyik okát a hatalom impotenciájában kell keresni, a kormányzat ugyanis képtelen volt megoldást találni a részben saját maga által gerjesztett nehézségekre. A másik ok pedig – amely összefüggésben áll az elsővel – a magyar(országi) társadalom ellenállása volt a hatalommal szemben. Az 1849 és 1867 közötti időszakban Bécs az abszolutista eszközök alkalmazásával sem tudta áttörni a társadalmi ellenállás falait, s ennek a meddő harcnak éppen a sajtópolitika volt az egyik

színtere. A kevés kormánypárti orgánus olvasótábora meglehetősen szűk volt, és igazán nagy formátumú újságírókat sem tudott megnyerni magának a hatalom, miközben jelentős összegeket költött e rendszer fenntartására. A Habsburg-kormányzat tehát meglehetősen sokat veszített (mind anyagiilag, mind tekintélye vonatkozásában), miközben szinte semmit sem nyert a másik oldalon. Jóllehet nem a sajtópolitika volt a hatalom fő felügyeleti területe, talán nem járunk messze az igazságtól, ha kijelentjük, hogy az e téren elszenvedett kudarcok is elősegítették a bécsi politikusok ráeszmélését a kiegyezés megkötésének fontosságára (és elkerülhetetlenségére).

Deák Ágnes monográfiája precízen, részletesen, mégis olvasmányosan mutatja be az 1860-as évek egyszerűnek csöppet sem mondható magyarországi sajtópolitikáját, a háttérben meghúzódó eszméket, illetve az események néhány szereplőjét. A szerző a tőle immár megszokott módon hatalmas forrásbázissal dolgozik, s biztos kézzel vezeti olvasóját a történések labirintusában. A szöveget számtalan illusztráció – zömmel a korabeli élclapokból vett karikatúra – teszi gazdagabbá és könnyebben befogadhatóvá, ugyanakkor ezek rámutatnak arra is, hogy az 1860-as évektől kezdve mennyire felértékelődött a sajtó jelentősége és hatalma, az élclapok és a karikatúrák hogyan válhattak politikai fegyverré.

A kötet címe is találó, hiszen jól jelzi, hogy a korabeli viszonyok közepette sokan kényszerültek visszahúzódsra – vagy éppen teljes hallgatásra –, de adott esetben a némaság erősebb vád lehetett az elnyomatás ellen, mint

a replika. Deák Ágnes munkája egy olyan időszakba röpíti vissza az olvasót, amikor a fegyverek helyett rendszabályokkal, újságcikkekkel, gúnyrajzokkal vívták meg a csatákat. E néhány év sajtópolitika-története is azt bizonyítja, hogy a Habsburg-kormányzat társadalmi támogatottság hiányában nem tudta érvényesíteni szándékait, s hogy az efféle kísérletek csak akkor lehetnek – átmenetileg – sikeresek, ha kellő erőt tud felmutatni a hatalom. 1867 végül elhozta a kényszerű, de reálisnak tekinthető kiegyezést, egyúttal pedig a sajtó képviselőinek fellélegzését is, mert immár ők sem kényszerültek arra, hogy tojástáncot járjanak.

Bodnár Krisztián

Schleicher Vera: Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között.

L'Harmattan, Budapest, 2018. 386 oldal.

A könyv az etnográfus-muzeológus szerző doktori értekezésének szerkesztett változata, amelyet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Európai Etnológia doktori iskolájában védett meg 2014-ben. Az évtizedes kiterjedt terepmunka és elmélyült levéltári kutatás elsődleges célja a Balaton földrajzi tereiben lezajlott változások vizsgálata volt. A kutatás hangsúlya a kulturális interakciók vizsgálatára helyeződött. A szerző egyszerre mérlegelte a turizmus kihívásait az öslakosság és a nyaralónépesség szempontjából, részletesen elemezve az évszázados múltú helyi konfliktusokat. Célzott vizsgálatot folytatott a lokális népi kultúra hiányával összefüggésben – igyekezett feltárni az identitáskihívások történeti gyökereit. A mű másfél évszázadot vizsgál a tó turizmuscélú hasznosításának kezdeteitől a hagyományosnak ítélt népi kultúra perspektíváinak végleges beszűküléséig. A szerző gazdag forrásanyagra támaszkodva tárja föl a hagyományos népi kultúra válsága mögött álló társadalmi mozgásokat. A kötet vonatkozó fejezeteiben tárgyalja a fizikai és a szimbolikus balatoni terek átrendezésének és kisajátításának problematikáját is, évszázados távlatba helyezve azt. A kérdésnek napjainkban erőteljes aktualitása van.

A kötet hét fejezetre osztva, azon belül részletesen kidolgozott alfejezetekben veszi sorra a problémafelvetésként megfogalmazott kérdésekre

adható válaszokat – esetenként váltaltan a további kérdések megfogalmazásához vezető útvonalak hangsúlyozásával. A turizmusantropológia fogalomhasználatát következetesen érvényesítve az identitás, a lokalitás, az autentikusság egyaránt a tematika meghatározó elemeiként szerepelnek a kötetben.

A *Bevezető* összefoglalja a Balatonról élő társadalmi kép módosulásait a 18. századi első felvillanásoktól a 20. században megjelent szaktudományi munkákig. Fogalomtisztázásra is vállalkozik a szerző, amikor a széttartó és következetlen korábbi Balaton-fogalmak („Balatonvidék”, „Balatonmellék”, „Balatonkörnyék”) helyett javasolja a műben is alkalmazott „Balaton-térség” definíciót (20). Schleicher Vera munkája két kultúra: az öslakosság és az idegenek találkozását, az ebben részt vevők hol konfliktusos, hol integratív viszonyát elemzi. A fejezet a fogalomtisztázás, az idő- és térbeli, illetve tudománytörténeti keretek példaszerűen korrekt megrajzolásán túl a komplex kutatás forrásainak jellemzőit is sorra veszi. A szakirodalom magas színvonalú és magabiztos alkalmazása mellett a korábban kevésbé elemzett turisztikai kiadványok is fontos szerephez jutnak a források között, akár csak az önéletírások, naplók, visszaemlékezések és fürdőlevelek. A helyi és az országos sajtóból származó információk nem pusztán az illusztráció eszközei, s a különböző

képi forrásokat is egyenrangú tényezőként elemzi a szerző. A kötet olvasmányos stílusa, pontos megfogalmazása az irodalmi véna mellett a hazai tudományos publikációs fórumokon sajnálatos módon ritkán tapasztalható képességeket jelez. A források közül utolsóként tárgyalja a szerző a problémafelvetés kiindulópontjaként értékelhető kiterjedt terepmunka elsősorban kortárs jelenségekre koncentráló programjának jelentőségét.

A kötet tartalmi értékeinek hangsúlyozásán túl ezen a ponton célszerű és indokolt fontos módszertani szempontokra is felhívni a figyelmet. A hazai néprajztudomány 21. századi tudományos programjai között példaértékű eredményességgel megvalósult alapos és átgondolt projekt kapcsolódott a kötetben megfogalmazott tematika kutatásához. A kutatómunka időszakában a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum muzeológusaként dolgozó Schleicher Vera ötleteként és gyakorlati irányításával megvalósított hosszú távú kutatást az OTKA és az MTA VEAB Néprajzi Munkabizottsága is támogatta. A *Jankó János nyomában – Balaton az ezredfordulón* című 2004–2009 között zajlott komplex kutatómunka számos tanulságot eredményezett a közvetlenül hasznosítható tudományos ismereteken túl. A 38 településre kiterjedő, 240 napos (!) terepmunka során a jól szervezett interdiszciplináris kutatócsoport eredményei egy példaértékű adatbázisba¹ rendezve elérhetőek napjainkban is. Ez a komplex kutatómunka jelentette

Schleicher Vera kutatási programjának és a kötetében elemzett tematikának is a kivételes hátterét.

A második fejezetben kronológiai rendben tárgyalja a szerző a Balaton-térség társadalomtörténeti korszakolását. A szerző által kidolgozott és következetesen alkalmazott szempontrendszer a térségi turizmus mennyiségi mutatóinak alakulása mellett hangsúlyosan elemzi a vízmederrel, fürdőkkel, ingatlanokkal kapcsolatos tulajdonosi szerkezet változásait és a turizmussal összefüggő társadalmi mobilitás mértékét és típusait. További szempontként a térség demográfiai folyamatainak eredményeit összekapcsolja a Balatonhoz rögzült eszmék és sztereotípiák hatásmechanizmusaiával. A helyi politikai döntéshozatal és a felgyorsuló intézményesülés szintén részét képezi a komplex szempontrendszernek. E szempontrendszer segítségével jelölhető ki a térség történetének három nagy korszaka (1702–1821, 1821–1960, 1960-tól napjainkig). A könyvben összefoglalt kutatás részletes elemzése az 1821-től 1960-ig terjedő periódust veszi célba. A szerző a közel másfél évszázadnyi időszakot hat kisebb korszakra (1821–1861, 1861–1909, 1909–1920, 1920–1944, 1944–1948, 1948–1960) osztja a fejezetben. Schleicher korszakolási kísérletében a fordulópont-jellegű változások helyett, illetve mellett, az elhúzódo és szervesen egymásra épülő folyamatokra helyezi a hangsúlyt. A korábbi szakirodalomban szereplő korszakhatárok felülvizsgálatát és pontosítását is felvállalja, hangsúlyozva például a déli vasút hatásának elhúzódo voltát a gyakoribb villámcsapásszerű fordulópont

¹ <http://www.balatonkutatás.hu/> – utolsó le-töltés: 2021. május 17.

helyett. A Balaton-térség terhelésének történetét statisztikai adatok alapján vizsgálja, és ezekre építve hangsúlyozza, hogy míg az utolsó korszak végét jelentő 1960-ban az őslakosság harmincszorosa nyaralt a Balatonon, 1970-ben már annak százszorosát (!) kellett befogadni és ellátni (103).

A harmadik fejezet a Balaton-térség átrendeződését vizsgálja, következetesen elemezve az üdülőhelyi típusokat (ötféle) és a különböző településfejlődési modelleket, az életvilágok megváltozását. A modellek meghatározásánál a turizmus kumulatív hatását szem előtt tartva, a part menti települések és a földrajzi-ökológiai kistájak esetenként markánsan különböző alternatív fürdőfejlesztési koncepcióit ismerteti részletesen. A szerző korábbi tudományos tevékenységét ismerve a recenzens számára kézenfekvő, hogy ebben a részben a balatoni kultúrához általánosan rögzült téves és hamis elképzelések feltárását és tisztázását is felvállalta a kutatás. Schleicher részletesen elemzi a térségi őslakosság hagyományosnak tekintett kultúráját. Az 1902-ben megjelent Jankó-monográfia² megállapításainak számos esetben reflektálatlan szakirodalmi ismétlései helyett a szerző – elismerve a nagy előd múlhatatlan érdemeit – természetes módon jelzi a kötet szakmai értékelésnyomán kivilágító korszerű megoldásokat.

A *Kapcsolatok rendszere az átalakuló Balaton-térségben* című negyedik fejezet az őslakosok és a turizmusban részt vevők intézményesült

és személyközi kapcsolatrendszerait tárgyalja. Példásképpen következetes és rendszerező jellegű a különböző intézmények működésének elemzése. A tervektől a megvalósításig tartó folyamatok aktorainak tisztázása egyike a mű későbbi kutatások szempontjából megkerülhetetlen eredményeinek. A szerzői etnográfiai-antropológiai képzettségének köszönhetően a turizmusban részt vevők személyes kapcsolatrendszerének vizsgálata is a kutatás részét képezte. A különböző forrásokból származó adatok komplex feldolgozásának köszönhetően megismerhetővé váltak a szobakiadási praktikák vagy a nyaralók ellátását szolgáló zöldségesek, tejszállítók, különböző szolgáltató iparosok (pl. zenészek) működésének esetenként konfliktusos jellemzői.

A kölcsönhatások rendszereit tárgyaló ötödik és hatodik fejezetben a turizmus térfoglalása révén átalakult balatoni kultúra térhasználatát és a földrajzi tér különböző értelmezési lehetőségeit foglalja össze a szerző. Schleicher kutatásai szerint a leginkább megragadható különbség az volt, hogy míg a fürdőkultúra (turizmus) a víz irányából (pl. hasznosítási lehetőségekkel összefüggő módon), addig a hagyományos kultúra (őslakosság) a szárazföld felől értelmezte a Balaton-térség egészét. S míg a fürdőkultúra értelmezési keretében a térség önálló kulturális rendszert alkotott, az őslakos kultúra nézőpontjából azonban a vízhasználat a természetes és hagyományos keretek között működő komplex rendszer egyik (s hosszú ideig úgy tűnik, nem is a legfontosabb) eleme volt.

² Jankó János 1902: *A balatonmelléki lakosság néprajza*. Budapest.

Az ötödik fejezetben *A turisztikai térfoglalás folyamata* című alfejezet hordozza talán a napjainkban legaktuálisabb tanulságokat. A különböző forrásokra épülő kutatás megállapítása szerint a jelenben tapasztalható balatoni élmény egy irreverzibilis folyamat eredménye. Az egykori települések teljesen átalakultak, a tó partvonala is lényegesen módosult. A fürdőkultúra infrastrukturális igényei gyökeresen átalakították a természeti és az épített környezetet is. A hatodik fejezet érzékletes képet nyújt a nyaralók, idényszerűen ott élők és az őslakosság radikálisan eltérő térértelmezéséről. A magyaros-népies nosztalgiaikkal összefüggő – a szerző által kultúrharc-ként értelmezett – konfliktushelyzetről és az egymásról kialakított képzetek jellegéről a korábbiakhoz hasonlóan tüpontos megállapítások olvashatóak.

A *Kulturális kölcsönhatások mérlege* című utolsó fejezet a Balaton kultúrtörténetének részeként a vizsgált százötven esztendő során végbement változó intenzitású átalakulás tömör összefoglalását adja. A kulturális átalakulás eredményeinek számbavétele komoly kihívás a szerző megítélése szerint, és arra a kérdésre, hogy a kultúrák kapcsolódási pontjain születtek-e életképes új kulturális minőségek, csak ellentmondásos válaszok adhatóak (307). Az összefoglaló kép alapján a folyamat az őslakosság hagyományos kultúrájának eltűnésével járt, és a turizmus által dominált kultúrát formált. Schleicher a két világháború közötti időszakban kibontakozó modernizációs és konzervatív jellegű törekvések hatásmechanizmusait magabiztos tudományos bázisra építve

részletekbe menően elemezte. A kötet egyik legnagyobb erőnye, hogy egységesen vizsgálja a Balatont használó őslakosság és a kívülről időszakosan érkező közönség (idényben jelen lévő nyaralók, villaépítők, a fürdőinfrastruktúra aktorai) kulturális kölcsönhatásainak komplex rendszerét.

A kutatás és az annak eredményeit összefoglaló kötet tudományos jelentőségét és hiánypótló voltát egyszerre kell hangsúlyoznunk. A fentiekben jelzett komplex kutatómunka, a problémafelvetések egyéni szempontjai egyértelműen kiemelten fontos munkává teszik a *Kultúrfürdő* című kötetet. Schleicher Vera könyve összefoglalja és értelmezi a Balatonnal foglalkozó gazdag szakirodalmi bázist, ugyanakkor friss szemléletével problémaérzékeny és módszertani megújulást képviselő új kutatásokra ösztönöz.

Kemecsi Lajos

SZERZŐINK

Bodnár Krisztián történész-segédlevéltáros

(Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára

Sátorajjáújhelyi Fiókleveletár)

bodnar.krisztian@mnl.gov.hu

Csatlós Judit kulturális antropológus, muzeológus

(Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum)

csatlós.judit@pim.hu

Josef Djordjevski történész

(University of California San Diego, Department of History)

jdjordje@ucsd.edu

Fehér Andrea történész

(Babeş-Bolyai Tudományegyetem Kolozsvári Magyar Történelmi Intézet)

andrea.feher@ubbcluj.ro

Habó Áron MA-hallgató

(ELTE BTK Modernkori magyar történelem)

aronhabo@gmail.com

Halász Imre történész

(Budapesti Gazdasági Egyetem)

drhalaszimre@t-online.hu

Katona Csaba történész

(Bölcsészettudományi Kutatóközpont)

katona.csaba@btk.mta.hu

Kemecsi Lajos néprajzkutató

(Néprajzi Múzeum)

foig@neprajz.hu

Mód László néprajzkutató
(SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék)
mod@hung.u-szeged.hu

Pál Viktor történész
(University of Helsinki, Department of Cultures)
viktor.pal@helsinki.fi

Schleicher Vera néprajzkutató
(Néprajzi Múzeum)
schleicher.veronika@neprajz.hu

Szabó Róbert Károly PhD-hallgató
(ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Társadalom- és
Gazdaságtörténeti Doktori Program)
rszabo.elte@gmail.com

Törő Balázs néprajzkutató, muzeológus
(Laczkó Dezső Múzeum)
toro.balazs@ldm.hu

CONTENTS

BATHERS AND TOURISTS

Vera Schleicher	Odi profanum vulgus: The Lakeside Beaches of Balaton	5
Csaba Katona	Fons Acidularum: Social Norms of the Estates System vs the Bourgeoisie in Nineteenth-Century Balatonfüred	24
Balázs Törő	Integrated tourism? Space Formation and Closer Encounters in the Early Days of Holiday Culture in a Small Town near Lake Balaton	55
László Mód	From Workers' Beaches to the "Yellow" Holiday Community: Notes on a Changing Holiday Culture at the Tisza River	81
Judit Csatlós	Tourism under No Trespassing Signs: Politicizing Leisure in Workers' Culture	104
Imre Halász	A Greenfield Project in Socialism: The First Decades of the Zalakaros Baths	122
Josef Djordjevski – Viktor Pál	The Environmental History of Tourism in Cold-War Hungary and Yugoslavia	144

BOOKS

V. László Zsófia: Példás asszonyok. Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825).	– Andrea Fehér	163
Newsreel and the National Cause Barkóczi Janka: Ezerszemű filmhíradó. Vizuális propaganda Magyarországon, 1930–1944.	– Áron Habó	170
Avoiding the Unavoidable? Jörg Baberowski: Az erőszak terei.	– Róbert Károly Szabó	178
Deák Ágnes: Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867.	– Krisztián Bodnár	184
Schleicher Vera: Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között.	– Lajos Kemecsi	188
Authors		192
Contents		194
Abstracts		196

ABSTRACTS

Judit Csatlós: Tourism under No Trespassing Signs: Politicizing Leisure in Workers' Culture

At the beginning of the twentieth century, hiking was introduced and practiced by groups whose aims and understanding of the use of nature developed in markedly different directions after the social and economic changes of the post-World War era. As far as the hikers were concerned, off-limits areas were the manifestations of current power relations and economic conditions which corresponded to their everyday experience of state sanctions and economic inequality. In other words, as these areas represented the rationale for their own social situation, nature hikes became prominent tools of shaping workers' culture and identity. Judit Csatlós examines the history of the Friends of Nature Tourist Association, founded for workers in 1910. The aim of the study is to identify imagined and real obstacles encountered by various social groups during their leisure activities, the ways in which social and cultural differences affected hikers, as well as the conflict and cooperation between rival hiking associations of different membership and background. Rather than the institutional and structural aspects, Csatlós focuses on the participants' ever-changing, everyday cultural practices.

Josef Djordjevski – Viktor Pál: The Environmental History of Tourism in Cold-War Hungary and Yugoslavia

As the most market-oriented states of Cold-War Eastern Europe, both Yugoslavia and Hungary considered fast industrialization and urbanization the key to attain the much-coveted Socialist modernity. By the 1960s, both state socialist regimes recognized and exploited the opportunities of nascent mass tourism. Tourism developers, whose concepts were based on "scenic" and "idyllic" regions such as Lake Balaton and the Kvarner Gulf, faced two dilemmas about the natural environment in these regions. On the one hand, the negative effects of mass tourism risked the destruction of the natural resources themselves, on the other hand, the parallel operation of automated agriculture, industry, and tourism raised many problems on account of the inevitable conflicts of interests and other tensions between them. The study analyses and compares the changes of natural environment in the Balaton region and in the Kvarner Gulf during the decades of the Cold War. The authors examine how the state socialist governments of Hungary and Yugoslavia strove to strike a balance between the development

needs of industry, agriculture, and tourism, and to avoid the negative environmental effects and conflicts brought on by the latter.

Imre Halász: A Greenfield Project in Socialism: The First Decades of the Zalakaros Baths

The birth of the Zalakaros baths and their rapid rate of development, unparalleled in this sector in contemporary Hungary, were fostered by the unique constellation of a number of parallel factors. High-quality thermal water was discovered just outside the ill-situated settlement during carbon-fuel prospecting in 1962. On the one hand, the positive developments which had shot Hungarian water management to globally acclaimed standards in the 1960s helped the exploitation of this natural resource. On the other hand, the administrative overhaul of Zala County in 1950 meant that the county had not only lost a sizable chunk of its territory, but its touristic appeal was gone as well. Lastly, it has been recognized that due to the loss of attractions, neither the expanding and intensely subsidized domestic tourism of the 1960s, nor international tourism revitalized in the era of thawing politics could gain foothold in the county's economy. For these reasons, the new progressive leadership of the town grasped every opportunity to exploit the new resource as fast as possible. The Zalakaros baths provided the only opportunity to give new impetus to tourism. Upon obtaining the titles of thermal bath, medical bath and, finally, of health resort in rapid succession, the speedy development brought about a change in status, as well as the appearance of year-round season-independent supplies, the continuous development of tourism infrastructure, and their complex effects on the settlement geography of the town. The clientele of the new health resort was completely restructured within the next twenty-five years. These changes brought a more central position for the settlement in municipal administration too, which eventually turned the tiny decaying village into a dynamically developing spa town.

Csaba Katona: Fons Acidularum: Social Norms of the Estates System vs the Bourgeoisie in Nineteenth-Century Balatonfüred

Social life in nineteenth-century Balatonfüred, the oldest lake resort of the Balaton region, was characterized by a perceptible tension between different social layers and groups, which was exacerbated by the limited physical space available to the guests. The present study focuses on the prevalent social groups in the composition of the resort's clientele. It examines the resort as a major influence on their emerging relations and interactions: the ways in which it strengthened

and weakened those, and set their pace, directions, and boundaries. The Balatonfűrészes resort was a community space, a semi-public domain where access mainly depended on income, so the boundaries of feudal society no longer defined those of the clientele. The study addresses a number of questions from this perspective. Was the separation of social groups made sharper by the fact that their membership had to share a limited physical space? What patterns can be detected in the contacts and communication among guests? Can their behaviors, even identities, be considered local or situational? To what extent did the situation result in closer contacts between individuals leading a less regimented life or subscribing to different norms? Did the spa atmosphere really foster bourgeois settings and usher in the modernity of social contacts? Did the limited physical space encourage closer contact, or did it kindle more tension? How did the management approach these issues, how did the guests perceive them, and how were they portrayed in contemporary press?

László Mód: From Workers' Beaches to the "Yellow" Holiday Community: Notes on a Changing Holiday Culture at the Tisza River

There are many resorts along the major Hungarian rivers providing unique leisure opportunities for those who own holiday homes in the region. After their initial formation, these resorts – often comprising several hundred buildings – developed into special holiday communities, offering a wealth of research subjects ranging from social networks to local festivities and so on. The portion of the Tisza under scrutiny here began to develop into a recreational space at the beginning of the 1920s but the establishment of the resort gained new impetus from the 1950s onwards. In 1922, Szeged papers report that a new bathing area was established in Tápé, which had been popular since the Serbian occupation of Újszeged. Once the situation improved, this stretch of the riverside was forgotten, and it was not until 1922 that the Szeged Society for Workers' Physical Exercise decided to develop the riverside beach and secured funds to do so. Bathing and leisure activities took place primarily in riverside beaches and floating homes until the 1950s, when the riverside was gradually colonized first spontaneously, later in a more organized manner. To this day, the so-called "Yellow" Holiday Community consists of second homes of families predominantly from Szeged. The concept behind these holiday homes is based on a desire to leave behind the bustle of city life and live near nature and water. The study traces the history of the formation and transformation of the holiday community, and is hoped to lend useful perspectives to future research of similar phenomena. The analysis is based on contemporary press coverage, reports, and the corporate archives of the István Tömörkény Holiday Association, as well as interviews with holiday home owners and personal observation.

Vera Schleicher: Odi profanum vulgus: The Lakeside Beaches of Balaton

“Doing nothing” on the beach, initially associated with the discovery of seaside, is a product of modernity. Designed to counterbalance the psychological and physical effects of urban living, it is a seemingly simple, but in reality rather complex activity. On the one hand, it is a counter-cultural attempt to break prevalent rules pertaining to the body and social contact, on the other hand, it is a culture-creating context, where the practice, objects, and rules of living on the threshold of civilization and nature are canonized. The idea of beach holidays in Hungary was born in the Balaton region. This is where the meaning of the term first solidified, and the characteristic infrastructure, function, and understanding of this leisure activity was established. This process is the subject of the present study, based on the analysis of contemporary sources. Special attention is paid to the categories set apart by the Hungarian terms *fürdő* and *strand* (“spa” and “beach”), as well as the differences between their respective cultural practices, social expectations, and built environment.

Balázs Törő: Integrated tourism? Space Formation and Closer Encounters in the Early Days of Holiday Culture in a Small Town near Lake Balaton

The case study analyses some aspects of 1960s and 1970s holiday culture in Balatonakali, a town practically unknown to the wider public before the socialist era. The analysis is based on recollections, family archives, photographs, and archival sources. The earliest holiday community of Balatonakali, settling from the mid-1960s onward, followed planning guidelines but designed their “second homes” according to their own concepts. Although the town’s modernization was not generated by the local expansion of tourism, it was essential for the growing demands of the sector, which thus can be considered as a catalyst of the process. The permanent population, recognizing the new residents as a potential source of income, responded to the appearance of tourism from the very beginning. However, the contact zones between the two communities have never been restricted to the domains of work and service industry, and locals and vacationers are closely interconnected in more informal ways even now. After the first decades – fraught with tension, albeit without serious conflicts – the shared spaces have irreversibly transformed into “touristic spaces.”

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkek folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen két, recenzió esetén egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őr-zünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010. Az írásjelek halmozását kerüljük: Kaba 1998: 36, 42.

A lábjegyzetekben a hivatkozás akkor szerepel ()-ben, ha több hivatkozás is szükséges egyetlen mondaton belül (a pont a zárójel után). Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét (utóbbi csak akkor hagyható el, ha gyűjteményes fondról lévén szó, adott néven csak az az egy tétel létezik, pontos azonosításához nem szükséges az évkör). Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, filmek, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA).

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyszerűbb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV= Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Ajándék ez a nap (r.: Gothár Péter, 1979).

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek felüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadók:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

Thomas, Albert 2014: Utazások Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. Napi jegyzetek. (Szerk., ford., jegyz. Bódy Zsombor.) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratos publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2028: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Konrad, Felix 2010: Von der „Türkengefahr“ zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914). EGO *Europäische Geschichte Online* <http://www.ieg-ego.eu/konradf-2010-de> – utolsó letöltés: 2019. március 9.

[Az interneten is hozzáférhető, de papíron is megjelent cikkek esetében mindig a papírverzió élvez elsőbbséget, ennek adatait kell hiánytalanul feltüntetni!]

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uő rövidítések. Az „uő” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lányszövegen belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, ’valamitől valamedig’ jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelzéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).
- Recenzióban a recenzált könyv oldalszámaira a szövegben, zárójelben hivatkozunk, pont nélkül.

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 11. kötete

Fejős Zoltán „KAPER KÓNTRI” Magyar rézbányászok Amerikában

„A múlt év előtt alig, alig lehetett valamit hallani a michigani rézvidékről. Nem beszélt arról senki. Ha valaki tudott is valamit felőle, nem igen tudott egyebet arról, hogy rézvidék a Superior tóba benyúló tágas félsziget, hogy rézben gazdag vidék, hogy dolgozik ott pár ezer bányász, máskülönben majdnem ott van, ahova a madár se jár. Aki pedig nagyon sokat tudott felőle, tudta azt is, hogy a bányászok közt sok a magyar, hogy a bányászokkal elég emberségesen bánnak, hogy van ott elég iskola, templom, kórház s miegymás, hogy a munkások elég jól keresnek, ha nehezen is dolgoznak, hogy nem drága a megélhetés, hogy becsületesen felépített lakásokban laknak, hogy majdnem mindenki megelégedett. Szóval volt rá elég ok, hogy ne igen beszéljenek e világon a michigani rézvidékről. Egyszer azután, majdnem váratlanul hozta a hírt a táviró, hogy a rézvidéken, ott isten háta mögött, lehetetlen indián nevű helyek, falvak között kiütött a sztrájk, 15–20 ezer rézbányász vágta oda egyetlen egy intésre a kalapácsot, kézi lámpást. Megszűnt a munka.”

Szabadság, 1914. január 16.

A 287 oldalas kötet bolti ára 3600 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon, 25% kedvezménnyel (2700 Ft.)

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 10. kötete

Gerhard Péter

DESZKAFALAK ÉS POTYAVACSORÁK Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban

Illik-e a magyar nép nyitott lelkialkatához más, mint a nyílt szavazás intézménye? – érveltek hajdanán a titkos választás ellenzői. A közvéleményt és a politikát mindig érdekelte, hogy milyen társadalmi csoportok milyen pártokra szavaznak. Kit milyen úton-módon lehet megnyerni, mozgósítani? Milyen egy politikai rendszer legitimitásának társadalmi megalapozottsága? A dualizmus kori választások kutatói hosszú időn keresztül mégsem hasznosították a nyílt választások során keletkezett név szerinti szavazási listákat. A választók ugyanis csoportosan, a kortes vezetésével vonultak fel a szavazóhelyiséghez, ahol egyenként regisztrálták, hogy a megjelent szerepel-e a választói névjegyzékben, és hogy kire voksolt. Ezek a szavazási listák nem mindenütt maradtak sajnos fenn, mégis, ahol elérhetők, egyéb források (mindenekelőtt a sajtó) segítségével páratlanul izgalmas forrást jelentenek egy-egy választás eredményének és az egész választói szisztéma működésének megértéséhez. A történész munkájának elégtétele, ha egy múltbeli politikai rendszer fogyatékosságából ma módszertani előnyt tud kovácsolni.

Gerhard Péter ennek a társadalomtörténeti alapozású politikai szociológiai megközelítésnek az egyik úttörő képviselője Magyarországon. 2015-ben megvédett disszertációja a most megjelenő monográfiájának alapja, amelyben Pest három választókerületének (Belváros, Terézváros, Ferencváros Kőbányával együtt) három Tisza Kálmán-kori választását (1878–1884) elemzi mélyreható alaposággal és érthető érzékenységgel.

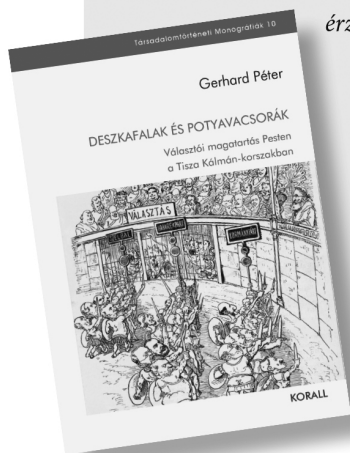
Kövér György

A 372 oldalas kötet bolti ára 3900 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy www.korall.org honlapon, 25 % kedvezménnyel (2900 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 9. kötete

Koltai Gábor

AKIK A „PÁRT” ELLEN VÉTKEZTEK Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956

Koltai Gábor monográfiájában azt vizsgálja, miként épült ki, s miként működött az állampárt fegyelmi eljárásrendszere 1948 és 1956 között. Többdimenziós megközelítése révén az olvasó megismerkedhet a Magyar Dolgozók Pártja vezető testületei által felállított pártfegyelmi apparátussal és annak eljárásrendjével, amit a fővárosi szint bemutatása követ, a párttagság körülbelül egyharmada ugyanis Budapesten összpontosult. A részletes vizsgálat színteréül a szerző a főváros második legnagyobb taglétszámú kerületét, a Józsefvárost (VIII. kerületet) választotta, ahol a főszereplők már a lakóterületi és munkahelyi pártszervezetek voltak.

A szerző a Budapest Főváros Levéltárában őrzött VIII. kerületi pártfegyelmi ügyekből egy több mint 6000 esetet magába foglaló adatbázist épített, amely tartalmazza a fegyelmi eljárás alá vont nevét, a pártszervezet nevét, a kerületi pártbizottság által kiszabott fegyelmi büntetést és annak dátumát. Ezen adatbázisból a szerző kialakított egy 10%-os mintát, további adatokat is beemelve az elemzésbe. Ezek sokrétű statisztikai elemzése révén az egyedi pártfegyelmi ügyek részletes bemutatásával valóban sikerült emberközelbe hoznia vizsgálati témáját, és az ideológiai elvárásokat ütköztetni tudta a párttagok egyéni taktikáival, túlélési stratégiáival. Egyúttal a másik oldalt, a fegyelmi eljárások kezdeményezőit is igyekezett árnyaltan bemutatni.

Koltai Gábor e téma történeti feldolgozására elsőként vállalkozott. A monográfiában alkalmazott léptékváltásokkal kialakított egy olyan módszertant, amely példaként szolgálhat arra, miként lehet és érdemes mikrotörténeti vizsgálódást alkalmazni a pártállami rendszer vizsgálata során.

Varga Zsuzsanna

A 295 oldalas kötet bolti ára 3500 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy www.korall.org honlapon, 25 % kedvezménnyel (2600 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

Főszerkesztő: Wessely Anna
 Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)
 A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály
 Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Gyáni Gábor, Kálmán C. György, Klaniczay Gábor, Lakner Judit,
 Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

33. évfolyam 1. szám 2021. tavasz-nyár

BÍRÁLAT

Takács Imre: Fej és írás	Marosi Ernő: „Fénylik a mű nemesen” Válogatott írások a középkori művészet történetéről. I-III.
Kapeller Zsolt: Hegeli marxizmus tragikus hangnembem	Tamás Gáspár Miklós: Antitézis Válogatott tanulmányok 2001–2020
Eröss Gábor: Kommunista kiáltvány	Tamás Gáspár Miklós: Antitézis Válogatott tanulmányok 2001–2020
Forgács Bálint: A gravitáció mint szellem	Noam Chomsky: Miféle teremtmények vagyunk?
Békés Enikő: A budai műhely titkai	Zsupán Edina szerk.: „Az ország díszére” A Corvina könyvtár budai műhelye
Schweitzer Gábor: Lehet-e jövője a múltnak?	A History of the Hungarian Constitution Law, Government and Political Culture in Central Europe edited by Ferenc Hörcher and Thomas Lorman
Zahorán Csaba: Feltérképezett Trianon	Száray Miklós: térKéptelen(?) Trianon Rózsa Dávid – Rovács Barna (szerk.): A számontartott nemzet A Trianon előtti és utáni évtizedek Magyarországának statisztikai térképekben Csüllög Gábor – Gulyás László – Suba János: Térképek a trianoni békediktátum történetéhez
Klaniczay Gábor: A boszorkányvád és a rontás/gyógyítás történetei	Tóth G. Péter: Boszorkánypánik és babonatételek Kis-Halás Judit: Boszorkányok, gyógyítók és a Gyűdi Szűz Mária Az orvoslás piaca az újkori Dél-Dunántúlon

PROBLÉMA

Fleck Zoltán	Az egyetemi autonómia végnapjai
---------------------	---------------------------------

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

Ádám Péter	A szerelem ügyvédje: a magyar Marivaux
-------------------	--

Megjelent a Replika 119–120

Hivatások és autonómia

Szerkesztette: Keller Márkus és Kiss Zsuzsanna

Keller Márkus és Kiss Zsuzsanna

Hivatások autonómiája

Hannes Siegrist

Professzionális autonómia a modern társadalomban, tudományban és kultúrában

Randall Collins

A piac lezárása és a hivatások konfliktuselmélete

Tátrai Viktor

A *closure* fogalma az angolszász és a hazai szociológiában

Papp Viktor

Panaszkultúra és önrendelkezési törekvések

A magyar ügyvédség autonómiájának dualizmus kori lehetőségei és korlátai

Keller Márkus

Saját törvényeik szerint?

A középiskolai tanárok szakmai autonómiája a 19. század végén

Magos Gergely

„Fehér köpeny” és „guruló gyógyszerész”

A magyar gyógyszerészet szovjetizálása

Nyelvészeti etnográfia és antropológia

Szerkesztette: Bodó Csanád

„Peccsdzsem maszlinás borkányban”

Jakab-Benke Nándor monológja

Bodó Csanád

Bevezetés: nyelvészeti etnográfia és antropológia

Asif Agha

Hang, alaphelyzet, regisztrálás

Susan Gal

Regisztrerek körforgásban: az interdiskurzivitás társadalmi szerveződése

Jan Blommaert és Ben Rampton

Nyelv és szuperdiverzitás

Teri Silvio

Animáció: az új performancia?

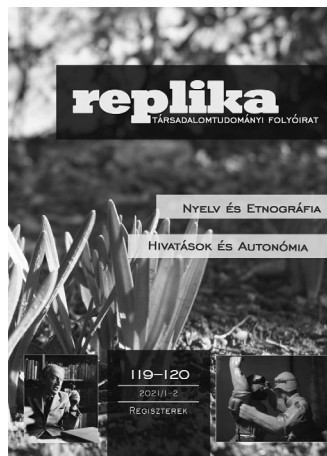
Don Kulick

A mások helyett való beszélés problémája *redux*: a nyilvánosságra hozatalhoz való ragaszkodás és az elkötelezettség etikája

Kultúra és értelmes élet Lukács György munkájában

Tallár Ferenc

Lukács és az értelem életimmanenciája

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek
(terjesztes@korall.org www.korall.org):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33. *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36. *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

-
57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
 60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
 61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
 62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
 63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
 64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
 65. *Film és történelem* (1250 Ft)
 66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
 67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
 68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
 69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
 70. *Diétai követek, országgyűlési kéápviselek* (1250 Ft)
 73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
 74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
 75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
 76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
 77. *Mindennapi szegénység* (1250 Ft)
 78. *Városfalon innen és túl* (1250 Ft)
 79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)
 80. *Tudomány és intézményei* (1250 Ft)
 81. *Vagyon és vagyonosodás* (1250 Ft)
 82. *Édesek és mostohák: szülői szerepek* (1250 Ft)
 83. *Tisztaság fél egészség?* (1250 Ft)

